वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

द्वितीयखण्डम् ।

गवर्णमेण्ट्संस्कृतविद्यालयस्य-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१९३० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART II.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanskrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAYVA PRAKASHA PRESS.

1873.

To de had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanskrit College, Calcutta.

THE FOLLOWING IS THE LIST OF

PROFESSOR TARKAVACHASPATI'S WORKS

AND PUBLICATIONS.

1. आशुबोध व्याकरणं Asubodham Vyakaranam. A new Sanskrit Grammar founded on the system of Panini by Professor Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, for the use of the undergradutes of the Indian universities. Royal 12mo. 500 pages. Revised edition. Rs. 3 4 Ans.

2. धातुरूपादर्शः Dhaturupadarsha. Paradigm of Sanskrit conjugation by the same author for the use of Schools and Colleges 8vo. 274 pages. 2 „

3. शब्दस्तोम-महानिधि [संस्कृत अभिधान] Sabdhastoma Mahanidhi. A Sanskrit dictionary in alphabetical order by Prof. Taranatha Tarkavachaspati, for the use of Schools and Colleges. 4to. 530 pages. The words are explained in Sanskrit. 10 „

4. सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता Sidhantakoumudi with Sarala, or Panini methodized by Bhattoji dikshita with a commentary entitled the "Sarala" by Prof. Taranatha Tarkavachaspati. In 2 vols. 8vo. 1400 pages. 11 „

5. सिद्धान्तबिन्दु सार [वेदान्त] Sidhantavindusara. A treatise on the Vedanta philosophy by the same author. „ 8

6. तुलादानादिपद्धति Tuladanadipadhati on the sixteen Mahadanas or largessess by the same author. (In Bengali characters.) 4 „

7. गयाश्राद्धादिपद्धति Gaya Shraddhadipadhati. A treatise on the Gaya Shraddha by the same author. Revised edition. 1 „

8. शब्दार्थरत्न Sabdartharatna. A treatise on the philosophy of Grammar by the same author. Revised edition. „ 12

9. वाक्यमञ्जरी Vakyamanjari. A treatise on the Sanskrit composition, by the same author. (In Bengali characters.) „ 4

10. छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक Vrittaratnakara and Chhandomanjari with notes, by Prof. Tarkavachaspati. Two popular works on Prosody. „ 10

11. वेणीसंहार नाटक सटीक Venisanhara with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 „

12. मुद्राराक्षस नाटक सटीक Mudrarakshasa. A drama, with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 1 8

13. रत्नावली Ratnavali, Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

14. मालविकाग्निमित्र सटीक Malavikagnimitra Ditto. A drama of Kalidasa with a commentary by Prof. Tarkavachaspati. 1 8

15. धनञ्जयविजय सटीक Dhananjayavijaya Ditto. A drama edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 4

16. महावीरचरित Mahaviracharita. A drama edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 1 8

17. साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक Sankhyatatwakoumudi Ditto. The system of Sankhya philosophy by Vachaspati Mishra with the commentary of Prof. Tarkavachaspati. 2 „

18. वैयाकरणभूषणसार Veiyakarana Bhusanasara. A treatise on Grammar, the Revised edition, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

19. लीलावती Lilavati. Arithmetic and Mensuration by Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

20. वीजगणित Vijaganita. Algebra of Bhaskaracharya, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

21. शिशुपालवध सटीक Sishupalabadha with Mallinatha's commentary, edited by Prof. Tarkavachaspati. 6 „

22. किरातार्ज्जुनीय सटीक Kiratarjuniya Ditto. edited by Prof. Tarkavachaspati. 2 8

23. कुमारसम्भव पूर्व्वखण्ड Kumarasambhava Purvakhandam Ditto, (First seven cantos only,) this edition; contains certain portions of Shivapurana from which Kalidasa has borrowed his poem, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

24. कुमारसम्भव उत्तरखण्ड Kumarashambhava Uttarakhandam (text only.) Cantos VIII—XVII. edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 8

25. अष्टकम् पाणिनीयम् Panini, edited by Prof. Tarkavachaspati. „ 12

26. वाचस्पत्यम् (बृहदभिधान) A comprehensive Sanskrit dictionary by Prof. Taranatha Tarkavachaspati of Calcutta Sanskrit College, In 10 parts; the words are explained in Sanskrit and intended for the those students of Sanskrit who are desirous of obtaining a thorough knowledge of the language.

The work is composed of the following materials.

1. Panini on genders.
2. On the suffixes.
3. On the primitive and derivative words.
4. The derivation and different meanings with illustrations of all the words which are found in the Wilson's Sanskrit dictionary and Radhakanta's Sabdakalpadruma. Also numerous words not to be found in the said or any previous Dictionaries.

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिणभागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्ये वि अपसव्यं वेति" २ गृह्यपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं भग्नतया भूमौ-पातितत्वात् सव्यं यत्र । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे अप वैपरीत्ये स्व–भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्रि० । "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामाप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० । "देवकर्म्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाया-प्रदक्षिणव्यापार" इति आ०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचिदिति" आ० त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानूकरणाभावः । अतएव "नात्रापसव्यकरणं न पैत्रं तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अपसव्यकरणनिषेधः सूपपन्नः । पितृतीर्थञ्च "यत्रानुक्तो-विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति" स्मृतेः । दक्षिणहस्त एव । "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्य-मानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ–णिच्–अच् । १ दूरीकरणे २ बहिष्करणे, ३ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्रि० अप+सृ–णिच्–क्त । १ उत्सारिते २ दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त० । १ स्वीकृत-सिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिय-मात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गो०सू० । सिद्धान्तं किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवो-ऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्यु-पेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनव-स्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषो-द्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्-कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनिय-मातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः । वितण्डावादिनः बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण अत्या०स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ–अप् रथाङ्गे नि०सुट् । १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे । "अपस्करोरथाङ्गमिति" पा० । "कूवरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प० उक्तेः क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्टं अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः । १ मृतमुद्दिश्य स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पुं स्त्री० चीर० ।

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा०स० । १ स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत" इति मनुः ।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशो गूढचरो यतः । १ गूढचरशून्ये । "शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघः । शब्द-विद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य नवाह्निकं २ तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+स्मृ–णिच्–कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १ रोग-भेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्तु परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिना-हारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचि-भोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूविलोचनः । दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैर्न्नॄणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छा-र्त्तोध्वन्नङ्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ यो ब्रूयाद्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्त-नाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृड्उत्क्लेद-स्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥ सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यप-स्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षण-कत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्दैवरूप्याच्च स तु निर्वर्त्यते बुधैः । वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ बीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः कौचिदल्पेन

कालेनाभिप्रवर्त्तिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विश्वरूपाश्रिमर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिस्तस्माद्दोषज एव तु" इति ॥ "धर्त्तोऽपस्माररोगी स्यादिति" शाता०कर्म्म० । "अपस्मारादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति" वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् त्रि० अपस्मार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्माररोगयुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य त्रि० अपसि कर्म्मणि साधुः अपस्+यत् । १साधुकर्म्मकारिणि "अनाधृष्टा अपस्योवसाना" इति यजु० १०,७, अपस्याः अपसि कर्मणि साध्व्यः" वे०दी०। "अपरेण स्वयमातृस्त्रमित्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेष्वपामिति" का० १७, ६, ७, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु त्रि० अपः कर्म इच्छति अपस्+क्यच्-उ । १ कर्म्मेच्छौ "गिर यदी सबन्धवः पञ्चव्राता अपस्यव" इति ऋ०६,'४,२

अपह त्रि० अप+हन-"अपे क्लेशतमसोः" पा० ड । १ अपघातकर्त्तरि । क्लेशापहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्य्यः । योगविभागादन्यत्रापि "सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैरिति" मनुः

अपहत त्रि० अप+हन-क्त । १विनाशिते "योऽयमात्माऽपहतपाप्मेति" श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १नाशने । "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" छा०उ० ।

अपहर त्रि० अप+हृ-कर्त्तरि अच् । १अपहरणकर्त्तरि "भद्रं भवेद्भवभयापहरं त्वलोके" इति हेमा०भवि०पु० ।

अपहरण न० अप+हृ-ल्युट् । १स्तेये साधारणस्य परकीयस्य वा धनादिश्चौर्य्ये। "सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति" "भक्षोपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य चेति" "भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च" इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च स्मृतौ दर्शितं यथा 'उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिणः" इति नार०। "स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यदिति" मनुः । "अन्वयवद्द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणादिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यच्च सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निह्नुते तदपि स्तेयमिति" मिताक्षरा । तच्च साधारणस्य परकीयस्य वा हरणम् "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतमिति" याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वत्वहेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिग्रहादिकमन्तरेण स्वत्वापादनं हरणम् तदेव बलपूर्ब्बकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादिमतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परकीयस्वत्ववद्द्रव्यस्यैवापहरणमिति तन्मोक्तेरिति विशेषः । २बलादपकर्षणे च । "निर्विंसोऽतिममत्वेन राज्यापहरणेन चेति" देवी मा० ।

अपहरणीय त्रि० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् । १ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च स्मृतौ दर्शितानि । "द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति" मनुः । "चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्ग्रहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैरिति" "तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः इति" च मनुः । "द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेदिति" याज्ञ० । "गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यज्ञार्थं वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चेति" गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ त्रि० अप+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके । "निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दममिति" मनुः । अत्र तु नलोकेत्यादिना पा० षष्ठीनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणायोद्यतः हस्तोयस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते त्रि० ।

अपहस्तित त्रि० हस्तेन अपसार्य्यते अप+हस्त+णिच्-कर्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ-घञ् । १चौर्य्ये २अपहरणे, ३अपनयने । "कर्णनासापहारेण भगिनी मे विरूपितेति" रामा० स्वाम्यनुपकारिधनव्यये "नापहारं स्त्रियः कुर्य्युः परिवारकुटुम्बात् कथञ्चनेति" स्मृतिः । "अपहारश्च धनस्वाम्यनुपयोगे भवतीति" दायभागः ।४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक त्रि० अप+हृ-ण्वुल् । १ चौर्य्यकर्त्तरि २अपसारणकर्त्तरि ३सङ्गोपके ४स्थानान्तरापकर्षके च । "आत्मापहारकान् पश्चिम" इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिता "द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेष नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः । उत्कोचकाश्चौपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चैक्षणिकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान् । "निगूढचारिणश्चान्याननार्य्यानार्य्यलिङ्गिन" इति

अपहारिन् त्रि० अप+हृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अपहर्त्तरि २अपनायके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनुः "क्षेत्रदारापहारी च षड़ेते ह्याततायिन" इति मनुः

अपहास पु० अप+हस–घञ् । १ अकारणहास्ये हेमचन्द्रः ।

अपह्नव पु० अप+ह्नु–अप् । १सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनरूपेऽपलापे, । अपह्नवश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा "मिथ्यैतदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न मम स्थितिरित्येवमर्थतोऽपह्नव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपह्नुत त्रि० अप+ह्नु–क्त । १कृतापहारे वस्तुनि यस्य चौर्य्यं कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु–क्तिन् । १ अपह्नवे "प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति" सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च । सा च द्विधा अपह्नवपूर्व्वकः अन्यारोपः, अन्यारोपपूर्व्वकः अपह्नवश्च यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" ॥ "एतद्विभाति चरमाचलचूड़चुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिबिम्बम् । उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन" ॥ "विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः" । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः । "गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्ययेत् साप्यपह्नुतिः" सा०द० तत्र श्लेषेण यथा ॥ "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः" ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्ता पतनाभावेनेत्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति ॥

अपह्नुवान त्रि० अप+ह्नु–शानच् ।१चोरयति २अपनयति ३संगोपयति च "अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति" नैष०

अपह्नूयमान त्रि० अप+ह्नु–कर्म्मणि शानच् । १ अपनीयमाने २ स्थानान्तरमपसार्य्यमाणे ३ चौर्य्यमाणे च ।

अपह्रियमाण त्रि० अप+हृ–कर्म्मणि शानच् । १चौर्य्यमाणे । २ अपाक्रम्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ६त० अलुक् स० । १ नेत्रे । अश्रुजलधरत्वात्तथात्वम् "अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि "चक्षु र्वा अपांक्षय इति" श्रुतिः यजुर्वेददीपः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ६त० अलुक्स०। १ विद्युत्सुता हि अप्सु क्षियन्ति "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" "विद्युद्वा अपांज्योतिरिति" श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके

अपांनपात् पु० न पातयति पत–णिच्–क्विप् न०त० "न भ्राण्नपान्नवेदा०" पा० प्रकृतिभावः अलुक्स० । १ यज्ञदेवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि०कौ०। "अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति" प्रैषः ।

अपांनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, छ वा । १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० अलुक्स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुसह०। "सरितामस्मि सागर" इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [२ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा–डति ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे,

अपांपाथस् न० पाथः सारः ६त० अलुक्स० । १ अन्ने तस्य वृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् "वृष्टेरन्नं ततः प्रजेति" गीतायां तथोक्तेः । "अपांपाथसि अन्ने त्वां सादयामि" "अन्नं वा अपांपाथ" इति श्रुतिः वे०दी०। पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ६त० वा अलुक् स०। १ अग्नौ, तस्य जलहेतुत्वात् तत्पित्तत्वम् "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप" इति" श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ६त० अलुक्स० । १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वां सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुतिः" वेददी०

अपांयोनि स्त्री६त० अलुक्समा० । १समुद्रे "अपांयोनौ समुद्रे" इति वेददी० "समुद्रोवै अपांयोनिरिति" शत० ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांश(स)वोव्यभिचारदोषाः सन्ति यस्याः सिध्मा० लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न०त० । १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपां(सु)शुलानां धुरि कीर्त्तनीयेति" रघुः ।

अपांसदन न० अलुक्स० । १ दिवि "दिवि ह्यापः सन्ना इति" शत०ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्थ पु० ६त० अलुक्स० । १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी० "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत०ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ६त० अलुक्स० । १ श्रोत्रे "अपांसधिषि श्रोत्रे" वेददी०। "श्रोत्रं वा अपांसधिरिति" शत०ब्रा०।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् ६त० अलुक्स०। १ मनसि "मनो वा अपां समुद्र" इति शत०ब्रा०।

अपाक पु० पच–घञ् न०त०। १ पाकाभावे, भुक्तान्नादेरग्निमान्द्यादिना २ पाकाभावे च। ७त०। तत्साधने ३ अजीर्णतारोगे। ६त०। पाकरहिते आमे त्रि०। ४ मूर्खः पाकः ५ तद्भिन्ने,प्राज्ञे "ऐतनापाकाः प्राञ्चोन केचिदापय" इति ऋ० १,११०२, अपाकाः! पक्तव्यप्रज्ञाःअपरिपक्वज्ञाना इति भा०। "अदिद्युतत् स्वपाको विभावाग्ने ऋ० ६,११,। पाकः पक्तव्यप्रज्ञोमूर्खस्तद्विलक्षण इति" भा० "आ यस्मिन् त्वे:स्वपाके यजत्रा" ऋ० ६,१२,२, 'अपाके प्राज्ञे" इति भा० "पाकः पक्तव्य" इति निरु०। पाकश्च द्विविधः लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौकिकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जठराग्निसाध्यश्च तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्रफलादेः कालकृतः, भुक्तान्नादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः। स च सुश्रुते दर्शितः "विपाकः प्रधानमिति" कस्मात्? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यग्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति। तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति। केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यगभूतगुणादागमाद्ध्यम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात्। यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति। केचिद्वदन्त्यबलवन्तोबलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः। आगमे हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्म्मधुराख्योगुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक इति। भवन्ति चात्र।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः। निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु। निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते॥ पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः। चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः॥ तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा॥ पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात्। रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम्॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम्। अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः॥ वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः। रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः। श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः। आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः" इति॥ तदुभयाभावः अपाकः। वैद्यकोक्तापाकलक्षणमुक्तं निदाने "अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः॥ अपाकः शून्यताज्ञानामामवातस्य लक्षणमिति"। गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य, वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकमिति" माधवः। पाकः अल्पः ६ तद्भिन्ने त्रि०। "सेनयाग्नेरपाकचक्षस" इति ऋ० ८।७५।७। "अपाकचक्षसः अनल्पचक्षस" इति भा०। अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते।

अपाकज त्रि० न पाकाज्जायते जन–ड न०त०। १ पाकजभिन्ने "अपाकजानुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मत" इति भाषा०।

अपाकरण न० अप+आ+कृ–ल्युट्। १ निराकरणे। "तदपाकरणायाहेति" प्रश्न०उ०भा०। "ऋणत्रयापाकरणान्नास्त्यपवर्ग इति" गौ०सू० अपसारणे, दूरीकरणे च। "निधाय वत्साऽपाकरणं पूर्व्ववदिति" का० ४१२।२५।

अपाकरिष्णु त्रि० अप+आ+कृ–बा० इष्णुच्। १ दूरीकरणशीले २ अपसारणशीले।

अपाकर्त्तोस् अव्य० अप+आ+कृ–तुमर्थे तोसुन्। १ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम्।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+कृ मनिन् निरासे।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य। १ आर्द्रके। तस्य मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्त्यस्य इनि॥ १ पाकशून्ये अपाके।

अपाकृत त्रि० अप+आ+कृ–क्त। १ निरारिते २ दूरीकृते "अपाकृतखेदवशामरुद्भिरिति" रघुः। [२ अपसारणे च।

अपाकृति स्त्री अप+आ+कृ–भावे क्तिन्। १ दूरीकरणे।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+कृ–ल्यप्। १ निराकृत्येत्यर्थे "ऋणत्रयमपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेदिति" मनुः।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+कृ–भावे श। १ अपाकरणे २ अपसारणे "ऋणानामपाक्रियेति" उपपातकगणनायां स्मृतिः

अपाक्तात् अव्य॰ अपाची अवाची प्रतीची वा वा॰ तातिल् १अवाच्याः २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधराडुदक्ता-दभि ऋ॰७,१०४।१९ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा॰।

अपाक्ष न॰ अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या॰ स॰ । १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि॰ त्रिका॰ ।

अपाङ्क्तेय त्रि॰ सद्भिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न॰त॰ । १ सद्भिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपति-तादौ । अत्र च्यजि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या-पको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरो-स्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुग्द्यूत-वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ श्वक्रीड़ी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषल-वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-चारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वानु-भयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्य-दाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभि-स्तथा । अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति ॥

अपाङ्क्त्य त्रि॰ न पङ्क्तिमर्हति यत् न॰त॰। १ अपाङ्क्तेये । "अपाङ्क्त्यदाने योदातुरिति" मनुः ।

अपाङ्ग पु॰ अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । १नेत्रप्रान्ते, "अञ्जनिधक्षुरपाङ्गनिजाङ्कणश्यामिकवे-ऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नैष॰ २ तिलके च । अपगतमङ्गं यस्य प्रा॰ ब॰ । ३ अङ्गहीने त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु॰ अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु॰। २ अपगताङ्गे त्रि॰।

अपाङ्गदर्शन न॰ अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त॰। १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न॰ अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच् त्रि॰ अपाञ्चति अप+अन्च--क्विप् । १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्ता-दपाक्तादधरादिति ऋ॰७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-पाक्शब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन त्रि॰ अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिण-दिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । "योऽप्रपाचीने तमसि मदन्ती-रिति" ऋ॰ ७,६,४, "अपाचीने अप्रकाशमाने" भा॰।

अपाच्य त्रि॰ अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या॰" पा॰यत् । १ द-क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत॰ब्रा॰ ।

अपाटव न॰ पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र । १ रोगे । न॰त॰।२ पटुताभावे "अपाटवाद्यौ चाद्यैर्यदि किञ्चं प्रजायते" इति स्मृतिः । ६ब॰। ३ पटुताशून्ये त्रि॰

अपात्त त्रि॰ अप+आ+दा--क्त । १ प्राप्ते । "सङ्घोवाच विज्ञा-यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" छ॰उ॰। "अपात्तं प्राप्त-मिति" भा॰ ।

अपात्र न॰पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न॰त॰। १ विद्यादि-हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च । दानादिपात्रस्य पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दा-नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत-मिति" गीता "अपात्रे तु च यद्दत्तं तत् सर्वं निष्फलं भवे-दिति" स्मृतिः "अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्मसंहिते" इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपाङ्क्तीकरण न० अपाङ्क्तं श्राद्धभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन। १ निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते "निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपाङ्क्तीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषण"मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा०। १ पादशून्ये "अपादपाणिर्जवनोग्रहीतेति" श्रुतिः।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा-ल्युट्। "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" १ व्याकरणपरिभाषितकारकभेदे। यथोक्तं हरिणा "अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते" पततोध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्" इति तच्चापादानं त्रिविधम्। "निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा। अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते" इति हर्य्युक्तेः। निर्द्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितश्रूयमाणक्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ, अपादानविषयीभूतं पतनं हि तत्र श्रूयमाणम्। द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थाङ्गीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात् विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्व्वकविद्योतनार्थविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम्। अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रादित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम्। "अपादाने पञ्चमीति पा०।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी-ड अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन-अच् वा १ मूत्रादेरधो नयनशीले, गुह्यदेशस्थे, "अधोनयनत्वपानस्तु आहारस्य च पा पुन" रित्युक्तलक्षणे "मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्त्यते" इत्युक्तलक्षणे च वायौ। "प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतत् सर्वं प्राण" इति छ० "अपनयनात् मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिर्वायुः नाभिस्थान" इति भा० "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपान" इति छा० उ०। "अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमदिक्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपान" इति भा० "यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपान इति" छा० उ०। "यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणाख्यो वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिरिति" भा०। पदार्थादर्शे तु पूर्व्वोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम्। "शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः। इन्द्रगोपप्रभाकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः॥ स च मेढ्रे च पायौ च जरुवङ्क्षणजानुषु। जङ्घोदरे कृकाटास्य नाभिमूले च तिष्ठती" ति योगार्णवः। "प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठतीति" महा० भा० "प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणा"विति गीता। अप+अन-भावे घञ्। २ अपानक्रियायाम् बहिर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु० "प्रजाभ्योऽपानायेति" ता० ब्रा०। "अपानः बहिर्गतायाः प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते अपानेन, यतः "प्राणो न पराभवतीति" श्रुत्यन्तरमिति" ता० भा०। आधारे घञ् ४ गुह्यस्थाने पु०।

अपानन न० अप+अन-भावे ल्युट्। १ अपश्वसने, मुखनासिकाभ्यां बहिर्निःसारिप्राणवायोस्ताभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तराकर्षणे २ मूत्रपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा०

अपान्तरतमस् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य। १ वेदार्थप्रकाशके देवसुतभेदे। "अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः। कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति" हरिव० २६३अ०

अपाप त्रि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य। १ पापजनकाचारशून्ये" २ निष्पापे च "इयं दाशरथे! सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी। अपापा हि त्वया त्यक्तेति" रामा०।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज्-करणे घञ् कुत्वदीर्घौ। (आपाङ्) इति १ ख्याते वृक्षे "अपामार्ग! त्वया वयं सर्व्वं तदपमृज्महे" अथ० ४,१८,७। "अपामार्ग ओषधीनां सर्व्वासामेक इद्वशीति" अथ० ४,१७,६,७।

अपामार्गक्षारतैल न० "कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम् नादबाधिर्य्ययोः कुर्य्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षारजलैः कृतकल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणात्" इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे।

अपामार्गतैल न० "क्षयजे क्षयनाशाय कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः। पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शुभम्। कृमिजे व्योषनक्ताह्वशिग्रुबीजैश्च नावनम्। अजामूत्रयुतं नस्यं कृमिजे कृमिजित् परम्। अपामार्गफलव्योषनिशाक्षारकरामठैः। वधिकृत् श्रुतं मूत्रे तैलं नस्यं

कर्मिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ क्षमिश्रतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने पतनाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "महीमपारां सदने सदस्येति" ऋ० ३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपार अर्णवे अन्तर्तं दहनोः ऋ० ३,१, १४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसो अपारे ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र! रोदसी अपारे इति ३,२०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "महो अपारे रजसो" ऋ० ९,६८,३ । "अपारे सीमारहिते" इति भा० । ७ अधिके "अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ० ५,८७,६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार, मसंख्येयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महाशत्रुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः पारमपारस्य व्रजन्ति विजयैषिण इति" भा०क०प०१९ अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ण न० अप+अर्द्द-क्त नि० न । १ अभ्यर्णे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्व्वमेतदपार्थं ते त्विमं तो संप्रसादयेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु बह्वीशं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्यद्धि पूर्व्वार्थं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्त्वाकाङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्व्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्व्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्याऽयोगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाभावाद्यसम्भवात् अप्रतिबद्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथा चाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये पश्वादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामत्रिसुतायां स्त्री । "अपालामिन्द्र! त्रिष्यः पूत्र्यकरोरिति" ऋ० ८,९,१७ । अपालामेतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपलम्ब्यालम्ब्यते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्यास्तेति" शत० ब्रा० ३,३,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा० । [पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ! लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेव मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ज स्व रेजयत्यपावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त । १ अन्तरिते २ पराहत्ते, ३ निवृत्ते च "प्रतिपक्षादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचिदिति" महा०भा० "कथं द्रव्याण्यपावृत्तां परैरिव हृतां चमूमिति" रामा० । [वृत्तौ च ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ नि-

अपाश्रय पु० अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते "यस्याहिंसं निरवद्यं प्राङ्मनादुत पर्ष्धेः । अपाष्ठाच्छृङ्गादिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सन्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तवंशा मतिरिति" माघ० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघः । [पाशाभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "किमित्य-

अपि अव्य० न पिबति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

अशक्यकरणायोद्यमरूपायां, १ शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिरूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने, ५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायाम्, ८ अवधारणे, ९ पुनरर्थे च। क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा "अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति" पा० उक्तार्थेषु कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्गत्वम् तेन न षत्वादि तत्र "पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। सम्भावनायां लिङ् तस्या एव विषयभूते भवने कर्त्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्" सि०कौ०। सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा अपि स्तुहि। गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि। गणरत्ने तु "सम्भवगर्हाशीर्भ्रतिभ्रषासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः तत्र १० सम्भवे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन्! ११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ भृतौ मरणमपि, १३ भूषायाम् अपि नह्यति हारम्, समुच्चये तदपीत्युदाहृतञ्च। समुच्चये "अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति" कुमा०। प्रश्ने "अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति" रघुः अस्य क्रियायोगभेदे अकारलोपो वा "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो" रित्युक्तेः। अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्यति" भट्टिः।

अपिकक्ष अव्य० कक्षे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे "ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ऋ० ४,४०,४।

अपिकक्ष्य त्रि० अपिकक्षं सन्धानम् यत्। १ कक्षप्रदेशेन संधानभूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये। "त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वाम्" ऋ० १,११७,२२। "अपिकक्ष्यं छिन्नस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति" भा०।

अपिकर्ण न० अपिगतः कर्णम् अत्या० स०। १ समीपे। २ तद्वर्त्तिनि त्रि०। "नु ते अपिकर्णे आघृणे ऋ० ६,४८,१६, "अपिकर्णे कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा०।

अपिगीर्ण त्रि० अपि+गॄ-क्त। १ कथिते २ वर्णिते ३ स्तुते च। [१ प्रतिप्राह्ये।

अपिगृ(ग्रा)ह्य त्रि० अपि+ग्रह-वेदे-क्यप् लोके ण्यत्।

अपिच अव्य० द्व०। १ किञ्चेत्यर्थे पदद्वयमिति बहवः।

अपिच्छिल त्रि० न०त०। १ पिच्छिलविरोधिनि गाढ़े २ अपङ्किले च। "प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलमिति" निदा०।

अपिज त्रि० अपि अप्सु जायते जन-ड अलुक्स० वेदे अप्शब्दस्यैकत्वम्। १ ज्यैष्ठे मासि तस्य जलक्रीड़ारतिसाधनत्वात्तथात्वम्। "प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहे ति" यजु० १८,२८। "अप्सु जायते इत्यपिजः जलक्रीड़ारतत्वाज्ज्यैष्ठे इति" वेददीपः।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जश्। १ जलरहितायां नद्याम् "अपितः पिन्वतं धिय" ऋ० ७,८२,३ "अपितो- जलरहिता नदीरिति" भा० "अस्य मदे जरितमिन्द्रोजिन्वदजुवोऽपिन्वदपित" इति तद्भृता श्रुतिः।

अपितु अव्य० अपि+तु+द्व०। १ यद्यर्थे त्रिका०। २ किन्तु इत्यर्थे भूरिप्रयोगः।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर-बा० ड। १ भागे भागिनो हि विभक्तधनाद्यादानाय त्वरन्ते इति तस्य तथात्वम्। "तस्यामपित्वमीषा ते" इति शत०ब्रा०।

अपित्विन् त्रि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इनि स्त्रियां ङीप्। १ भागवति सभागे। "तस्मिन् देवता अपित्विन्योऽमन्यन्त" इति शत०ब्रा०।

अपिधान न० अपि+धा ल्युट्। १ आच्छादने। करणे ल्युट्। २ तत्साधने त्रि०। "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" भोजनान्त जलपानमन्त्रः "राध्यमानस्यौदनस्य द्यौरपिधानमिति" अथ० ११,३,१। साधने आच्छादनत्वोपचारात् सामानाधिकरण्यम्। अपेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र "पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानमिति" श्राद्धमन्त्रः "तस्य तद्द्वारं यदभावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधानः" शत०ब्रा०।

अपिधि पु० अपिधीयते तृप्तिपर्य्यन्तं दीयते अपि+धा-कि। १ तृप्तिपर्यन्तदत्ते। "प्रियाँ अपिधी वनिषीष्ट" ऋ० १,१२७,७, "अपधीन् तृप्तिपर्य्यन्तं दत्तानिति" भा०।

अपिनद्ध त्रि० अपि+नह-क्त। १ परिहिते, अतोवालोपे पिनद्धश्च तत्रार्थे।

अपिप्राण त्रि० अपि+प्र+अन-अच् स्त्रियां गौ० ङीष्। १ सर्व्वदा चेष्टमाने "यजत्रा अपिप्राणी च सदनी च भूया" इति ऋ०। १,१८६,११। "अपिप्राणी सर्व्वदा चेष्टयित्रीति" भा०।

अपिव्रत त्रि० अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं, कर्म्म, भोजनं वा यस्य।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३ गोत्रजे ४ संसृष्टभोजने च । "अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानमिति" का० ८,६, २६ । "अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूतिः "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०"अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म येषामिति अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तेष्वेकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः" इति माधवः ।

अपिशर्वर त्रि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी०बा०अच् समा०। १ शर्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्वरे" इति ऋ० ३,६,७, । "अपिशर्वरे शर्वरीमुखे" इति भा० ।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल–अच् ।१ मुनिभेदे तस्यापत्यम् इञ् । आपिशलिः । शाब्दिकभेदे । "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यष्टादिशाब्दिका" क०क० "तुष्यापिशलेः"इति पा० ।

अपिहित त्रि० अपि+धा–क्त । १ आवृते "तुच्छेनाभ्वपिहित" इति श्रुतिः ।अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र "भुजङ्गपिहितद्वारमिति" रघुः ।

अपीच्य त्रि० अपिच्यवते सौन्दर्य्याद्गीयते अपि+च्यु–ड अतोलोप उपसर्गदीर्घः न०त० । १ अतिसुन्दरे "अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति" वृह० "अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति" यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच–क्विप् अप्यङ् तत्र साधु यत् अञ्चतेरतोलोपे पूर्व्वदीर्घः । २ अन्तर्हिते । "यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति" ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुह्ये "मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्" ऋ० ८,२८,६, "अपीच्यं गुह्यमिति" भा० ।

अपिजू त्रि० अपि+जव–क्विप्–ऊठ् । १ प्रेरके । "उषसानक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५ । "अपिजुवा प्रेरयितृ" इति वेदे उवङ् भा० ।

अपीत त्रि० अपि+इण–क्त । १ विलयप्राप्ते विलीने, "सौम्य !तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवतीति" शा०भा०धृता श्रुतिः । भावे क्त । १ विलये २ अपगमने न० । पीतवर्णभिन्ने पु० तद्वति त्रि० । पीतं पानकर्म्म २ तद्भिन्ने त्रि० ।

अपीति स्त्री अपि+इण–क्तिन् । १ विलये २ अपगमे ३ प्रलये च । "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" शा०सू०। आधारे क्तिन् । ४ संग्रामे । "पुरा यत् सूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः" इति ऋ० १,१२१,१० । "अपीतेः संग्रामादिति" भा० ।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्म्मकर्त्तरि क । १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे ।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त० । १ नपुंसके क्लीबे । "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्यय इति" मनुः ।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप् । १ पतिशून्यस्त्रियाम् । "नापुंस्कास्मीति मे मतिरिति" भट्टिः ।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमग्रं यस्याः । १ शिखरहीने शिंशपावृक्षे । २ पुच्छहीने त्रि० । [२ पुण्यशून्ये त्रि० ।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त० । १ पापे । न०ब० ।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति । ताच्छील्ये क्विप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च । "क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थोवैश्यः शूद्रस्तथैव च । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप० स्मृतिः ।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य । १ अजातपुत्रे २ मृतपुत्रे च । "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति" स्मृतिः "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुतिः । "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति" वृहन्मनुः । "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप् । अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे ।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त० । पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अनानुकृत्यमपुनश्चकार" ऋ० १०,६८,१० ।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्यतः ५ब० । निर्वाणमुक्तौ "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम् । ६ब० । पुनर्गमनशून्ये त्रि० । अर्थाभावे अव्ययी० । पुनरावृत्त्यभावे अव्य० ।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू–आधारे अप् । १ मोक्षे । करणे अप् न०त० । २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त० । पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, "रोगाणामपुनर्भवे । ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति" वैद्यकम् । नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति कृते ।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त० । १ पुराणभिन्ने नवीने ।

अपुष्ट त्रि० पुष–कर्म्मणि क्त न०त० । १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन् ।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल् । अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहता-

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्गपतत्वादेश्च पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्धजातेष्ट्यादेः पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिर्बोधयति किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टम्। यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे। न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते। सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे मानाभावात्। केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेष्टिपितृयज्ञयोरपि गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्तृगामित्वे नियमएव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्यश्राद्धादेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठानाशक्तेश्च, यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गान्नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च। अपि च तैः कर्म्मभिः प्रत्येकमुत्पन्नापूर्व्वैस्तैश्च परमापूर्व्वं जन्यत इति" न गौरवा मानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति न सर्व्वं कर्म्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति" नैवं भगवदुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टिपितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं तथा च श्रीभगवद्गीता 'यज्ञायाचरतः कर्म्म कर्म्मण्यभिनिलीयते यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धन" इति तत्र कर्म्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते अन्यथैकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः। परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति" यत्तु निषिद्धासम्बन्धएव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति, तत्र यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः। अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म्म, सर्वं वा, काम्यं वा सर्वं, नित्यं वा सर्व्वमिति नाद्यः एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये श्राद्धादावप्रवृत्त्यापत्तेः नापरौ अशक्यत्वात् न तुर्य्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वाभावात् तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं सव्यक्तस्य सामस्त्यमेव अतो न श्राद्धादेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति साधूक्तं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति तत्र फलं क्वचिद्विधिवाक्यश्रुतं क्वचिदर्थवादिकमिति"। इदन्त्ववधेयं कर्मध्वंसेनापूर्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादि शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्यत्वस्य बाधः ध्वंसस्य नाश्यत्वाभावात्, न्यायमते तु कर्मपदेन तज्जन्यापूर्वलक्षणया तेषां क्षयसम्भव इति। अस्य च कार्य्यमात्रं प्रति कारणतेति नैयायिकादयः। कर्म्मण एव फलमिति मीमांसकाः। ईश्वराधिष्ठितादेव सूक्ष्मावस्थापन्नात् कर्म्मणः फलमिति वेदान्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा० सू० भाष्ये "अथोच्येत कर्म्मकार्य्यादपूर्व्वात् फलमुत्पत्स्यते" इत्याशङ्क्य। तदपि नोपपद्यते अपूर्व्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिपरिक्षयादिति" अपूर्व्वं निराकृत्य। "धर्म्मं जैमिनिरतएवेति" शा० सू०। जैमिनिमतं धर्म्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्व्वपक्षीकृत्य। "पूर्व्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा० सू० निराकृतम्। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता शङ्कराचार्य्येण। नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्म्मणः फलं नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्म्मफलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्व्वं कर्म्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीति अतः कर्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति च तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्। अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च धर्म्मत एव फलमिति 'पूर्व्वपक्षः" बादरायणस्तु आचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते केवलात् कर्म्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्त्यते कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः 'हेतुव्यपदेशात्" धर्म्माधर्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलदातृतया च। "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति स्मर्य्यते चायमर्थो गीतासु। 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या

राधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति"। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" इति । एतेन "नमस्तत् कर्म्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलोत्पत्तिरिति सुस्थम् । कर्म्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि" इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्यलक्षणेति भेदः । अतएव "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षयः, स्थूलावस्थापन्नानान्तु आशुनाशात्" इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया । "आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति" वै॰ सू॰ "आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः । "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" जै॰ सू॰ । "आत्मान्तरे यौ सुखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्म्माधर्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम् । अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमस्य प्रसज्येतेति" एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति" वै॰ सू॰ उपस्कारः । तच्चापूर्व्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसकाः । तत्र दर्शपौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च व्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलौ १ स्तबके दृश्यः । कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति । अङ्गापूर्वैस्तु परमापूर्वे विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम् । अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः । केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात् । अतएव "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम् । इदञ्च परमापूर्वं फलनाश्यं तत्त्वज्ञाननाश्यं कर्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च । "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति" "कर्म्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयो भवेदिति" च शास्त्रात् "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुनेति" गीतावाक्याच्च । सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्म्मातिरिक्तकर्म्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते । परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि षण्डापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात् । अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननात् न तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन षण्डत्वमिति नैयायिकाः । अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम् । "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि षण्डापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः । तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारान्न षण्डत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः । अपूर्वस्यापूर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः । "प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्" सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे तस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दवाच्यतेति । वेदान्तिनस्तु कर्म्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम् । तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते । "तदधिगम उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" शा॰ सू॰ भाष्ये "अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्म्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपक्षीयेत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च "नहि कर्म्म क्षीयत" इति । नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति । नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्म्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्म्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्म्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् ? तद्व्यपदेशात् । तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति श्रुतौ "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद् यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति । यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति । नैष दोषः न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि । "न हि कर्म क्षीयत" इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः । "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति तदसत् दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलान्तरकल्पनानुपपत्तेः । यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः । सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते । तत्राविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासं नेदानीं" नापि भविष्यति काल इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥

"इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" शा० सू० ॥ "पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते । इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः ? तस्यापि स्वफलहेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् "उभे उ हैवैष एतेन तरतीत्यादि" श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि इति चाऽविशेषश्रुतेः । यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः "नैनं सेतुमहोरात्रे तरते तरत" इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य 'सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्त" इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात् । पाते त्विति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति "अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः शा० सू० ॥ "पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र "उभे उ हैवैष एतेन तरतीत्येवमादि" श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वजन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् च ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् । कुत एतत् ? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत । ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत न हि समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति । उच्यते । न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कञ्चित् कालमनुवर्त्तेत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय" इति भा० ।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तल् । १ प्रमाणान्तरागम्यत्वे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्तिश्च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्यावधारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये "तन्त्वौपनिषदं वेदेति ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्वः पतिर्य्यस्याः । कुमार्य्याम् । "अपूर्व्वपतिं कुमारीमिति" सि० कौ० ।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुत्सोः कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा—कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्दविशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विधः कर्म्मविधिः गुणविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्यताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेर्विधानात् । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः । एवं कृत्वा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगज्ञापकोविधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि "उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विशिष्टविधिरिति भेदः ।

अपूर्व्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न० त० । पूर्व्वानर्हे "त्वं नो वायवेषामपूर्व्व्यः सोमानामिति" ऋ० १,१३४,६ ।

अपृक्त त्रि० पृच—क्त न० त० । १ असंबद्धे "अपृक्त एकाल् इति पाणिन्युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्णे "वेरपृक्तस्य पा०

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्व्वापरयोरेकादेशरूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति साहित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष—कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरोद्धव्ये अपेक्षाकर्म्मणि २ प्रतिपाल्ये च "आत्मा यत्नेन रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय" इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष—भावे अ । आकाङ्क्षायां, सा च शाब्दबोधजनिका "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे पदस्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोऽवृत्तिर्नेष्यते "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्" यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । "सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास" इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समासः इति भेदः । २ प्रयोजकत्वे तच्च ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञानादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन "स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च व्याप्त्यभिधाय एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वे नोपलभ्येतेति स्थितौ च" स्वापेक्षापेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च "अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्ये"त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा स्वज्ञानादिप्रयोजकत्वैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । ३ अनुरोधे "सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः" रघु० । ४ स्पृहायाञ्च "समुदितेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति" "अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षोनिरामिष इति" च मनुः । "निरपेक्षः विगतस्पृह इति" कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अनेकैकत्वविषयिण्यां "अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन—ड ५ त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते संख्याभेदे । "द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित" इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एको द्वाविति ज्ञानाभावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिस्वरूपः कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्य्याप्तिसंबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धस्य अपेक्षाबुद्धि-सापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथाज्ञानम् । तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धि-स्ततोद्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पकं ततोद्वित्व-प्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च ततोद्वित्वनाशः इति । यद्यपि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वेन ज्ञानमा-त्रस्य द्विक्षणस्थायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षण-स्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षा-बुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्य्यकालवृत्तितयैव कारणत्वोपगमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अ-पेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाशइति कल्प्यतइति सि॰मु॰।

अपेक्षित त्रि॰ अप+ईक्ष-कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षाविषयभूते २ आकाङ्क्षिते च । "अपेक्षितक्रियत्वेति लिधाऽपादानमिष्यते" इति हरिः ।

अपेक्षिन् त्रि॰ अप+ईक्ष-णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति स्वकार्य्यजननादौ इतरप्रयोजकतानुरोधिनि च ।

अपेक्ष्य त्रि॰ अप+ईक्ष-कर्म्मणि यत् । १ अपेक्षणीये । भावे ल्यप् । अनुरुध्येत्यर्थे अव्य॰ "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिप" इति किरा॰ ।

अपेत त्रि॰ अ+इण-कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृते । "यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति" भाग॰ २ पलायिते च ।

अपेतराक्षसी स्त्री अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः गौ॰ङीष् । तुलस्याम् राजनि॰ । तस्याः राक्षसतुल्यपापादिहरणा-त्तथात्वम् । "दूर्व्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम्" आ॰त॰ स्कान्दोक्तेस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय त्रि॰ पा वर्ज्जनार्थे यत् न॰त॰ । १ स्मृतौ निषिद्धपाने मद्यादौ "मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति॰त॰उश॰ एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा "यक्षं सलवणं क्षीरं यच्च विश्रयितं पयः । अनिर्द्दशायागोः क्षीरं पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति" आ॰ त॰ स्मृतिः । "अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पय" इति मनुः । "शुनोच्छिष्टाः स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति" यमः । "क्षियोच्छिष्टाः स्थिता आपो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि॰ शङ्खः "शूद्रोच्छिष्टा स्थिताह्यापो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः । कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः "शुना संस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूत्रविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" लघुयौ॰ । "चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्" आप॰ । "चण्डालपरिगृहीतं योऽज्ञानाज्जलं पिबेत् । तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यश" इति आप॰। "यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः" अङ्गिराः । "किञ्चिदिति जलक्षीरादिकमिति" प्रा॰वि॰। आममांसादौ न दोषः । "आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टानिष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यमः "अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति" आप॰ । जलान्तरालाभे तु तदप्यापदि पातुं शक्यते "अन्त्यजैः खानिते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति वृद्धशाता॰ । "इदमत्यन्तापद्विषयमिति" प्रा॰ वि॰। "भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि । ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चोपवासेन याज्यवर्णस्य निष्कृतिः" परा॰ । उपसर्पति उपसर्पेत् प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चोपेति । "यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य बिल्वपद्मानां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात्" शाता॰ । अत्रापवादः । "नवभाण्डेषु पानीयं विट्शूद्रचत्वजन्मनाम् । पेयं तदाङ्कर्विप्राणां पयोदधि तथैव च" जावा॰। "घृतं तैलं पयः क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता॰। घृतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः" शङ्खः । "पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्याद्वामहस्तेन वा पुनः" शङ्खः । "वामेन केवलेनेति" प्रा॰वि॰ । "प्रपायामरण्ये घटके च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतो भूमिगताः पिबेत्ता" इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाहरण घटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, खड्गादि कोषगतं जलञ्च शूद्राद्यसम्बन्धेऽप्यपेयम् "आपदि तु तदेव जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पात्रान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति"

प्रा॰वि॰। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसशुक्तायां कृते प्रावर्त्तके तथा। पामनपाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीतः। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके कृते अज्ञाते" प्रा॰वि॰। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिराः। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति" विष्णुः। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयप्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा॰वि॰। यथोक्तं देवलेन। "तत्राप्यतडागानि नदीर्वापीः सरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति"। "हतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णुः "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा॰वि॰। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रयं कृत्वेत्यादि" लघुहा॰। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवलः। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति भवि॰पु॰। "श्लेष्मोपानहविण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रिः। अत्रापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्पर्शस्य अत्रस्येव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरत्वे च सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्थजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतस्थविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषेण विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सद्भूते खलु विज्ञेयं पुरीषवत् स्वभावतः" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि ऽपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्रत्यस्यापि गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न शङ्क्यं "सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कगङ्गायाम्लेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायनः "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ॰त॰स्मृतिः। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेधः। "अब्दद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति" छन्दो॰प॰। "यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति" मनुः यैः विप्रैः "अन्यथा हि कृतश्चैव देवयोनिरपांपतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्प्रष्टव्यो महोदधिरिति भा॰व॰प॰ स्पर्शनिषेधात् पाननिषेधः। "अनिर्द्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व्वशुक्तानि चैव हि" मनुः। "गोः क्षीरमनिर्द्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः" अङ्गि॰। "वर्ज्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यमः। "सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति" शङ्खः "गोजामहिषीवर्ज्जं

...ति यान्यनिर्द्दशाहं तान्यपि सन्धिनीस्यन्दिनीविव-त्सायमसूत्रनीरं चामेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्वोपवसेदित्यनुवृत्तिः । सन्धिनी वृषभाक्रान्ता स्यन्दिनी नित्यं प्रस्रवत्पयःस्तना । अमेध्यभुजः मद्यादिभक्षणशालायाः । यमसूर्वत्सयुग्मं प्रसूता "हस्तन्या निन्दितं रासभञ्च पयो वर्ज्जयेदिति" हारीतः । तत्राजाक्षीरं दशाहादर्वाक् निषिद्धम् अर्द्धं तत् पेयं सर्ववचनसामञ्जस्यात् "गोमातं शानोच्छिष्टं पदास्पृष्टञ्च कामतः । सन्धिन्यनिर्द्दशावत्सागोपयः परिवर्ज्जयेत् या० ।"क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः सप्तरात्रं व्रतं कुर्य्यादित्यादि" या० । "उद्धृतक्षीरमानुषीक्षीरपाने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्चेत्यादि" शाता० । "उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्य्याणि नाश्नीयात्" गौत० । उद्धृतस्नेहं क्षीरादि विलयनं घृतमलं पिण्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्य्याणि गृहीतसाराणि ॥ आत्तवीर्य्यपदञ्चात्यन्तोद्धृतस्नेहपरं मथितपदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षत्रियश्चैव दत्तस्यो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेषु विपच्यते" स्मृतिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनकतया कानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽपेयशब्दे २२६,२७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्श्यते "वर्षाजले गाङ्गेयमसामुद्रत्वपरं लक्षणमुक्त्वा "वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तच्चोपादेयमित्युक्तम् कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपङ्कप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापन्नं वर्ज्जयेन्नित्यं तोयं यद्यप्यनार्त्तवम् । दोषसञ्जननं ह्येतस्माददोताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् । श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति" नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्रोक्ता "पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलयप्रभवाः क्रिमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवाः हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्याः अपरावन्त्याश्चार्शांस्युपजनयन्ति, इति "सामुद्रमुदकं विस्रं लवणं सर्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानूपं वार्य्यभिष्यन्दि गर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता, "पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलग्रहे, आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्ज्जयेदिति" । तक्रस्यापेयता रोगभेदे तत्रोक्ता "तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६,२७, पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते, ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथेति" रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न पिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगे चाप्यूर्द्ध्वजत्रुगे । क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः । पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्न शीलयेत् । प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेत् बहूनिति" सुश्रुते ॥ [अदत्ते

अपेशल त्रि० विरोधे न०त० । पेशलत्वविरोधिमान्द्ययुक्ते

अपेहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स० । कटसम्बोधनकापगतिनिर्देशक्रियाविशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहिप्रथमा, अपेहिवाणिजा अपेहिस्वागता एतेऽपि शब्दाः तत्तत्सम्बोधनकागमनक्रियानिर्देशे ।

अपैशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०ब० । २ पैशुन्यशून्ये त्रि० अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति त्रि०

अपोगण्ड त्रि० अपसि कर्म्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे "विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्म्मकार्य्येषु वर्ज्जयेदिति" स्मृतेः स हि वैधकर्म्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्म्मकाले त्याज्यः । अपसि अगण्डः अवीर इति वा तस्य कर्म्मणि अवीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गियुक्तत्वात् गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिवलियुते मध्यभागे वलीनामिव तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्म्मणि त्याज्यः गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त० । पोगण्डः पञ्चमादब्दादर्वाक् च दशमाब्दतइत्युक्ते पञ्चाब्दे बाले । पोगण्डभिन्नशिशोरेव तथात्वात् । "बाल आषोडशात् वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्द्यत" इति नारदोक्तपोगण्डभिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च "अजडश्चेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भक्तं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्यमर्हति” कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्” स०द०।

अपोढ त्रि० अप–वह–क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २ “कल्पनापोढम-

अपोदक त्रि० अपगतमुदकं सुश्लिष्टत्वात् यस्य। १ अप्रविष्टोदके “तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ऋ०१,११६,३। अपगतं फलेषूदकं यस्याः उक्तपुंस्कत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा। इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि (पुइ) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकाभावात्तथात्वम्। अपगतमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ “यत्र अपोदकं विषं तत्त एतास्वप्रभवम् अथ० ५,१३,१।

अपोनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ–छ वा नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अपः जलं तदात्मकं तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ बा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तद्भिन्नस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वात्तथात्वम्। “तद्वानपोहो वा शब्दार्थ” इति काव्यप्र० “अपोहः अतद्व्यावृत्तिरिति” महेश्वरः। ऊहस्तर्कः अपः विपरीते प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के स च “शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। “स्वयमूहापोहासमर्थ” इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। “मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चेति” गीता।

अपोहनीय त्रि० अप+ऊह अनीयर्। अपरकृततर्कनिरसनेन तर्कणीये, “ऋत्विमपोहनीयास्त्रयः” कात्या० २२,६ २१

अपोह्य त्रि० अप+ऊह गत्यादौ कर्मणि ण्यत्। अपगमनीये “त्याज्ये एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्” मनुः अप+वह+ल्यप्। दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अभावे न०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्चर त्रि० अप्सु चरति चर–ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् “तीरयाद्याश्रितास्तेषां स्थगगर्ताश्रयाप्चराः” इति मनुः तीर्णि दुर्गाणि।

अप्नु न० आप्यते भोगाय जीवेन आप–तुन् ह्रस्वश्च। १ शरीरे २ सूक्ष्मरूपसोमे च। “अथाप्नवे द्वितीये यामाहुतिं जुहोति शत०ब्रा०३,६,२८, अप्नुः सूक्ष्मरूपः सोमः भा०।

अप्नुर् पु० अप्नः जलदानाय तुतोर्त्ति तुर–वेगे क्विप्। जलदायके इन्द्रे तस्य मेघनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदातृत्वात्तथात्वम् “यस्तेन गातुमप्नुरो विविद्रिरे ऋ०२,२१,५, “अप्नुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्” भा०। २ तद्दायकेऽग्न्यादौ च तत्राग्न्यादेः “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति” मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम्।

अप्नुर्य्य न० अप्नुरो भावः बा० वेदे यत्। “जलप्रेरकत्वे लोके तु ष्यञ् आप्नुर्य्यमित्येव। “इन्द्राग्नी! तविषाणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्तूर्य्यं हितम् १२,८, अप्नुर्य्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इव अलु०स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति” श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम्। “सोऽप्तोर्यामेण यजेत” कात्या० ९,११,१०, “षडुत्तरे चात्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,९,२६,।

अप्त्य त्रि० अप्तुनि देहे भवः यत् वेदे टिलोपः। १अपत्ये निरु० २देहकर्म्मणि स्थिते च “पूर्व्ये अर्द्धे रजसो अप्त्यस्य” ऋ०१,१२४,५ “अप्त्यस्य कर्मणि स्थितस्येति” भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था–क ७त०। १ कर्मण्यधिकृते “संयाप्नःस्थो अपसेव” ऋ० ६, ६७,३। “अप्नःस्थः कर्मण्यधिकृतः” भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्म्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा० वेदे पू० सलोपः। कर्म्मप्रेरके। “युवं ह्यप्नराजावसीदतम् ऋ० १०१३२७।

अप्नवान पु०अप्नसा कर्म्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य। भृगुवंश्ये, ऋषिभेदे, “यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः ऋ०४,७,१, अप्नवानः भृगुसम्बन्धी कश्चिदृषिः, भा०। “और्वभृगुवदप्नवानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्” ऋ०८,१०२,४, अस्यैव वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् “वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजामदग्न्याः” इति “भार्गवौर्वजामदग्न्याः” इति वा “भार्गवच्यवनाप्नवानाः” इति वा “वेदानां पञ्च, भार्गवच्यवनाप्नवानौर्ववेदाः” इति गोत्रप्रवरा०। वक्ष्यमाणमाप्नुवनः प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्धेयम्। अप्नसे आदानकर्मणे वानमस्य पू० सलोपः। बाहौ निरु०।

अप्नस् त्रि० आप–असुन् नुट् ह्रस्वश्च। १ कर्म्मणि निरु०। “क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग” इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् “तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्नः ऋ० १,११३,९। “अप्नः कर्म” भा०।

वा० अकर्म्माख्यायामपि असुन् तुट् सुखञ्च । २ प्राप्तव्ये, "यश्चित्तमप्न उषसो वहन्ति" ऋ० १,११३,२० । "अप्नः प्राप्तव्यम्" भा० ।

अप्नस्वत् त्रि० अप्नस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । कर्म्मयुक्ते । "अप्नस्वतीषूर्वरास्विति" ऋ० १,१२७,६ । "अप्नस्वतीषु खननादिकर्म्मोपेतासु" भा० ।

अप्पति पु० अपां पतिः ६त० । १वरुणे २समुद्रे च । "इन्द्रान्तकाप्पतीन्द्रेभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्" इति "वित्ताप्पत्योर्यमस्य च" इति च मनुः ।

अप्पित्त न० अपां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ "अग्नेरापः" इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्य त्रि० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १जलसंस्कृते "अप्येगो राजाप्यस्तमिष्यते" ऋ० ८,८६,४५ । "अप्यः अप्सु संस्कृतः" भा० जलसम्बन्धिनि "त्वयाहितमप्यमप्सु भागम्" ऋ० २,३८,७ । "अप्यमपां सम्बन्धिनम्" भा० । ३ कर्म्मणि साधौ "स ईं वृषा अप्योवनर्गुरुप" ऋ० १, १४५,५ । "अप्यः कर्म्मणि साधुः" भा० अप्नं योग्यं वेदे यत् सुखञ्च । ४प्राप्तुं योग्ये "योनिमप्यमनिशितम्" ऋ० २,३८,८ । "अप्यम् आप्तुं योग्यम्" भा० ।

अप्यय पु० अप+इण-भावे अच् । १ "अपगमने २ नाशे ३ विलये च "स्वाप्ययादिति शा०सू० भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशोमया" गीता । अपैत्यस्मात् अपादाने अच् । पत्नपुष्पसन्धिषु "पकपुष्पानि पराग्भिरप्ययेषु" कात्या० १७,६,७, "अप्ययेषु पत्नपुष्पायसन्धिषु" वेददी० ।

अप्रकट त्रि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने गुप्ते । "प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा प०पु० ।

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न० ब० । २चलनहीने त्रि० "अप्रकम्पो दुराधर्ष" इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० । २ प्रकर्षशून्ये त्रि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकृष्टः काण्डः स्कन्धोऽस्य । १ स्कन्धशून्ये झिण्टीप्रभृतिवृक्षे । न०त० । २प्रकाण्डभिन्ने स्वल्पे त्रि० ।

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे गोपने "अप्रकाशक्रये क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति" प्रा०त०भा० । न०ब० । "प्रकाशशून्ये त्रि० "प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च तस्करान् द्विविधान् विदुः" मनुः । अप्रकाशचौराश्च अपहर्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे दृश्याः । "प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचल" इति रघुः ।

अप्रकाश्य त्रि० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्म्मणि यत् । १ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये "अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित्" तन्त्रम् । २ विशेषतो गोप्ये जन्मर्क्षादिमवके च तत्र । "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" का०ख० ।

अप्रकृत त्रि० न प्रकृतः प्रक्रान्तः यथार्थो वा । १अप्रक्रान्ते २अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्त्यस्य अर्श० आ० अच् न०त० । भयादिना ३स्वभावहीने । "तामसं यच्चाप्रकृतो ददातीति शु०त० हारी० "अप्रकृतो भयादिमान्" रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्य्यकारणभिन्ने सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति सां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्त प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, मीमांसकोक्तायां ३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न० ब० । ४ तच्छून्ये त्रि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्थ त्रि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना ततश्चलति स्था-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभावाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट त्रि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निकृष्टे अपकर्षयुक्ते

अप्रकॢप्त त्रि० प्र+कॢप्-क्त न०त० । कॢप्तभिन्ने यदुचितं तद्भिन्ने "ऋत्विजां वैकोऽप्रकॢप्तत्वाच्कामिते कात्या० ६,७,२

अप्रच्छित त्रि० प्र+छि-भावे क्त "अशब्दार्थे" पा० उक्तेः भावकर्मणोश्च शब्दार्थतया तद्भिन्ने दीर्घविधानात् भावस्य च शब्दार्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रच्छितं प्रश्नयो यस्य । प्रश्नयरहिते "अप्रच्छितं वसु बिभर्षि" ऋ० १,५५,८ । [मृदुत्ववति ।

अप्रखर त्रि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण त्रि० न प्रकृष्टो गुणः उपकरणं कार्य्यसामर्थ्यं वा यस्य । १ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-असुन् न०त० । अज्ञाने "कथाविधात्यप्रचेताः" ऋ० १,१२०,१ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ड न०त० । पुत्रादिजननाभावेन अजाते १ वन्ध्ये "आत्मा वै जायते पुत्र" इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य तथात्वम् । "ब्राह्मणामप्रजः कश्चित् म्रियेत प्रव्रजेत वेति" स्मृतिः "अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति" या० । २पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री "अप्रजायामतीतायां बान्धवा-

स्तद्धाप्नुयुः” इति स्मृतिः ‘संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्” भा॰आ॰प॰ ।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा॰ । प्रजाशून्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्तृगामि च” स्मृतिः । “अस्वं त्वाप्रजसं कृणोमि” अथ॰ ७,३५,३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अघृतगर्भायां बन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां स्वर्णवर्चसाम् । शतमश्वं प्रदास्यामि” भा॰उ॰प॰ १५अ॰।

अप्रणीत त्रि॰ न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैधसंस्कारशून्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य त्रि॰ न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” मनुः ।

अप्रता त्रि॰ प्र+ताय–क्विप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५त॰ । १ अतिविस्तीर्णे “न सोमो अप्रता पपे” ऋ॰ ८,३२,१६, ‘अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा॰ धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति त्रि॰ नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य । १ अत्युत्कृष्टे ‘सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रः”ऋ॰ २,१९ ४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा॰ २ प्रतिद्वन्द्विरहिते “यः एकः इदप्रतिर्मन्यमानः ऋ॰ ५,३२,३ । “अप्रतिः प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा॰ । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि॰ प्रति वैपरीत्ये कृ कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः । १ विपरीतकारिणि विश्वस्ते, जटा॰ प्रति+कॄ–भावे अप् प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न॰त॰। २प्रतिक्षेपाभावे पु॰ न॰ब॰ ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि॰ ।

अप्रति(ती)कार पु॰ प्रति+कृ–घञ् वा दीर्घः अभावे न॰त॰ १ प्रतीकाराभावे । न॰ब॰। २ प्रतीकारहीने ३प्रतिकर्तुमशक्ये च त्रि॰। अभावे अव्ययी॰। ४प्रतीकाराभावे अव्य॰।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि॰ नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य । १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके त्रि॰ स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न॰त॰ । १ प्रतीकाराभावे । न॰ब॰ । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰।

अप्रतिग्राह्य त्रि॰ न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात् । प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्चाडदार्थत्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित् वस्तुकृता क्वचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता “प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्” मनुः तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियभूपतिपरः ‘न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः” इति “यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति” मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् देवलेन शिशिष्टादेव राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति “द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् “निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति” मनूक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः “चण्डालान्त्यस्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” मनूक्तेः तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा ‘भुक्त्वा चैषां स्त्रियोगत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कृच्छ्रमब्दं चरेज् ज्ञानादिति” मनूक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा” वृह॰ ‘शौण्डिकव्याधनिषादरजकवरुडचर्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तद्वागनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्” सुम॰ “रजकश्चर्मकारश्च नटोवरुड एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियोगत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः ‘शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धानामत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति” मनुः न निर्णुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकतृणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थान्यम्बु तड़ागस्थं, गोष्ठस्थं च पय आदाय न दोष”इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा॰वि॰। “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

स्तयेति" या० स्मृत्येकवाक्यत्वात्। व्यक्तमुक्तम् "गन्धपुष्पकुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि। मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम्। मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि" का०ख०। तेनैषामेवायाचिताहृतानां ग्राह्यता नान्येषाम्। एवञ्च चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपढौकितानामपि अप्रतिग्राह्यता। शूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधस्तु अनापद्येव, आपदि तु तस्य कर्त्तव्यता "याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम्। प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन" इति "अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुना तस्याप्यनुज्ञानात्। तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिग्राह्यम् "योऽदत्तादायिनोहस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" या०उक्तेः आपदि शूद्रधनस्य ग्राह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया न ग्राह्यता "न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रोलिप्सेत कर्हिचिदिति" मनुना कर्हिचिदित्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् "ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः" इति मनूक्तेश्च। तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिग्रहनिषेधः। "हृतशय्याहयग्राही न पुनर्मानवोभवेदिति" पुरा०। "शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिग्राह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च" वशि०। विषं सुरसम्" "मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति०त० उश०। "मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टोत्तरं जपेत् पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहे" हारी०। "हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्। अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्" मनुः। अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय। "किं करिष्यत्यसौ मूढोगृह्णन्नुभयतोमुखीम्। सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधारासमन्विताः पूर्णे वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते। एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीमिति म०पु०। एतस्य विद्वदविद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु अग्राह्यशब्दे ६७४पृ० उक्ता। देशकालविशेषे च प्रतिग्राह्यस्यापि अप्रतिग्राह्यता "न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्व्वेषु अप्रमत्तोद्भवेद्द्विजः" तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" इतिप्रा०त०पु०। "पानीयं पायसं भैक्ष्यं घृतं लवणमेव च। हस्तदत्तं न गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्षणैः" इति का० ख०। "नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्व्वेषा" मित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिग्रहयोर्निषेधेन तस्याप्यप्रतिग्राह्यता। तथा "न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानात् भर्त्तुरिति" स्मृतेः भर्त्तनुज्ञामन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिग्राह्यता। परितोषार्थं विसृष्टग्रहणे तु न दोषः। न प्रतिग्राह्यं यस्मात् ५त०। प्रतिग्राह्यद्रव्यादानाय वधौ शौकरिकादौ चण्डालादौ च पु०। "न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या" इति प्रागुक्तमनुवाक्यम्। "प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोष" इति प्रा०वि०।

अप्रतिघ त्रि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य। १ प्रतिघातकशून्ये अप्रतिबद्धे "यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः। तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति" मनुः।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं स्पर्द्धां वा अत्या०स० न० त०। १प्रतिस्पर्द्धाशून्ये "त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे" रामा०। प्रतिद्वन्द्वः सहचरः। २तच्छून्ये च "सोऽहं वनमिदं प्राप्तोनिर्जनं लक्षणान्वितः। सीतया चाप्रतिद्वन्द्व" इति रामा०।

अप्रतिपक्ष त्रि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य। १विपक्षहीने २असदृशे च।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यतानिश्चयः अभावे न० त०। इतिकर्त्तव्यतानिश्चयाभावे "अप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि" काद०। २ निश्चयाभावे ३ अस्वीकारे ४अग्रहणे ५स्फूर्त्त्यभावे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ०सू०। न०ब०। ६तच्छून्ये त्रि०।

अप्रतिपद् त्रि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद—क्विप् न०त०। विकले "सर्व्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्" य० ३०,८। "अप्रतिपदं विकलमिति" वेददी०।

अप्रतिपन्न त्रि० न०त०। १अज्ञाते २अनङ्गीकृते च।

अप्रतिबद्ध त्रि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न०त०। अनिरुद्धे उद्दामे।

अप्रतिबल त्रि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य। १ अतिप्रबले २ विपक्षहीने च।

अप्रतिभ त्रि० नास्ति प्रतिभा यस्य। १ प्रतिभाशून्ये २अप्रगल्भे ३ स्फूर्त्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पन्नमतिशून्ये ५अधृष्टे ६लज्जिते च।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न०त०। वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रवृत्ते वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्काले प्रतिवादिनः १ स्फूर्त्त्यभावरूपे निग्रहस्थानभेदे "उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति" गौ०सू०। २ प्रगल्भताभावे च।

अप्रतिम त्रि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये "अनुपमे- "त्वामप्रतिमकर्म्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे" इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । "अथ वा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते" भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रतियोधशून्ये । नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य । २ यात्रामङ्गलार्थे सामभेदे । "एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स इन्द्रस्तिरिति" "ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति" इति च शत० ब्रा० ।

अप्रतिरव त्रि० न प्रतिकूलो रवः प्रतिरवः स नास्ति यत्र । ममेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । "अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानिर्भवति" मिता० ।

अप्रतिरूप त्रि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि० न प्रतिरुद्धं वीर्य्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे "अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति" न्यायः सौवर्ण्णराजतौम्बरखड्गमणिमयपात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति" श्रा०त० गोभिलः "अप्रतिषिद्धानि कदलीष्टत्वगादीनि" रघु० ।

अप्रतिष्कुत त्रि० प्रति+स्कु—क्त न०त० षेदे षत्वम् । १अप्रतिशब्दिते "स वीरो अप्रतिष्कुतः" ऋ० ७,३२,६, "अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा" भा० २अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १अन्याधारशून्ये स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । "स भगवः ! कस्मिन् प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नीति" श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २अनाश्रये ३निष्फले । "सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्धुषौ" मनुः ४प्रशंसाशून्ये च त्रि० । अभावे न०त० । ५प्रशंसाभावे स्त्री । अप्रतिष्ठितमव्ययम् । स च विष्णौ पु० । "अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः" इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य त्रि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः । अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्धग्रभावेन १प्रत्येकसंख्याप्रकृत्याभावादनुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या बुद्धिविशेषः । अभावे न०त० । २विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्ब्बके भावविनाशे । तद्विशेषः बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः "प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" शा०सू० प्रत्याख्यातः । "अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति" तदपि त्रयं प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्ब्बकः किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमाकाशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः । कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा । न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेनान्वयाविच्छेददर्शनात् अस्पष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टेनान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् परकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति" शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत त्रि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त० । अन्यैरनभिभूते २अप्रतिरुद्धे च । [२निरवयवे ब्रह्मणि न० ।

अप्रतीक त्रि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यजननाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० । ३प्रतीक्षाशून्ये "अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति" शत०ब्रा० ।

अप्रतीत त्रि० प्रति+इण—क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न०त० । १ प्रतिगतभिन्ने "सहस्वसां वाजिनमप्रतीतम् ऋ० १,११७,८, । "अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्" भा० "मरुत्वतो अप्रतीतस्य" ऋ० । ५,४२,६, "अप्रतीतस्य" प्रतिगतस्य भा० २अपरिज्ञाते "देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः" ऋ० ३,४६,३, "अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः" भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति न० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे "न स्फोटः प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम्" सां० सू० ।

अप्रतीत्त त्रि० प्रति+दा—क्त प्रतीत्तं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदर्शभिन्ने "अपमित्यमप्रतीत्तं यदस्मि यमस्य येन बलिना चरामि" इति अथर्ववेदः ६,११७,१,

अप्रतीप त्रि० विरोधे न०त० । प्रतीपभिन्ने अनुकूले ।

अप्रत्यय पु० न प्रत्ययः विश्वासो ज्ञानं वा अभावे न०त० । १ विश्वासाभावे "दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानामिति" मल्लिनः न०ब० ।२ विश्वासशून्ये । "बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" शकु० । ३ ज्ञानाभावे पु० । न०ब० । ४ ज्ञानशून्ये त्रि० । प्रत्ययः-प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुबादिशब्दभेदः न०त० । ५ सुबादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति" पा० ।

अप्रत्याख्येय त्रि० न०त० । अपरिहार्य्ये त्यक्तुमशक्ये ।

अप्रधान न० न प्रधानम् । १ प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे । "प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणाम् अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मणः" हरिः कर्म्मणोऽप्रधानत्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम् । "प्राधान्यं हि विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानतेति" भाट्टाः २ अनुत्कृष्टे अस्य त्रिलिङ्गत्वमपीष्यते । "अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम् । प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः" नीति० ।३ प्रधानकर्म्माङ्गे न० "अप्रधानकालं सकृदसन्निपातात्" कात्या० १,७,१५, अयमर्थः । 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमप्याधानमग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्व्वप्रयोगाणां साधारणं सकृदिति । तत्र कर्म्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्मभेदेन कर्त्तव्यम् न च वह्निःकालत्वेनाग्न्यहणमाणविशेषता, यदृयस्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्य्येण विशेषग्रहणात् । तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदमुच्यते अप्रधानकालं यदङ्गमाधानसञ्ज्ञम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन कर्मणा आदौ । कुतः ? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित् कर्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्य्यं निमित्तवशात्-कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमनभिसंहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारणवशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात् अप्रधानकालीनत्वात् सकृदेव कार्य्यमिति" कात्या०व्या० ।

अप्रधृष्य त्रि० न प्रधर्षितुं शक्यः । १ अतिक्रान्तुमशक्ये २ धर्षितुमशक्ये च । "यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्" भा०आ०प० ।

अप्रपन्न त्रि० न०त० । १ प्राप्तभिन्ने, २ अनागते, ३ अज्ञाते च

अप्रबल त्रि० न प्रबलः । प्रबलभिन्ने हीनबले ।

अप्रभाव पु० न प्रभावः अभावे न०त० । १ प्रभावाभावे न०ब० । २ प्रभावशून्ये त्रि० ।

अप्रभूत त्रि० न प्रभूतः न०त० । प्रचुरभिन्ने स्वल्पे ।

अप्रमत्त त्रि० प्र+मद-क्त प्रमादवान् विरोधे न०त० । सावधाने "निमित्तेषु च सर्व्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नर" इति स्मृतिः । "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" "युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः" इति च मनुः २ विष्णौ पु० "अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः" विष्णुसह० "अप्रमत्तोऽधिकारिभ्यः कर्म्मानुरूपं फलं यच्छत्यप्रमत्तः" इति भा० । २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने त्रि० ।

अप्रमय पु० न प्रमीयते प्र+मि-अच् वेदे नास्त्वम् । अप्रमेये "मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्" शत० ब्रा० "अप्रमयमप्रमेयम्" भा० ।

अप्रमाण न० न प्रमाणं विरोधे न० । प्रमाज्ञानभिन्नभ्रमादिजनके वाक्यादौ । तानि च "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्य्याद्वचनं प्रमाणमिति" स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाणभिन्नानि चार्वाकादिवचनानि "नद्यां शिलाः तरन्तीत्यादीनि प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि" च । एवं पित्तादिदुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च । "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे" इत्यादि मीमांसा ।

अप्रमाद पु० न प्रमादः अभावार्थे न०त० ।१ प्रमादाभावे "अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च" इति "अप्रमादश्च कर्त्तव्यः सर्व्वभूतेषु नित्यशः" इति च रामा० । न०ब० २ प्रमादशून्ये त्रि० "माता च मम कौशल्या । कुशलं चाभिवादयन् । अप्रमादं च वक्तव्यमिति" रामा० "प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततो निवृत्तिः । अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति" मञ्जूषादयः । [प्रमादहीने स्त्रियां ङीप् ।

अप्रमादिन् त्रि० न प्रमाद्यति प्र+मद-णिनि न०त० ।

अप्रमायुक त्रि० प्र+मि+उण् आत्वे युक् स्वार्थे कन् न०त० । अपरिच्छेदके । "कर्णोत्वप्रमायुकं रथयुतिमनागसम्" अथ० १८,४४,२ ।

अप्रमित त्रि॰ न प्रमितः न॰त॰। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि॰ प्र+मा—वा॰ कर्मणि य॰न॰त॰। अप्रमेये। "गजाजिमुख्याः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते" श्रुतिः।

अप्रमूर त्रि॰ प्र+मूर्च्छा—क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि॰र न त॰। १मूर्च्छाशून्यभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ॰ १,९०,२, "अप्रमूराः अमूर्च्छिताः" भा॰।

अप्रमृष्ट त्रि॰ प्र+मृष—क्त न॰त॰। १ असोढ़े अक्षान्ते। प्र+मृज—क्त न॰त॰। २ अदृष्टे ३अप्रोञ्छिते प्र+मृश—क्त न॰त॰। ४अज्ञाते च।

अप्रमृष्य त्रि॰ न प्रमृष्यः प्र+मृष—क्यप् न॰त॰। १ बाधितुमशक्ये। "सुदामं तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ॰ ६.२०,७। "अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यम्" भा॰।

अप्रमेय त्रि॰ प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न॰त॰ १अपरिच्छेद्ये २बहुसंख्यकीर्य्यवति ३इदमित्थमिति निश्चेतुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः" मनुः "स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू॰। "अशक्यञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनुः। ४ ब्रह्मणि न॰ केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्द्धर्म्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न चार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमानेष्वन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेश्चाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शाब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वागविषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन्नप्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेदेति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा॰ सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं संगच्छताम्? शास्त्रजनितवृत्त्यैव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलति प्रतिबिम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा, ब्रह्मण स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्यमुभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यत" इति श्रुतेस्तथार्थत्वात्। जगत्कर्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः। तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्टाशयावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+कर्मणि यत् न॰त॰। अपरिक्षेप्ये "यदाश्रौष वासुदेवार्ज्जुनौ तौ तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा॰आ॰प॰।

अप्रयत्न पु॰ प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न॰त॰। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न॰ब॰। २प्रयासशून्ये त्रि॰। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय" मनुः।

अप्रयुत त्रि० प्र+यु—मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न०त०। १अपृथग्भूततया युते २पृथग्भूततया युते च।

अप्रयुत्वन् त्रि० प्र+यु—पृथग्भावे ङ्वनिप् न०त०। अपृथग्भूते "पतृभिर्ऋमदद्भिरप्रयुत्वभिः" ऋ० ६,४८.१०, "अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः" भा०।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब–घञ् अभावे न०त०। १ विलम्बाभावे शाघ्र्ये २तद्वति त्रि० हलायुधः।

अप्रवर्त्तिन् त्रि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छील्ये इनि। १प्रवृत्तिशीलशून्ये २सन्तते ३विच्छेदरहिते स्त्रियां ङीप्। ४अनुच्छित्तौ "नैतदस्मिन् सर्वदिशः अप्रवर्त्तीति" छा०उ०। "अथ यावद् स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत् पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद" इति छा० उ०। "अप्रवर्त्ति अनुच्छित्तिधर्मकमिति" भा०।

अप्रवीत त्रि० प्र+वी—प्रजननादिषु क्त न०त०। १अजाते। गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां स्त्री। "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति" कात्या० ७,६, १४, "अप्रवीता वीगतिजननकान्त्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रसङ्गात् वाक्यशेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण। तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी। अकामितेति कर्कभा०। ४अयातयामायां स्त्रियाम् "सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा निदानेन यत् सहस्री अजातयाम्नी वा इयं वागयातयाम्नी अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति" शत०ब्रा०। ५अनुपगते त्रि० "यदप्रवीता दधते ह गर्भम्" ऋ० ४,७,९, "अप्रवीता अनुपगता" भा०। [निवृत्ते।

अप्रवृत्त त्रि० न प्रवृत्तः विरोधे न०त०। प्रवृत्तिभिन्ने

अप्रवेद त्रि० नास्ति प्रवेदः लाभोयस्य। १ दुर्लभे। "अतस्त्व अप्रवेदे इति माह कस्माच्च न त्वत् प्रवासीमंति इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह" शत०ब्रा० "नास्ति प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे" इति भा०।

अप्रशस्त त्रि० न प्रशस्तम् विरोधे न०त०। १प्रशस्तभिन्ने अपकृष्टे २दुष्टे "अप्रशस्तञ्च कत्याशु मासमासीत भैक्षभुक्" मनुः। ३निन्दिते च "अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनादिति" परा०। ४क्षीणे "पान्ति मित्रावरुणावनवद्यायुवत ईर्मयन्तोऽप्रशस्तान्" ऋ० १,१६७,८, "अप्रशस्तान् क्षीणान्" भा०। यावत्पदार्थस्य यत्र उचितत्वम् ततोन्यूनत्वे अस्य प्रवृत्तिः।

अप्रसक्त त्रि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा। १अभिनिवेशशून्ये, आग्रहरहिते २प्रसङ्गरहिते च अप्रसक्तनिषेधानुपपत्तेरिति मीमांसा। ३असंबद्धे।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त०। प्रसक्त्यभावे न०ब०। प्रसङ्गशून्ये त्रि० प्रसक्तिराग्रहः प्राप्तिश्च।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न०त०। १सम्बन्धाभावे। न०ब०। २सम्बन्धशून्ये त्रि०। प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः अभावे न०त०। ३सङ्गत्यभावे। न०ब०। ४तच्छून्ये त्रि० "अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते" वृद्धाः।

अप्रसन्न त्रि० न०त०। १प्रसादशून्ये २अस्वच्छे ३चित्तप्रसादशून्ये ४स्फूर्त्तिहीने ५असन्तुष्टे च।

अप्रसाद्य त्रि० न प्रसादयितुं योग्यम्। १ प्रसादयितुमयोग्ये तीव्रकोपयुते।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह–कर्मणि घञ्। १अनिष्टादिना अनभिभूयमाने "पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः" का०उ०। "न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन" भा०।

अप्रसिद्ध त्रि० न०त०। १अनिष्पन्ने २अविख्याते च "अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति" कुमा०।

अप्रसृत त्रि० न प्रसृतः। १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये।

अप्रस्तुत त्रि० न प्रस्तुतः। १ अनिष्पन्ने २कार्य्यसाधनायानुद्युक्ते ३ अप्रक्रान्ते ४ असंस्तुते च।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा०द०उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि "क्वचिद्विशेषः सामान्यात्१, सामान्यं वा विशेषतः२। कार्य्यान्निमित्तं३ कार्य्यञ्च ४हेतोरथ समात् समम्५॥ अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्"। "पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति। स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः"॥ अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम्। "स्रगियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्?। विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया"॥ अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः। एवञ्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः। दृष्टान्ते प्रसिद्धमेव वस्तु प्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते। इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः॥ "इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव, प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा। कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव

मनु ॥” अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्वादिगताङ्गनलिप्तत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । “गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्थं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥” अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्य्ये कारणमभिहितम् । तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ “सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः” ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः “पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयने न महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन” ॥ अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा । “एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा” ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं क्वचित् वैधर्म्म्येणापि भवति । यथा “धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिताः” ॥ अत्र वाता धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । “कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः” ॥ अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा । “अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः” ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणम् विना कमलनालान्तश्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहत त्रि॰ न प्रहन्यते स्म प्र+हन क्त न॰त॰ । अकृष्टे (खिल) इति ख्याते अकृष्टभूम्यादौ । “ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् निर्णेजकाक्षालितञ्चाप्रहतं वास उच्यते” इति विधा॰पा॰उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।

अप्रहन् त्रि॰न प्रहन्ति प्र+हन् क्विप् न॰त॰ स्त्रियां ङीप् । ‘कार्य्यनाशके तदनुग्राहके “त्वमेको अप्रहणं गृणीषे शवसास्पतिम्” ऋ॰ ६,४४,४। “अप्रहणमनुग्राहकमिति” भा॰।

अप्राकृत त्रि॰ प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न॰त॰ । १प्रकृतिकार्य्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य अयम् अण् न॰त॰ । २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च । [अधमे ।

अप्राग्र्य त्रि॰न प्राग्र्यः प्रधानः विरोधे न॰त॰ । श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि॰ नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १मृते शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु॰ “अप्राणोह्यमनो बुद्धिरिति” श्रुतिः ।

अप्राप्त त्रि॰न प्राप्तः प्रमाणान्तरावगतः । १प्रमाणान्तरानवगते “अप्राप्तप्रापको विधिरिति” “अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः” इति च मीमांसा । २अनागते च ।

अप्राप्तकाल त्रि॰ न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये । “अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति” गौ॰सू॰ उक्ते २सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे च । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासो हि वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।

अप्राप्तप्रापक पु॰ अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-णिच्-ण्वुल् ६त॰ । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीनामिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे । तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम् भवति च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं यागे इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा । अप्राप्ता दस्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत् उत्तरपदलोपः । २अप्राप्तदस्यावस्थे यत्से “पादश्चाप्राप्तके देयः” स्मृतिः “अप्राप्तके अप्राप्तदस्यावस्थे” इति रघु॰ ।

अप्राप्तव्यवहार त्रि॰ न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य । “अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोड़शवार्षिक” इति दक्षोक्ते अपूर्णषोड़शवर्षवयस्के बाले “गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेय आष्टमात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोड़शाद्वर्षात् पौगण्डश्च निगद्यते । परतो व्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति” नारदः । “अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च” कात्या॰ स्मृतिः ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः ष॰ उत्तरपदलोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्य्याम् ।

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि" मनुः "अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रशस्तकालाम्" उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभाभावे "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका" का०प्र० २प्रमाणान्तरतो-ज्ञानाभावे "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति" मीमां० ३असम्भवे "प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरिति" शा०स्तू० । "अप्राप्तिरसम्भव" इति भा० । ४अनुपपत्तौ च "समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः" शा०स्तू० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५लाभशून्ये त्रि० ।

अप्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १प्रमाणासिद्धे २प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । "अप्रमाणिकीयमनवस्थेति" सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १यथार्थबोधकत्वाभावे "अप्रामाण्यं कथयति सदा मन्दसूनोर्वियोगः" पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च "अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" सां०सू० ।

अप्रामि त्रि० प्रकर्षेण अम्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम–णिच् कर्म्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, "अप्रामिसत्योमघवन्" ऋ० ८,६१,४, "अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः" भा० ।

अप्रायु त्रि० प्र+इण–उण् न०त० । अगन्तरि, "असन्नप्रायुवोरक्षितारो दिवेदिवे" ऋ० १,८९,१, "अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्वादुवङ्" भा० ।

अप्रायुस् त्रि० न प्रकृष्टं प्रगतं वाऽऽयुर्यस्य । १प्रकृष्टायुर्भिन्ने २गतायुर्भिन्ने च । "नक्तयः कृदुर्यतरोदिवातरादप्रायुषः" ऋ० १,१२७,५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभावोद्विष्टे दुःखे "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहृतिरस्ति" श्रुतिः "तस्माद्धर्म इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये" इति मनुः । २ तत्साधने वचनादौ त्रि० "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" "पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्" इति च मनुः । (सिङ्गि) मत्स्यभेदे स्त्री शब्द र० । प्रियहेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [अकथाकथनयोर्कारि

अप्रियंवद त्रि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्वे-

अप्रियवादिन् त्रि० अप्रियं वदति वद–णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्वेजकवाक्यकथके "माता यस्य गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनीति" चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे, २दुःखे, "प्रीत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इति सां०का० । "प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखमप्रीत्यात्मकोरजोगुणः" इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स० न०त० । तुलस्याम्, अप्रेतराक्षसीशब्दे २५४पृष्ठे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे ।

अप्रौढ़ त्रि० न प्रौढ़ः न०त० । १अप्रगल्भे २अपटौ च ।

अप् त्रि० आप–बा०व पृ० ह्रस्वः । प्राप्ये "अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि" ऋ० १०, १०३, १२, "हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात्" अथ०९,८,९

अप्स त्रि० अपः सनोति सन–ड । १अपां विशेषगुणीभूते रसे "पृथिव्याः पुरीषमस्यप्सोनाम" य०१४,४ । "अप्सोनामापां सारभूतो रस" इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन–बा०ड । २रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ६त० । १ इन्द्रे अप्सरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री ब०व० अद्भ्यः सरन्ति उद्गच्छन्ति सृ–असुन् । समुद्रान्निस्सृतायां स्वर्वेश्यायाम् "अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्मादरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसो ऽभवन्" इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । "एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः" रघुः "आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः" इति माघः । तासां च नाट्यकर्म्म वृत्तिः । तास्र प्रधानतया द्वादश वह्निपुराणे दर्शिताः "उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या द्वादशाप्सरसः शुभाः" इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्या अपि । तास्र "उर्वशी मेनका रम्भा घृताची पुञ्जिकास्थला सुकेशी मञ्जुघोषा च महारङ्गवतीति च" इति भा० पु० "अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्तयोदश" इति काश्यपपत्नीरभिधाय । "इत्येते देवगन्धर्व्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः" इति गन्धर्ववंशमभिधाय च "इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् प्रधाऽसूत महाभागादेव देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरजा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च"

इत्युक्तम् भा०आ०प०। एतासाञ्च चतुर्द्दशोत्पत्तिस्थानानि क दम्बर्य्यां वर्णितानि "यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्म्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्गतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेररिष्टप्रभृतीनां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्। २दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै अप्सराः रूपिणीति" भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुतिनिर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्तताऽपि

अप्सरस्तीर्थ न० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सु रूपमस्त्यस्याः प्राशस्त्ये कृञ्चा०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्य्यादिना अप्सरस+क्यङ्-सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्यसौन्दर्य्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सु जलरसं वाति हिनस्ति वा—क६त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्" ऋ० १०,६५,२।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः "अपोयोनियन्मतुपः" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यत्। जलभवे।

अप्सस् त्रि० अप्सु अपसाधने तेजसि सत्ति स्वपिति सस-क्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "शीर्ष्णा शिरोऽप्ससाप्सो अर्दयन् अंशून् बभस्ति हरितेभिरासभिः" ऋ० ६,४९,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपोजलानि सनति ददाति सन—विट्। जलदातरि "आषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सामिति" ऋ० १,९१,२१, "अपां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति प्सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि" ऋ०७,४,६, अप्सवः रूपरहिताः" भा०। अप्राशस्त्ये न०ब०। अप्रशस्तरूपे असुरे, "अप्सुजितः" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति—क्षि—क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश" ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तद्धेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०। [ङीप्। जलचरे।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर—ट अलुक्समा० स्त्रियां

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन—ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाता" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु—जायते जन+विट् अलुक्स०। अश्वे "अमृताद्बाष्पतो वह्नेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः। साम्नोक्तयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य बाष्पजातत्वात्तथात्वम् "संशितो अप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोमपुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अश्व" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सु न् असुरान् जयति जि—क्विप् अलुक्समा०। अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि "सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजितः" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्तमानानामसुराणां जेतारः" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुपः" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलसंपृक्ते आधाराज्यभागे। "अप्सुमन्तावाधाराज्यभागाविति" सि०कौ०। २यथेष्टं जलवत्यरि च "न ह्यप्सुमैत्यप्सुमान् भवति, का०उप०। मरुस्थलीष्वपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरिः।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा०। जलेषु योगे। "जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वोयुनज्मि" अथ० १०,७,५।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा०।

१जलभवे २अब्जे पु० "अप्सुयोनिर्वाऽश्वः" इति शत० ब्रा० । जलजत्वमश्वस्य अप्सुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् त्रि० अप्सु जले कारणत्वेन सीदति सद–क्विप् वेदे षत्वम् । जलस्थे अग्नौ "चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वं वैश्वानरमप्सुषदम्" ऋ० ६,२,५ ।

अप्सुषोम पु० अप्सु अद्भिः सोम इव पवित्रत्वात् "सुपां सु" पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमसभेदे "अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अद्भिः पूर्णा" इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । "पूर्णपात्रान् समवनयन्ति यानेतेऽप्सुषोमा इत्याचक्षते" शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अद्भिः संशितः वि०व्य० अलुक्समा० जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे "विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहापसुसंशितो वरुणतेजाः" अथ० १०,५,२२, ।

अफल त्रि० नास्ति फलं पुण्यप्रभवं धर्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य । १वन्ध्ये फलकाले फलशून्ये (राँड़ाटचे) २धर्मकार्यसुखादिशून्ये ३निष्फले च । "यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफल इति" मनुः । अफलं दानमाह मनुः "धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणचौरेषु दत्तं भवति निष्फलमिति" हारीतः । "अथासद्द्रव्यदानमसत्यं दत्त्वा परितप्यते तद्दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति यच्च नष्टाभं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथाचितमन्यं यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं भवति यच्च दत्त्वा प्रकीर्त्यते भयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञात् ददाति वावजानीते मृत्पूर्णस्तामसं यच्चाप्रकृतौ ददाति" । "एतैर्दोषोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग्यमयशस्यमभ्युदयफलं भवत्यल्पफलं वा" रघु०(भाड)। ४भावकटचे पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य । ५इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् वृषणशून्योमेषवृषणश्चासीत् यथोक्तं रामायणे "नित्यं दुष्प्रफलोपेतः पादपैरुपशोभिते ॥ स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । संवत्सरसहस्राणि बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्तस्त्रिदिवेश्वरः । मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥ ऋतुकालं प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्षे सुमध्यमे ! संगमं त्विच्छामि त्वयाहमहं त्वया ! सह त्वया ॥ मुनिवेशधरं शक्रं सा ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य ॥ "सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं मुनिवेशधरं मुनिः ॥ दृष्ट्वैवं दुर्वृत्तसम्पन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् । मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ! ॥ अकर्तव्यमिदं यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! । व्यथितः स तदा वासीद्धतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितमपरोषेण कण्डूलं चापि सोऽविशत्" इत्युक्त्वा । "गौतम क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तस्मात् सुरगणाः ! सर्वे सर्षिसंघाः ! सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्तुमर्हथ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान् वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेषः सवृषणः शक्रश्चाप्यवृषणीकृतः । अस्येमौ वृषणौ छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन तच्चास्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेषस्य वृषणौ छित्त्वेमौ दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः ! ॥ श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्पाट्य मेषवृषणाविन्द्रायोपददुस्तदा ॥ ततःप्रभृति काकुत्स्थ ! पितरः कव्यभोजिनः । अफलं भुञ्जते मेषं सफलं तु न भुञ्जते ॥ इन्द्रश्च मेषवृषणस्ततःप्रभृति राघव ! गौतमस्य प्रभावेन महात्मामिततेजसः" रामा० ॥ ६मेषे च तस्य वृषणेन शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः जातित्वेऽपि "फलाद्यन्तः" इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् । ७घृतकुमार्याम् ८भूम्यामलक्यां च स्त्री तयोः फलशून्यत्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् ९तच्छून्ये त्रि० । "अन्यथा ते वर्तमानस्याधर्माभयतत्यफला च विद्या" सुश्रु० । "यथा षण्ढ इत्यादि" मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् त्रि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्ष–णिनि ६त० न०त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षाशून्ये । "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः" गीता ।

अफलित त्रि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न०त० । फलितभिन्ने वन्ध्ये अफले वृक्षे ।

अफल्गु त्रि० विरोधे न०त० । फल्गुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल त्रि० न०त० । फुल्लभिन्ने मुकुलिते ।

अफेन त्रि० नास्ति फेनं यस्य । १फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं फेनं निर्यासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य निर्यासस्य बहुसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अब शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अम्बते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठः ।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १असंबद्धे २अन्वयबोधयोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम वन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः” इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिबद्धं मुख-मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति” मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताड़नाभावे । “शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ वेणुदलेनेति” मिता० स्मृतिः । २प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽन्तो लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि-क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे । न, बाध्यते आबाध्यते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च “त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या । द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्यातामिति” लीला० ।“दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही । अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे” इति लीला० अबधोद्देशकः ।

अबध्य त्रि० बधमर्हति यत् न०त० । १बधानर्हे प्राणवियोग-फलकव्यापारो हिंसात्र बधः । “अबध्याश्च स्त्रियं प्राहु-स्तिर्य्यग्योनिगतामपि” स्मृतिः । २बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे च “बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-दण्डविधिः स्मृतः । बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-र्हति” मिता० स्मृतिः । “उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमो । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोव्रजेदिति” मनुः बन्ध–बा० क्यप् । ३अयोग्यवाक्ये हे०मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने । “अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके । वर्ण-क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा” या० “अन्यथा बन्धक-रहिते” मिता० “दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु” या० व्याख्यायाम् “ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः” विज्ञा०। अस्य पा० उपकादिगणपाठात् “उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च” पा० सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कश्चि-चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य रूढिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति” माघः ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यः अफलः । १सफले, “अबन्ध्यं दिवसं कुर्य्यात् दानाध्ययनकर्म्मभिः” स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षोवाऽभावे न०त०। १बलाभावे ‘प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्” स्मृतिः । “गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्घबलाबलम्” मनुः । बलमुत्कर्षकबलमनुत्कर्षम्” इति कुल्लू० । नास्ति बलं यस्य । २बलहीने दुर्बले त्रि० “पञ्चवर्गीबलेनोनो न रूप-स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति नी०ता० । अबल-स्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीड़िनः खगान्” नैष० । ३नार्य्यां स्त्री “भुजलतां जड़तामबलाजनः” रघुः । “हृदये वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये के बलवन्तोन जानीम” इत्युद्भटः । ५व० । ४वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षमीभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि० । बाधश्च असत्त्वं स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्न्यभाववद्ह्रदत्वं हि बाध दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति नैया० । नास्ति बाधा पीड़ायस्य । ४पीड़ाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त० । १बाधकभिन्ने अनुगुणे । नास्ति । बाधो यस्य वा कप् । २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे “अबा-धितार्थगृहीतिनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति” वृद्धाः । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्य याथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न०त० ।

अबाल त्रि० न०त० । १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च ।

अबिन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । वाड़-वाग्नौ “अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति” रघुः ।

अबुद्ध त्रि० बुध–कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त न०त०। १बोधानाश्रये २बोधाविषये च । [ह्रचितं २तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न०त०। १ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-

अबुद्धिपूर्व्वक त्रि० अबुद्धिः पूर्व्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्व्वकभिन्ने । "अबुद्धिपूर्व्वं हनने व्रतार्द्धमुपकल्पयेत्" स्मृतिः यदि गां गवयबुद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्व्वथाऽबुद्धिपूर्व्वकत्वम् एवमन्यार्थक्षिप्तनाराचादिना हनने ऽपि तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्मीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धिपूर्व्वकत्वम् । [२अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न०त० । १बुधभिन्ने मूर्खे

अबु(बो)ध्य त्रि० बुध वा० वेदे क्यप् लोके तु ण्यत् । ज्ञातुमशक्येऽर्थे "अबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्रम्" ऋ० ४, १८,२, 'अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति" भा० ।

अबुध्न न० नास्ति बुध्नं मूलमस्य । १मूलशून्ये अन्तरिक्षे "अबुध्ने राजा वरुणो वनस्योर्द्ध्वम्" ऋ० १,२४,७,"अबुध्ने मूलशून्ये अन्तरिक्षे" भा०। २मूलशून्यमात्रे करकादौ त्रि०।

अबोध पु० अभावे न०त० । १बोधाभावे अज्ञाने "निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः" किरा०। न०ब०। २बोधरहिते त्रि०।

अबोधगम्य त्रि० बोधेन गम्यः विषयीकार्य्यः न०त० । ज्ञानेनाविषयीकार्य्ये ज्ञातुमशक्ये ।

अब्ज न० अप्सु जायते जन–ड ७त०। १पद्मे, २शङ्खे पुंन० । ३ निचुलवृक्षे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् ४ चन्द्रे ५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" इति "धन्वन्तरिस्ततोदेव ! वपुष्मानुदतिष्ठत" इति च भा०आ०प० । चन्द्रनामकत्वात् ६कर्पूरे पु०। "अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मादिति" लीलावत्युक्ते दशार्बुदसंख्यायां ७शतकोटिसंख्यायां ८तत्संख्येये च न० । ९जलजातमात्रे त्रि० "स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च" इति "अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च" इति रामा०। .

अब्जकर्णिका स्त्री अब्जस्य कर्णिका कर्णाभरणभेद इव तुल्याकारत्वात्। पद्ममध्यस्थमञ्जरिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्णिकादयोऽप्यत्र ।

अब्जज पु० अब्जात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन–ड। चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम् "दृष्ट्वा भूतानि भगवान् लोकसृष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्मसहितं बहुरूपं विचिन्वति" । इत्युपक्रम्य "ततस्तस्मिन्महातोये ह्यविशो हरिरच्युतः । स्वपन् क्रीडंश्च विविधं मोदते वैष पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्ततः । सहस्रपत्रं विरजो भास्कराभं हिरण्मयम् । अथ योगविदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्मये पद्मे बहुयोजनविस्तृते । इति समुत्पादितवानित्याकर्ष: अनतिदूरे च "कस्त्वं पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आवां न गणयेर्मोहादास्से त्वं विगतज्वरः । एह्यावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ कमलोद्भव । इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलज त्वं तद्व्युत्पत्त्या हरि०पौ०प०। "स्वराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे) लग्नस्थे वा भृगोः सुते । जीवे वाऽब्जजयोगोऽयं यातुः शत्रुविनाशकृदिति" ज्योतिषोक्ते २ यात्रायोगभेदे च ।

अब्जबान्धव पु० अब्जानां बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । कमलप्रकाशके सूर्य्ये तस्योदये हि कमलं विकाशते इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र ।

अब्जभोग पु० अब्जस्य शङ्खस्य भोगः अवयव इव भोगो यस्य । शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज–कर्म्मणि घञ् भोगः भोज्यम् । अब्जस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अब्जयोनि पु० अब्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽब्जजशब्दे दृश्यः ।

अब्जवाहन पु० अब्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन 'अब्जं शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं वृषरूपं यस्य वा । १चन्द्रमौलौ शिवे । अब्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २पद्मासनस्थायां लक्ष्म्याम् "पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरमिति" तद्ध्याने उक्तेः तस्या अब्जवाहनत्वम् कमलादिवाहनाप्यत्र । [उ०द०। तस्य जन्मावधिप्राप्तत्वेन तथात्वम् ।

अब्जस् न० आप्यते अन्नतः आप–असुन् जुट्–ह्रस्वश्च । रूपे

अब्जस्थित पु० । अब्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्था–क । चतुर्मुखे ब्रह्मणि "स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः देवी अधिकमब्जजशब्दे दृश्यम् ।

अब्जहस्त पु० अब्जं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्य्ये "पद्मासनं पद्महस्तम्" इति तद्ध्यानोक्तेस्तथात्वम् ।

अब्जा त्रि० अप्सु जायते जन–विट् ७त०। जलजातमात्रे "अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे" ऋ०७,३४,१६,"अब्जामप्सुजातमहिम्" भा० ।

अब्जिनी स्त्री अब्जानां समूहः अब्ज+इनि–ङीप्। पद्मसमूहे। अब्जानां देशः पुष्करा० इनि । २पद्मलतायाम् च ।

अब्जिनीपति पु० अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिः प्रकाशकत्वात्।

समयप्रकाशके सूर्य्ये । पश्चिमोमाशतत्पत्न्यादयो:प्यत्र ।

अ(ऋ)ब्द पु० अवति रक्षति सीमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ६ त० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् ह्रस्वश्च "अ(ब्दा)ब्दादयश्च"उ०नि०। ४वत्सरे। स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू०सि० उक्तेः तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति"परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया"इति च सू०सि ।तथाच सौरैः(४३२००००००००) एतावद्वर्षैस्तस्याहस्तावच्चिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् ।पित्र्यं तु"त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमितिफलितम् । वार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू०सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममावस्यायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रामासु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्व्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः ।तच्च मासशब्दे दृश्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषाद्यो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाङ्करामास्तिथयः खरामाः सार्द्धद्विदस्राः कुदिनाद्यमब्दे" इति सि०शि० उक्तेः ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्मार्कमासोऽर्कलवः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास" इति सि०शि० उक्तदिशा तन्मासादयोज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनःशशीनं भ्रामन् भचक्रं विवरेण गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः शून्येषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि०शि० उक्तेः २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते"सू०सि० नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंबन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः वार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यश" इति सू०सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिःकरणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू०सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीनृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म०त० ब्र०पु० । "यत्राब्दे पुष्कसहमं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः"इति नी०ता०।

अब्दप पु॰ अब्दं पाति पा–क । १वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च सि॰शि॰दर्शितः यथा "अथोऽर्घलिप्ता कल्पयातात्ब्दवृन्दात् कराभ्यां, कृतैः, मार्गणैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैराप्तं फलं स्याद्दिनाद्यं तदङ्काान्वितं भास्करादब्दपः स्यात्" अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक् प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः सवर्णितं कार्य्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेतावद्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् । तदष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं तदब्दपतिः स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रये सप्तभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन् दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टेऽर्काद्योऽब्दपतिः । यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् । ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्नपतिवर्षलग्नाधिपतिमुन्थहाधिपतित्रिराशिपतीनां दिवा-सूर्य्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेश्चैषां पञ्चाधिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन वोपेतः लग्नदर्शी वर्षाधिपतिः । बलसाम्ये दृष्ट्यतिरेकात्, तत्रापि साम्ये दृष्ट्यभावे च मुथहेश्वरः वर्षाधिपः । "अब्दपबलस्य विचारणेत्यम्" नी॰ता॰ । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार पु॰ अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य मुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन पु॰ अब्दोमेघो वाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् त्रि॰ अपां दानमब्दिः दा॰बा॰ भावे कि ईत॰ ततः अस्त्यर्थे मतुप् । जलदानवति "अब्दिमानुदधिमान्" ऋ॰ ५,४२,१४, "अपांदानवान् मेघ" इति भा॰ ।

अब्दुर्ग अद्भिर्वेष्टितं दुर्गं शा॰त॰ । सर्वतोवेष्टितेनोदकेनोपलक्षिते दुर्गे (गड़) "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्" मनुः ।

अब्दैवत त्रि॰ आपोदैवतान्यस्य । १जलदेवताके मन्त्रभेदे "उदित्तृचा वारुणेन दृचेनाब्दैवतेन च" मनुः "स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयम" इति या॰ । स च मन्त्रः "आपोहि ष्ठा मयोभुव" इत्यादिस्तृचात्मकः । य॰ ११,५०,५१,५२ । २जलदेवताके पूर्व्वाषाढानक्षत्रे च ।

अब्धि पु॰ आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा–आधारे कि उप॰स॰ । १सरोवरे २समुद्रे च स च जम्बुद्वीपपूर्व्वापरादिवर्त्तिता भेदेन चतुर्विधः यथोक्तं भागवते "तत्र चतुर्द्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्यन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति, सीतालकनन्दाचक्षुर्भद्रेति । सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधःप्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति । एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्षु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति । भद्रा चोत्तरतोमेरुशिखरतो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति । तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटाद्धिमकूटान्यतिरभसरंहसालुठन्ती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" अत एव तत्संख्यातुल्यसंख्याकचतुःसंख्याबोधकताऽस्य । "पञ्च पञ्चयुगषट्कलोचनद्व्यब्धिषड्गुणमिता ६४२=६२५५ गुरोर्मता" । "खाष्टाब्धयो (४८०)ऽष्टाङ्गजेषुदिग्द्विपद्विपाब्धयः ४८८१०५८५८, इति च सि॰शि॰ । सप्तद्वीपान्तरालस्थलवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि॰शि॰ "भूमेरर्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मादभूव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र । दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालोकाः पृथिवीपुटानि" । तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अब्धिद्वीपाशब्दे दृश्यम् तेन तत्संख्यातुल्यसप्तसंख्यकोऽप्यस्य क्वचित् प्रवृत्तिः अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्दिद्वीपेति प्रयुक्तम् । "चतुरः सप्त वाम्बुधीन्" वाग्भटालङ्कारः ।

अब्धिकफ पु॰ अब्धेः समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने ।

अब्धिज ०० अब्धौ जायते जन–ड ७त॰ । १चन्द्रे २ शङ्खे ३ समुद्रजातमात्रे त्रि॰ ४लक्ष्म्यां स्त्री । ५अश्विनीकुमारयोः द्वि॰व॰ । एतेषाञ्च समुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा अस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि॰शि॰ ।

अब्धिनगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः समुद्रसन्निकृष्टत्वात् समुद्रोत्कृष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम् यथा "इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्म्मिता मया भविष्यति

पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती"त्युपक्रम्य "यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट् । ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम । एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः । समुद्र ! दश च द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामत्र यद्यस्ति मयि मान्यता । अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम् । पर्य्याप्तविषयारामा समग्रं विषहिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः । स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्" । इति हरिवंशः ।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क । चन्द्रे श०र० तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम् ।

अब्धिफेन पु० ६त० । समुद्रफेने ।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड–ऊक गौरा० ङीष् ६त० । मुक्तासाधने शुक्तौ ।

अब्धिशय पु० अब्धौ शेते शी—अच् ७त० । समुद्रस्थवटपत्रशय्यायाम् अहौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ । खण्डप्रलयमुपक्रम्य "ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप ! । आदिःपद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत ! । तस्मिन्नेकार्णवे घोरे" इत्युपक्रम्य ॥ "ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ! । शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ! । पर्य्यङ्के पृथिवीपाल ! विस्मयः सुमहानभूत् । कथं त्वयं शिशुःशेते लोके नाशमुपागते भा०व० मार्क०प० १८८३ देवीमाहात्म्ये तु "एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत" इत्यहिशयनत्वमुक्तम् ।

अब्धग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः । वडवानले तत्कथा और्वशब्दे दृश्या । अब्धिदहनादयोऽप्यत्र ।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष—अण् उप०स० । १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि० । "अब्भक्षो वायुभक्षश्च उपवासपरस्तत" इति पुरा० ।

अब्भ्र(भ्र) न० अपोबिभर्त्ति क अभ्र-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम् । १ मेघे "अ(भ्रा)ब्भ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्गेति" माघः । २मेघनामायां मुस्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् । ४ मेघाधारे आकाशे न० ।

अब्भ्रं(भ्रं)लिह पु० अब्भ्रं(भ्रं) लेढि स्पृशति लिह—खश् मुम् च । उच्चशिखरे "अब्भ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः । "अब्भ्रंलिहानि लिलिहे मयपक्षशानीति" माघः ।

अब्भ्र(भ्र)क पु० अब्भ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै–क । (आभ) धातुभेदे । मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अब्भ्र(भ्र)ङ्कष त्रि० अ(ब्भ्रं)भ्रं मेघं कषति शोषयति कष–खच् मुम् च । १वायौ । २अत्युच्चे त्रि० ।

अब्भ्र(भ्र)पुष्प न० अब्भ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य्यत्वाच्च । १जले । अब्भ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य ब० । २वेतसवृक्षे पु० । [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम् ।

अब्भ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अब्भ्रा(भ्रा)धिपः मातङ्गः शा०त० ।

अब्भ्र(भ्र)मु स्त्री अब्भ्रे(भ्रे) अब्भ्रा(भ्रा)धिपे ऐरावते माति मा–कु । ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्घस्तिन्याम् ।

अब्भ्र(भ्र)मुवल्लभ पु० अब्भ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त० । ऐरावते गजे । अब्भ्र(भ्र) मुपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्भ्र(भ्र)रोहम पु० अब्भ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह–असुन् । वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम् "विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव" कु०वर्णितम्

अब्भ्रो(भ्रो)त्थ न० अ(ब्भ्र)भ्रात् तद्विघर्षणादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क । १ वज्रे २ विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)ब्भ्रजादयोऽप्यत्र । [नौकामलापकर्षके काष्ठमये तुद्दाले ।

अब्भ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा द्वित्वम् । काष्ठकुद्दाले

अब्भ्रि(भ्रि)य त्रि० अब्भ्रे(भ्रे)भवः घ । मेघभवे ।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न०त० । १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसंभोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते । न०ब० । २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि० ।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त० । १ब्रह्मकर्मण्यसाधौ २हिंसादौ तथात्वेन नोदनविषये ३वचने च तथा हि "अयं न वध्य"इति कथने हि न हिंस्यते । हिंसा च ब्रह्मकर्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते "भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्त्तते" नाटकम् । क्वचिदन्यत्रापि "अथैत्य योगनन्दस्य व्याडिना क्रन्दितं पुरः । अब्रह्मण्यमनुत्क्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः" वृहत्कथासारः ।

अब्राह्मण पु० अप्राशस्त्ये न०त० । १अप्रशस्तब्राह्मणे "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे" इति पुरा० अब्राह्मणाश्च षट् स्मृतौ दर्शिताः । "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी तृतीयो बहुयाज्यःस्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" आ०त०शाता० । एवमन्योऽपि कृत्य-

श्रावेदितव्याः । २ ब्राह्मणवर्ज्ये क्षत्रियादौ भर्तृदेशगादौ च "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः" मनुः । भेदे न०त०। ३ ब्राह्मणभिन्ने शूद्रादौ च "नैतदब्राह्मणोऽवक्तुमर्हति समिधमाहर उप त्वा नेष्ये" इति छा०उ० ।

अब्रूकृत न० न ब्रूवे कृतम् । १ कथनाय प्रतिरोधके सन्निरोधे अब्रूकृते "अब्रूकृतमाह नद्ं दुष्टम्" इति श्रुतिः ।

अब्लिङ्ग त्रि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत्र । जलरूपार्थप्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११,५०'५१,५२ आपोहिष्ठा इत्यादिके तृचे अब्दैवते मन्त्रे "कस्य नूनमित्यादि" पञ्चदशर्चात्मके च तत्र ऋ० १ मण्डले चतुर्विंशम् सूक्तम् ।

अभक्त त्रि० भज–सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त न०त० । १असेवके । "भक्तमभक्तमवोऽव्यन्तः" इति ऋ०१, १२७,५ । २अपृथक्कृते च । [हीने त्रि० ।

अभक्ति स्त्री अभावे न०त०। १भक्त्यभावे । न०ब०। २भक्ति-

अभक्षण न० अभावे न०त०। १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च । "पौर्णमास्यन्तमाघे च मूलकानामभक्षणमिति" न०त०।

अभक्ष्य त्रि० भक्षितुमयोग्यं स्मृतिनिषिद्धत्वात् । १ स्मृतिनिषिद्धभक्षणे लशुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, कालकृतं, देशादिनिमित्तकृतं, द्रव्यान्तरयोगकृतं, स्वामिविशेषकृतं, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादिकृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केषाञ्चित् नञादिना केषाञ्चिच्च तत्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेना भक्ष्यत्वं स्मृत्यादावुक्तम् । अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि "न कलञ्जं भक्षयेत् लशुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः "लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" मनुः । । कवकानि छत्राकाः अमेध्यप्रभवानि विष्ठादिजातानि । पलाण्डुसदृशं यत्तु गन्धवर्णरसादिभिः । अभोज्यं तद्भवेत् सर्वमिति "लशुनादिषु ये तुल्या गन्धवर्णरसादिभिः । अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्" इति च देव० ।"लशुनपलाण्डुगृञ्जनकरञ्जकिंपाकश्च्योभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्" शङ्खः "लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा । शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्" मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम् । "वृथाकृसरसंयावं पायसापूपमेव च अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" मनुः । वृथा देवताद्युद्देशेन विना आत्मार्थं यत् पच्यते तत् । "तिलतण्डुलसंपक्वः कृसरः सोऽभिधीयते" इति का०ख० उक्तः कृसरः, संयावः घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णमयः पिष्टकभेदः । अनुपाकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि । देवान्नानि देवार्थं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि । "वृथामांसञ्च नाश्नीयात् पितृदेवादिवर्जितम्" स्मृतिः "न तदश्नीयाद्यदुद्देवपितृमनुष्यार्थञ्च कुर्यात्" शङ्खलि० । "वृथा मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्मणि अन्यथा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्" छाग० । अस्यापवादः "भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थमशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्" देवलः, "रोगी नियुक्तोविधिना हुतं विप्रमतं तथा । मांसमद्यात्तु तुष्टैषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता" वृह०। मनुरपि "क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा अर्चयित्वा पितॄन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति" अन्यत्र दोषमाह स एव "अतोऽन्यथा तु योऽश्नीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् । यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्वयम् । प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः । ब्राह्मणकाम्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् "भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद् ब्राह्मणकाम्यया दैवे नियुक्तं श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेदिति" यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्तिसंकल्पः स च व्रतभेदः । "मांसं नाश्नीयात् तद्व्रतम् संवत्सरं वेति" छा० उप० इत्यादिकः । अतएव विहितमांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् "यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते । यद्ध्यायति यत्कुरुते धृतिं वा याति यत्र च । तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन" इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥ फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्" । अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला" इत्यभिनिषिद्धमांसवर्ज्जनस्य महाफलतोक्ता । मांसभक्षणे न दोषइत्यादिकं तु दैवादिकर्म्मादौ अनुज्ञातमांसादिदोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभावपरं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च लोकविहितमांसभक्षणे "सौत्रामण्यां सुरां पिबेदिति" श्रुत्युक्ते मद्यपाने, "न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतमित्यादि" श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः । तेषामेव त्यागे महाफलत्वम् । अत

एव "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वक्ष्यते। रोगिणां भक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यमुक्तं मांसञ्च रोगिभिः। मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु०। "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश०। "ग्रामस्थं कुक्कुरोष्ट्रौ च सर्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यम् भुक्त्वा संवत्सरं व्रतम्" शङ्खः। पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः। "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरिति मनूक्तेः। "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गुं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा। मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति शङ्खः। मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयोः" मनुना तस्य विधानात्। "कलविङ्कहंसमद्गुचक्रवाकरज्जुबालसारसदात्यूहशुकसारिकाभासचाषकाकयलकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्" विष्णुः। "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनुः। सूना वध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं शुकसारिके। प्रतुदान् जालपादांश्च क्रौञ्चांश्च नख विष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः" इति मनुः। मत्स्यभेदे देशाचारादमाह मनुः "पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवसिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः" "अभक्ष्यं भक्ष्येऽजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः। "मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति" हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने ग्राममांसकृमिभक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात्" शङ्खलि०। "भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी०। "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुधः "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि कचिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गतं कृत्वा वह्निज्वालागालितं च यत्। पक्वं मांसमजीर्णन्तु प्रयत्नाच्च च भक्षयेत्। प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः" ब्र०पु०। अजीर्णं पिष्टपचनभाण्डे तत्र पक्वम्। व्यक्तिविशेषे सर्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु मुमुक्षुणा" ब्र०पु०। स्त्रीणान्तु सर्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति। कार्त्तिकादौ तु सर्वथा मांसादिनिषेधः। "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन्! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" स्का०त०ना०पु०। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप!। वर्ज्जयेत् सर्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र! चण्डालादधिकोहि सः। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्द्दूल! यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" म०त०ब्रह्मपु०। निष्पावः श्वेतशिम्बी। कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु मानवः विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु०। "षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः "मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः। भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

नयोश्चैव तन्तुवायवार्द्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगड़स्य च । अभिशस्तस्य षण्ढस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्द्दशम् । शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्च्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्य्यन्नम् पतितान्नमवक्षुतम् । पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा । शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च । कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः । अनिर्द्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च । राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्म वर्च्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः । कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति । पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणोमलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च । नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः । आददीताममेवास्माद् वृत्तावेकरात्रिकम्" मनुः । 'केशकीटावपन्नं केशकीटैः सह पक्वम् । घुष्टान्नं "कोऽभोक्ता?" इत्युक्त्वा सत्रादौ यदन्नं दीयते तत् । गणान्नं बहुभिर्मिलित्वा यद्भोज्यं क्रियते तत् । दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नमभक्ष्यम् । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगड़स्य अर्श० आ० अच् निगड़वतः निगड़बद्धस्येत्यर्थः । सूतिकान्नं सूतिकाभक्षणमुद्दिश्य यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्य्याचान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बहुषु भुञ्जानेषु यदि कश्चिदाचमनं करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् । अनिर्द्दशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्द्दशाहं प्रेतान्नमित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । "सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समश्नीयात् स्पृशेत वा । पानीयपाने कुर्व्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तम्" शङ्खः । एतच्चोभयाशौचपरम् शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतमम्लं श्वान्यन्ताम्लताम् । शुक्तेषु दधि तज्जातञ्च भक्ष्यम् "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्व्वञ्च दधिसम्भवमिति" मनूक्तेः । तदपि गुड़ादिद्रव्यमिश्रणेऽभक्ष्यमेव "गुड़ादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्ज्यं पर्य्युषितं दधि । तथैव यावकादीनि मन्वादिचरितान्यपि" यमोक्तेः । "सगुड़ं मरिचाक्तं च तथा पर्य्युषितं दधि जीर्णं तक्रमपेयञ्च नष्टस्वादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्व्वने पञ्चव्रतं चरेत्" स्मृतेश्च "यवगोधूमवर्ज्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं वर्जयित्वा पर्य्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्ज्जं सर्व्वशुक्तानि" विष्णुः । "केवलानि च शुक्तानि तथा पर्य्युषितानि च । ऋजीषपक्वं भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा व्यञ्जनभेदः । "अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः । शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृशरमेव च । यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्येत् शुक्तं तु परिवर्जयेदिति यमः । "अविकारि भवेन्मेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्" पर्य्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेद्भक्ष्यं यथाह मनुः । यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविः शेषञ्च यद्भवेदिति" "चिरसंस्थितमप्याद्यमस्नेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियेति" च अनर्च्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःसम्बन्धायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितामहादेर्न दोषः । नगर्य्यन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् "नगराधिपतेः शस्तोः पिशुनानृतिनोस्तथेति" प्र० पु० एकवाक्यात् । अवक्षुतं क्षवथुसहितम् । "वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषकः स्मृत" इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तुन्नवायकः सूचीकर्म्मकृत्, निषादः प्रतिलोमजवर्णसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसक्तो । वेणः वंशविकारपात्रादिकर्त्ता । श्ववान् मृगयाद्यर्थं कुक्कुरपोषणकृत् । शौण्डिकादयस्तत्तद्वृत्तिभाजो द्विजाः अन्त्यजानां गुरुप्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्रान्नं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् । "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" । "निवृत्तेन शूद्रान्नाद्विरक्तेनेति" आ० त० रघु० "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि" स्मृतिः । तेन स्वगृहागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नत्वमिति भेदः । "यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः । यः शूद्रेणाभ्यनुज्ञातः कुर्य्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मवहिष्कृतः" वृह० ना० । "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः । स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वं वाऽधिगच्छति । "शूद्रान्नं ब्राह्मणोभुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृग-

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपान्नमजजीव्यश्वजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति” शङ्खः । शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव शक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति” हारीतः । “रजके चैव शैलूषे वेणुचर्म्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् आप०। अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितो भूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति” संवर्त्तः “अभिशस्तपतितपौनर्भवब्राह्मणपुंश्चल्यशुचिशस्त्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेख्यकशण्डतुन्नवायकवन्ध्यकगणिकान्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुडकैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च” सुम० । “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्व्वीत” वृह० “चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयनम्” वसि०। “पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः” उश०। “चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्” हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः । घाण्टिकः देवघण्टावादकः । “ध्वजिवणिक्किरीटिवार्द्धुषिकान्नभोजने पञ्चरात्रम्” हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी वणिग्भेदः । “भगवृत्तिपुंश्चलीवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्नभोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यसीसककारव्याधितत्क्षकान्नभोजने तप्तकृच्छ्रं ब्राह्मणवृत्तिग्नबधबन्धोपघातवृत्त्यन्नभोजने च सङ्कीर्णान्नभोजने च असंस्कृतावसन्नरोषविक्रयान्नभोजने च” हारी०। भगवृत्तिर्मैथुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च “इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषामन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च वृषलीपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्” मनुः । अजाविकोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वृत्तिमान् । कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी “वन्ध्या तु वृषलीज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला” । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः “गणगणिकास्तेनगायकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्षणश्चासं चर्म्मकर्त्तुश्च वार्द्धुषिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अवीरास्त्रीसुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्मसोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकृतघ्नरजकानाञ्च कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च भुञ्जानावेक्षितमुदक्या संस्पृष्टं पतत्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदास्पृष्टमवक्षुतञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्च्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्” । “नवं कृसरपूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरवर्ज्जियम् । बिड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” शाता० । हिरण्योदकस्पर्शस्येवान्नस्य, तापनादेः घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव “तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्त्यानां भुक्तशेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा” उशना: “कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्” आप०। “अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्य्यादिति” अङ्गि० । “चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण” अङ्गि० । “अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुनखिस्पृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्” शङ्खः । अमेध्यं मद्यभाण्डविण्मूत्रादीत्यादि । पुक्कशः क्षत्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुणिः स्वभावतः पाणिविकलः । “चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा उदक्यासूतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं वने वसेदिति” अ०पु० । “अस्थ्यादिदूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वार्कमर्चयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुध्यति” अ०पु० पतितादिस्पर्शे अकृतस्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता “महापातकिसंसर्गे स्नानमेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाश्नाति वै द्विजः । अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति” पैठ०। “केशकीटावपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याम्बुद्धसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति” जावा०। स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केशकीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । “अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अत्रांतमृद्भस्महिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्”

यमः चण्डालपतितामेध्यैः कुणपैः कुष्ठिना तथा । ब्रह्मप्रसूतिकोदक्याकौलेयककुटुम्बिभिः । दृष्टं वा केशकीटाक्तं भृङ्गमक्षिकजन्तुभिः शुद्धमद्यात् सकृज्ज्ञेयं प्रभूतं व्युष्टमेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुक्कुरः कटुम्बी कुक्कुटादि प्राणिभेदः तस्य बहुकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्य्युषितम् । एतच्च चरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यतेव" प्रा०वि० "विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः । केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्ज्जयेत्" देव० । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविलीनं तथा चैव विलीनं स्नपनेन तु" शाता० "नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिकृते तथा । स्त्रिया क्लीबेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् । अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेदिति" मनुः । "अश्रोत्रियोऽनधीतवेदः तेन कृतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । ग्रामयाजी ग्रामजनानां श्राद्धपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्त्ययनकर्ता च स च होता यत्र यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् । श्राद्धविशेषान्नस्याभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः । पक्षश्राद्धेऽतिकृच्छ्रः स्यात् षाण्मासे कृच्छ्रएव च । आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके अङ्गिः० । पक्षश्राद्धं त्रैपक्षिकश्राद्धम् । नवश्राद्धमेकादशाहादिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तद्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् । तस्माद्व्यवहितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्याच्च तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि०पु० । "माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा च भोक्ता सान्तपनञ्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसं तथा" स्मृतिः । "वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते भुक्त्वान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्" शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोषितोभूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" संव० । भिन्नभाजनं कांस्यपरं "भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकभक्तस्ततः शुचिः" बौधा० कांस्यत्वेन विशेषणात् । आपोशनाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः । भुङ्क्तामथ यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टशतं जपेत्" । अनाचान्तस्य द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति । आचामेच्चर्व्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् दन्तलग्ने फलमूले भुक्तस्नेहे तथैव च । ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः" आपा० । "कषायकटुताम्बूले भुक्तस्नेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्" लघुबौ० अनाचान्तः कषायकटुताम्बूलेक्षुव्यतिरिक्तद्रव्यं सकृद्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्रीं जपेत् प्रा०वि० । यज्ञोपवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता । स्वद्वारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान् प्राश्य कृच्छ्रं तु पादतश्चरेत् सन्निकृष्टे ऽर्द्धमेव स्यात्" सं०व० । स्त्रदादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः भवि०पु० । अत्रापवादः । सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सामुद्रिकं भवेत् पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः" वायुपु० । "भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत्" यमः । "स्त्र्युद्वर्त्तनादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः प्रा०त०रघु० । "नैकोमिष्टान्नमश्नीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् । दारान् भृत्यातिथींश्चैव तथासम्बन्धिबान्धवान् इत्युपक्रम्य "लालाये नरके घोरे दुर्गन्धे प्राश्यते नरः" यमः । "पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीतञ्चेति" "सर्वं तिलमयं नाद्यात् माघं धर्म्माभिलाषिभिः" इति । "नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः" इति च का०ख० । "नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि । नाद्यादाद्रत्प्रिं रात्रिषु" काशी०ख० "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयात् ज्ञानवर्ज्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिराभुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षिणामुखः सोपानात्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते, इति का०ख० । "यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः" का०ख० । "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽस्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" का०ख० "अग्याह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ति०त०पु० । "यातुधानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूरकर्म्मिणः । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्ज्जितम् का०ख०। नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलार्द्दितः" का०ख०"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुड़स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्रे गव्यं घृतं विनेति ब्रा०त०पुरा०।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति" ब्र०पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि न भक्षयेत्" हारी० दधित्थः कपित्थः । कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तरनिषेधः "आमिषं चुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्द्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यतामाह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता । तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" षट्त्रिं०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् । अतः 'तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः'। इत्यनेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्य्येण श्वेतानडुहात् । 'अलावूं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं चन्द्रसन्निभाम्'' ति०त० पु० यदपि 'कसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिकाश्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय स्मृतिविपर्य्ययिकावा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्डं २वृहतीफलन्तु ३लवणं वर्ज्यं ४तिलाम्लं तथा ५तैलं ६ चामलकं ७दिवं प्रवसता ८शीर्षं ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताक संज्ञं १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमाषोड़श । नि०सि०मु०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं अलावूः अन्त्रकं पटोलम् । "१कुष्माण्डं २ वृहती ३ क्षारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः ९ कपालान्त्रं १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि०सि०भूपालः । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छिष्टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च" शाता० । गुरुः पित्रादिः । "पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्', आप० मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः" ब्र०पु० । स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्यक्तभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्व्विंशतिमतम् । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्धं नाश्नीयादुत्कटासने" मनुना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं शक्यते। "ब्राह्मण्या स्त्रिया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ब्र०पु० । एतद्विषय एव "ब्राह्मण्या वा सहाश्नीयादुच्छिष्टं न कदाचन । न तत्र दोषं मन्यन्ते" अङ्गिराः । विड़ालाद्युच्छिष्टस्याभक्ष्यता । "विड़ालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वन कुलस्य च । केशकीटापपन्नञ्च पिवेत् ब्रह्मसुवर्च्चलाम्" मनुः । "दूषितं केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्मूषिकैस्तथा । मक्षिकामशकश्चैव त्रिरात्रेण विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्" मनुः अत्रापवादः । "देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति" यमः । संस्कारश्च "घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संसर्गात्तु भवेच्छुद्धिरपां प्राहुः तस्य च छागस्य मुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" यमः । "पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने पादकृच्छ्रकम्" विष्णुः । कुत्सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्तत्रान्नमात्रस्याभक्ष्यता "यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि०। "अपाङ्क्तेयब्राह्मणोपवेशनेन कुत्सितासु । जलादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः प्रा०वि०। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामुपविश्याभंस्पृशन् यदा भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्र्यहमाचरेत्" विष्णुः । अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्योत्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता 'एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं सहभोजने । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तदा" शङ्खः । कालविशेषे द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना" वृद्ध०गौ०। "ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावर्त्तनात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः” मा०पु०। अधि ऊर्द्धम्। “ग्रस्तोदये सति विधोर्नाह्नि भोजनमाचरेत्” वशि०। “अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि” व्यासः। ‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततःपरम्’ विष्णुध०पु०। ‘सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन” गर्गः। सायं सन्ध्यायां सूर्य्ये ग्रस्तास्ते, पूर्व्वेऽह्नि रात्रौ च न भोक्तव्यं, प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे ग्रस्तास्ते पूर्व्वरात्रावपरेऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि०सि०। बालवृद्धातुरैर्विनेत्युक्तेस्तेषां विशेषः। “सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम्। अपराह्णे, न मध्याह्ने, मध्याह्ने न तु सङ्गवे। भुञ्जीत सङ्गवे चेत् स्यान्नपूर्व्वं भोजनक्रियेति” मा०पु० उक्तः। एतच्च बालादिविषयमिति नि० सि०।“सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्” हेमा०षट्त्रि०। “नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्य्युषितञ्च यत्। सर्व्वं तद्दुष्टतामेति” स्मृतेः ग्रासकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता। अत्रापवादः। “आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम्। मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके” मेधा०। “अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे। वारितक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति” स्मृतिः १ पुंसवनाद्यन्नस्याभक्ष्यता। ‘याजकान्नं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम्। स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” आप०। संग्रहे स्त्रीणामेव व्यभिचारादिदोषात् प्रायश्चित्तेन संग्रहे। ब्रह्मौदने आधानीयचरुसाङ्गकर्म्मविशेषे प्रा०वि०। “जन्मप्रभृति संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने। असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं प्रमथानान्तु विशेषतः” अङ्गि०। “निष्क्रान्ते चूडहोमे च प्राङ्नामकरणात् तथा। चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि” व्यासः। भोजनकाले मूत्राद्युत्सर्गेऽन्नमात्रस्याभक्ष्यता। “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत्। त्रिरात्रं कुर्व्वीत” शाता०। भोजनकाले सूतकाद्यशौचे भक्ष्यमाणान्नस्याभक्ष्यता “यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः। भूमौ निःक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति। भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति” शाता०। “अशुचिः सूतकादिनेति” प्रा०वि०। तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता। “समुत्पन्ने द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबेत्तथा। गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः” सं०व०। स्नाने तैलाभ्यङ्गक्षौरादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा०वि०। नीलीवस्त्रपरिधाने द्रव्यमात्रस्याप्यभक्ष्यता। “नीलीवस्त्रं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा। त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्यात्” शङ्खः। “लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनांस्तथा। अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीरिति” या०। विड्जानि अमेध्योद्भवानि। अमेध्यदेशोद्भवानान्तु न दुष्टता “अमेध्येषु तु ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति” बौधा० उक्तेः। अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता ‘देवतातिभृतेषु भृत्येष्वभ्यागतेषु च। अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तथा पित्रग्निपक्षिषु। दुष्टान्नपर्य्यनिर्यासभुजः सूचीमुखास्तु ते। जायन्ते गिरिवर्ष्माणः” इति मार्क०पु०। ‘असंतर्प्य पितॄन् देवान्नाद्यादन्नं नवं क्वचित्। पक्वान्नं चापि नो मांसमिति का०ख० भक्ष्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव “अनिवेद्य न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत्। अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्” आ०त०पु०। “तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” गीता ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याणि। ‘मासिकान्नन्तु योऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः। स त्रीण्यहान्युपवसेद् मनुः। “मृतान्नं मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित्। त्रिरात्रोपोषितः सम्यगग्निसेकां जले वसेत्” देवलः। “सूतिकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च। ब्रह्मचारी च योऽश्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति” संव०। मांसं च शिष्टभक्ष्यमांसपरम् ‘ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्टभोजनीयं, कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्” वशि०उक्तेः। अस्यापवादः “स चेत् व्याधीयत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छत्तेन चिकित्सेत् स यदा अगदः स्यादादित्यमुपतिष्ठेत्” बौधा०। अस्य पात्रविशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता। “आमिषस्य तु यो भाण्डे पक्वमश्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी)। कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत्” लघुहारीतः।

सर्व्वापवादः। “जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समाः” स्मृताः। भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते” का०ख० एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रष्टव्यानि वैद्यकोक्तदोषाद्यपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि चापथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे प्रायशोदर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्श्यन्ते “वर्जयेत् पयसा खिन्नं मत्स्यमांसमनूपकम्। कदलीफलम-

कुष्माण्डमत्स्यैर्जम्बूफलाद्दते । मांसं मूलकसंसिद्धं घृतेन मधुमांसके । मत्स्यानि चारिकारेण चौद्रमुष्णेन वारिणा पुनरुष्णीकृतञ्चान्नं घृतं कांस्ये दशाहिकम् । दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च । विरोधाच्चैव भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम् । विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं शमनं वारि पूर्व्वं वा हितभोजनम् सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् । अन्यद्वाहारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" आह्निकतत्त्वे वैद्यकम् ।

अभङ्ग पु॰ न॰त॰। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न॰ब॰। 'भङ्गरहिते त्रि॰। ३ अभङ्गाख्ये "पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मक" इति सा॰द॰ उक्ते श्लेषे शब्दालङ्कारभेदे पु॰ । यथा "पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः" । अन्धकेत्यत्राभङ्गः श्लेषः ।

अभङ्गुर त्रि॰ न भङ्गुरः । भङ्गुरभिन्ने स्थिरे "अभङ्गुरतनुत्विषां बलयिता शतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधरः ।

अभद्र न॰ विरोधे न॰त॰ । सुखभिन्ने दुःखे १ न॰ब॰ । २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि॰।

अभय न॰ अभावे न॰त॰। १भयाभावे। "प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च" मनुः । "अभयं वै जनक ! प्राप्तोऽसीति" श्रुतिः । "प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये" गीता ६त॰। २ भयशून्ये त्रि॰।न भयमस्मात् ५ ब॰। ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च । ५ हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न॰ ८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठातरि ९ आत्मनिष्ठे पु०। "उच्चमूलत्रिकोणेषु वर्त्तेते गुरुभार्गवौ । अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन" इति "यत्रैकादशगश्चन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः । अभयोनाम योगोऽयमरिभूतविनाशकृदिति" च ज्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५ त० । माभैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलितदक्षिणहस्तप्रसारभेदे "अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधती क्रमात्" श्यामाध्यानम् । १२ त्राणे च न० ।

अभयकृत् त्रि॰ अभयं त्राणं करोति कृ—क्विप् ६त॰ । १ त्राणकर्त्तरि । न भयकृत् विरोधे न॰त० । भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये । अभयकारकादयोऽप्यत्रार्थे । [सौम्ये ।

अभयङ्कर त्रि॰ न भयङ्करः विरोधे न॰त॰ । भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि॰ अभयं कुरुतः क्विप् वेदे पृ॰ मुम् । द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्याविन्युपक्रम्य "उरू गव्यूती अभयङ्कृताविति "उरू गव्यूती ते अभये स्तामित्येतदाह" शत॰ब्रा॰ ।

अभयजात पु॰ अभयाय जातः । गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे तस्यापत्यं यञ् । आभयजात्यः तदपत्ये पुंस्त्री॰स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती । पुंसि बहुषु लुक् । अभयजाताः । यूनि आभयजातायनः ।

अभयडिण्डिम पु॰ अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं वाद्यमाने रणढक्कादौ वाद्यभेदे ।

अभयद त्रि॰ अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुङ्क्ते रक्षति दा—क ६त॰ । मा भैषीरित्यादिवचनमुक्त्वा भीत- २ त्राणकर्त्तरि "त्रातुमलमभयदार्हति" किरा॰अभयप्रदयोऽप्यत्र । "यानशय्याप्रदोभार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः २ विष्णुः ।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा । त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम् । "मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि याह्याणि" का॰ख॰ "सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्" मनुः । अभयं दक्षिणेव देयत्वात् । अभयरूपदेये "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्" मत्स्य पु० । अभयदक्षिणामभयदानम् रघु॰ । [शब्दे विवरणम् ।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा । १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक् । १ अभयदानार्थे मा भैषीरित्यादिवाक्ये ।

अभयाद्य पु॰ अभया हरितकी आद्या यस्य । १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे । स च "अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा ॥ त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च । कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयन्तथा ॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत् । सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम् ॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम् । तावद्विरिच्यते जन्तुर्य्यावदुष्णं न सेवते ॥ अभयाद्योमोदकोऽयम्" चक्रदत्तोक्तः ।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न॰त०। १ भवाभावे जन्माभावे "मत्त एव भवाभवौ" गीता । २ विनाशे "भवाय सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा॰ । ७ब० । ३मोक्षे "प्राप्नुमभवमभियाञ्छसि वा" किरा॰ शिवभिन्ने पु॰

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न॰त० । १ अमङ्गले, २दुष्टभाग्ये च न॰ब॰। ३ दुर्भाग्यवति त्रि॰। "उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः" किरा॰ ।

अभाग पु॰ न भागः अभावे न॰त॰ । १ भागाभावे ।

भागश्च एकदेशः दायादग्राह्यधनाद्यंशश्च ७ब० । तच्छून्ये पूर्णे निदाये च त्रि०।"यो ज्येष्ठो विनिकुर्व्वीत लोभाद्भ्रातॄन् यवीयसः। सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः" मनुः "यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति" शत०ब्रा०।

अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङीप्। १ अधिकारानर्हे क्लीबपतितादौ। २ भागोभाग्यम्। तच्छून्ये च। "यमात्मानं नविद्युरभागिन" इति कट उ०।

अभाग्य न० अप्राशस्त्ये न०त०। १ दुष्टभाग्ये। न०ब०। २ दुष्टभाग्यवति त्रि०। [गुणादृज्ञोरभाजनम्" का०प्र०।

अभाजन न० न०त०। अनाधारे 'दौर्धावेर्यासमः कश्चिद्

अभार्य्य पु० नास्ति भार्य्या तत्सम्बन्धो वा यस्य। १भार्य्याहीने २ शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च। "अतिवृद्धानभार्य्यांश्च क्षपितक्रान्" न्टपस्य च उ०त० का०प०। 'अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान्" रघु०

अभाव पु० न भावः।भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बहवः। भावभेदाश्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्याश्रयदोषग्रस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः। अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटाभावादौ च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः। सूत्रकृता तु "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्" इति षडेव पदार्थाः कणठत उक्ताः। अत एव 'न वयं षट्पदार्थवादिनः" इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थीस्वीकारस्तेषां सूचितः। आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तरमभावं कल्पयन्ति। प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वमङ्गीचक्रुः। तेषामयमाशयः "मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम् न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत् स्वरूपविशेषणताया अव्यावर्त्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादिस्वरूपस्यानुगमात् तुल्ये सन्निकर्षरूपे विशेषणता सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात्। अथ ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये तद्विशिष्टबुद्धेरेवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभावज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्बोध इति चेत् अभावबोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात् इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतात्मकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादिस्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादेर्ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः "अभावबुद्धिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्य्यादां नातिशेते" इति दीधितिकृदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्म्यंशे तज्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात्। एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः। घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात्। नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिलिङ्गादेरभावात्। तस्यैवाज्ञाने तद्व्याप्यताग्रहासम्भवाच्च किञ्चातिरिक्ताभाववादिभिः भूतले "घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः स्वीकार्य्यः। तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधिकरणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः नापि लक्षणात्तत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया तल्लक्षणस्यैवाभावात्। तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोषकवलितत्वेन दुर्ज्ञेयम्। किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभावलक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटोनास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधाभावस्य सर्वसम्मतत्वात्। एतेन अभावत्वम् समवायसामनाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वाभाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोनास्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहरत्वाच्च। घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र समवायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽभाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेश्च। अथ अभाववत् अभावत्वमप्यतिरिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयं स्वरूपसम्बन्धः? किं स्वरूपमेव संबन्धः? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूप संबन्धाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात्। अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः? यदि अधिकरणस्य तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽप-सिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च। अखण्डो-पाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषताद-वस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः?। किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्ल-क्षणत्वायोगः भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभाव-लक्षणत्वम्। न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपा-खण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बु-ग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्मोऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीका-रात् अन्यथा घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्द-बोधानुपपत्तिः। उपेयते च सर्वैः गुरुधर्मोऽपि शक्यताव-च्छेदकत्वम्। अथ शब्दएव अभावे प्रामाण्यमिति चेत् शब्दवेद्यस्य बन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः आप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्त-रत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य षटपदार्थातिरिक्ततया काप्यनुक्तेः अभावशब्दमात्र-प्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वे नोपक्षीणत्वात्। एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धार-मित्थं चक्रुः। अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्ती-त्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभाव-बुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीनभूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रती-तिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छेद्यकाल-सम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारता-ऽक्षतेः। एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभाव-कल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्ववादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात्। भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते अतो नाधिककल्पना। घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्या-नुपहितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्ज-स्यम्। अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः। भक्तामभावभेदबुद्ध्योर्यथा नियमः मन्मतेऽपि तथा। वाय्वादौ रूपाद्यभावचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र इदतरं किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारावश्यकतेति"। अभावभेदबुद्ध्योर्नियमाश्च नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते। सोऽयम-भावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरावरणतया निरु-पाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते। "अ-भावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय" इति हरिः। "नाभावउपलब्धेः शा॰सू॰। "नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः" इति गीता। यथा च अभावान् भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते। न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गाभावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः। "अभावस्त्र द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः। प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा॰। प्रागभावश्च उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः। २मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरी-रेण सह जीवस्य विभागः, पूर्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायो-रुत्क्रमणं वा बोध्यम्। भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादि-स्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि॰। आन्तरः भावः स्नेहापर-पर्य्यायः अनुरागः। ४तद्धीने त्रि॰। सचानुरागः देव-विषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्न्यादिविषयः प्रेमेति भेदः। मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धि रूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च। नास्ति भावः सत्त्वं यस्य। ८मिथ्याभूते त्रि॰। [तुमशक्ये च।

अभावनीय त्रि॰ न॰त॰। १ चिन्तयितुमशक्ये २ उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः। १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजत-ज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तयोक्तमध्यासशब्दे।

अभाषण न॰ अभावे न॰त॰। भाषणाभावे मौनभावे।

अभि अव्य॰ न भाति भा—बा॰कि। १ कञ्चित् प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ आभिमुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ वीप्सायाम्, ५ लक्षणे, ६ समन्तादर्थे। ७ धर्षणे दुर्गा०। "अभि पूजाभृशार्थेच्छासौम्याभिमुख्यसौरूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु" गण-रत्नोक्तेः पूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवादयते। भृशार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः। इच्छायाम् अभिलाषः अभिरुचिः। सौम्यं माधुर्य्यम् तत्र अभिजातः "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कुमा०। आभिमुख्ये अभिमुखम् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति "अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः" माघः सौरूप्ये अभिरूपम्। वचने, अभिधानम् "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" इति काव्य०प्र०। आहारे अभ्यवहारः। स्वाध्याये अभ्यस्यति "वेदाभ्यासे सदारतः" स्मृतिः। स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्यमात्रेऽस्य प्रवृत्तिः 'अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजाः" कु०। एतस्य च तत्तदर्थद्योतकतामात्रं समभिव्याहृतशब्दस्यैव तत्तदर्थे लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रियायोगे उपसर्गता "वीप्सेत्थम्भावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता। वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति। हरिमभि वर्त्तते। भक्तो हरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्तीत्याद्युदाहार्य्यम् शब्दपरत्वे पु० "अभिरभागे" पा०।

अभिक त्रि० अभिकामयते अभि+कन्। "अनुकाभिकाभीकः कमितेति" पा०नि०। कामुके 'सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः" रघु०।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष—भावे अ। अभिलाषे 'शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च" सुश्रु०।

अभिकाङ्क्षित त्रि० अभि+काङ्क्ष-कर्मणि क्त। अभिलषिते। [स्त्रियां ङीप्।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि० अभि+काङ्क्ष—णिनि। अभिलाषवति

अभिकाम त्रि० अभिकामयते अभि+कम-णिङ्-अच्। १कामयमाने 'याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्" भा०आ०प०। भावे घञ्। अभिलाषे पु० "मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर! भा०व०प०अभिकामादागतः ठञ् आभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः" भा०शा०प०।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम-भावे घञ् अवृद्धिः। १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च। कर्मणि घञ्। ४ प्रारब्धे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते" गीता। आधारे घञ्। ५ युद्धे।

अभिक्रत्वन् त्रि० अभि+कृ-ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् वनो रश्च। आभिमुख्येन कारिणि। "अपेयं रात्र्युच्छन्त्यपोरुष्ण्वभिक्रत्वरीः" अथ० २,८,२,।

अभिक्लृप्त त्रि० अभि+क्लृप-क्त रोलः। १ सम्पन्ने २ नियते ३ अभिप्रकाशिते च 'हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुः" कठ उप०।

अभिक्रतु पु० आभिमुख्येन क्रतुर्यज्ञकर्म यस्य। बलवति। "अथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम्" ऋ० २,२४,१०। "अभिक्रतूनाम् बलीयसाम्" भा०।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम-क्तिन्। १ अभिक्रमे २ उपक्रमे 'यत्तस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय" श्रुतिः।

अभिक्रान्तिन् त्रि० अभिक्रान्तमनेन इष्टादि० इनि। उपक्रमकर्त्तरि "य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः" श्रुतिः।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम—वीप्साभीक्ष्ण्ययोः णमुल्। आक्रम्य, आरभ्य, आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे। पूर्वं पूर्वमेवाभिक्रामम्" कात्या० ३,२,२१। [२ निन्दायाम्।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश भावे घञ्। १ आक्रोशे

अभिक्रोशक त्रि० अभि+क्रुश-ण्वुल्। १ निन्दके २ अपवादके च

अभिक्षत्तृ त्रि० अभि+क्षद-तृच् स्त्रियां ङीप्। हिंसके "अभिक्षत्तस्वावतो वरूता:" ऋ० ७।२१।८। "अभिक्षत्तुरभिहिंसकस्य" भा०।

अभिक्षद त्रि० अभि+क्षद-हिंसायाम् अच्। हिंसके। "अभिक्षदामर्य्यमाणम्" ऋ० ६,५०,१। अभिक्षदां हिंसकं छान्दसत्वात् आत्वम्।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या-अङ्। १ अभिधाने, २ शोभायां "काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः रघुः। ३ कीर्त्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये "अभ्या अपश्यानदभ्रमभिख्याम्" ऋ० १,१४८,५ "अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा" भा०। कर्त्तरि क्विप। ६ अभितो गन्तरि" ७ प्रसिद्धे च "अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः" ऋ०८,२३,५ "अभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रकाश्या वा भासा" भा० धातोरातोलोपात् रूपम्। ८ प्रज्ञायां निरु०।

अभिख्यातृ त्रि० अभि+ख्या-तृच् स्त्रियां ङीप्। १ कथके अभिगन्तरि २ अभिद्रष्टरि च। "आपिरभिख्यतामर्डिता सोम्यानाम्" ऋ० ४ १७,१७ "अभिख्याताभिद्रष्टा" भा०।

अभिगत त्रि० अभि+गम-क्त। १ आनुकूल्येन प्राप्ते २ सेविते ३ आभिमुख्येन गते च।

अभिगन्तव्य त्रि० अभि+गम-तव्य। अभिगम्ये सेव्ये च

"सन्त. सदाभिगन्तव्या यदि नोपदिशन्ति तं" वशि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम—तृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च । "सर्वं वरुणोऽभिगन्तेव ब्रह्म" शत० ब्रा० ।

अभिगम पु० अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्ये वा गम-घञ् । आभिमुख्येन गमने "तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तम्" रघुः आनुकूल्येन २गमने "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्नावश्यक्रिया क्वचित् । नोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट । अभिगमनं तत्रैव न० । "ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघुः । "पापकृन्मुच्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च" स्मृतिः ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भवतामभिगम्योऽस्मि गुहये" कुमा० । "सोऽभिगम्यस्य पूज्यस्य कर्त्तव्यस्य प्रदक्षिणम्" रामा० । "अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघुः । अभि+गम—ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गॄ—स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु० ८,४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम—णिनि अभिगन्तरि । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा" मनुः । "राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप् क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तदृग्यजमेनेताभिगुप्त्या आसादयति" श० ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्त्त) त्रि० अभि+गुर—क्त वेदे नत्वाभावः । १उक्ते "इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५,२७, "अभिगूर्त्तं वे यजामहे इत्यभिगूर्त्योक्तम्" वे० दी० लोके तु अभिगूर्णइत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर—क्तिन् । सततसङ्कल्पे "तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ० १,१६२,६ । "अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः" भा० २ अभित उद्यमे च "उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ० १,१६२,१२, "अभिगूर्त्तिः" उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताञ्जलौ ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै—इष्ण । अभितो गायके "यदेत्वा अभिगेष्णावर्त्तन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप-तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस—क्त । १ आक्रान्ते २कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाश हरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१ घर्षणे, २मर्द्दने च ।

अभिघर्षण न० अभि+घृष भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन-भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलनाशने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां० का० । २ ताड़ने । "तद्धानिघातादिव लग्नपङ्क" कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे आ० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथोविभागजनकक्रियाहेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्तं "नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति वै० सू० । "यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु तद्भिन्नलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति" श० उपस्कारः । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः" वै० सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघातान्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिये"त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपकहस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्रासमवायिकारणम् मुषलं समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्मयदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतन कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति कारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पतनदर्शनात् यथा भूम्यादौ हस्तेन वेगाक्षिप्तलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पतने अभिघात एव असमवायिकारणम् "अभिघातात् मुषले संयोगाद्धस्ते कर्म" वै॰सू॰ अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तमुषलसंयोगात् हस्ते उत्पतनं कर्म तत्र मुषलसंयोगोऽसमवायिकारणम्। तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः। "तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यादिति" "शब्दोध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवोध्वनिः। "कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोमता" इति च भाषा॰ अतएवोक्तम् "कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः" इति वृद्धैः। शिक्षायामप्युक्तम् "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयते" इति। स उदीर्णः सन्धिः पादपूरणार्थः। मृदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताड़नसंयोगे शब्दोजन्यते इति लोके प्रसिद्धिः। वृक्षादौ प्रबलतरवायुसंयोगाच्च शब्दो ध्वन्यात्मक एव। मृदुवेगेन क्रियया संयोगे नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दाहेतुत्वमुक्तम् अधिकं नोदनशब्दे वक्ष्यते। "अभिघातोऽस्त्यस्य अर्श॰अच्। अभिघातयुक्ते त्रि॰ "अभिघातं स्यात् पूर्वं वेदहित्वऽदिवर्णाधेत्। नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रहिरामाद्या" इति केरलोक्ते वर्णभेदे, न॰ शब्दकल्पद्रुमः।

अभिघातक त्रि॰ अभि+हन ण्वुल्। १शत्रौ रिपौ २अभिघातसंयोगकारके ३ समूलनाशके च। "तदभिघातके हेतौ" सां॰का॰। [इन्। रिपौ।

अभिघाति पु॰ अभिघातयति अभि–हन–स्वार्थे णिच–

अभिघातिन् त्रि॰अभि+हन णिनि स्त्रियां ङीप्। १शत्रौ २नाशके ३अभिघातसंयोगकारके च।

अभिघार पु॰ अभिघार्यते समन्तादग्नौ सिच्यते अभि+घृ–क्षरणे णिच भावे घञ्। अग्नौ समन्तात् घृतादेः १सेचने २ घृतादिसंस्कारभेदे च। "छदर्भिहितोभायो द्रव्यवत् प्रकाशते" इत्युक्तेः अभिघार्य्यमाणे ३घृतादौ च निरु॰।

अभिघारण न॰ अभितोघारणम् जलादिभिः विधिना सेचनम्। अभि+घृ–णिच्–भावे ल्युट्। घृतादेः संस्कारभेदे "तत्र जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च" कात्या॰ ३,३,८, "पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजतिस्थानादेत्य वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्थेनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याल्याज्यपुरोडाशयोश्च उपभृतः उपभृत्संस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति उपयोगक्रमेण अयञ्च हविःसंस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः हवींषीति द्वितीयाश्रुतेः हविषः संस्कार्य्यत्वावगमात् अतः सन्निहितानि सर्व्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि" कर्क॰

अभिचक्षण अभि–चक्ष–ल्यु। १ सर्व्वतोविचक्षणे कर्मकुशले "वेदाहं तस्य भेषजं चीपुद्रुरभिचक्षणम्" अथ॰६,१२७,२, विषूचीर्य्यावतीराशा अभिचक्षणादिवः अथ॰ ६,२,२१।

अभिचर त्रि॰ अभितः आभिमुख्येनानुकूल्यार्थं चरति चर–ट। १ भृत्ये २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप्।

अभिचरण न॰ अभि+चर–ल्युट्। १ शत्रुघाताय विहितश्येनयागादौ।

अभिचरणीय त्रि॰ अभिचरणमर्हति छ। १ अभिचारार्हे वैरिणि "तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयमपेन्द्रम् सोममाहरत्" शत॰ब्रा॰।

अभिचार पु॰ अभि–आभिमुख्येन कृत्याजननार्थं चारः अभि+चर–भावे घञ्। १ शत्रुवधोत्पादककृत्याजनके मूलकर्मणि "श्येनेनाभिचरन् यजेतेति" विहिते श्येनयागादौ। "अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः" "अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति च मनुः "अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः" काद॰। अभिचाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ्। आभिचारिकः। १तत्रहितकर्म्मादौ २तत्रत्यमन्त्रादौ च त्रि॰स्त्रियां ङीप्।

अभिचारकल्प पु॰ अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकग्रन्थः। १ अथर्ववेदान्तर्गते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम्।

अभिचारिन् त्रि॰ अभिचरति अभि+चर–णिनि स्त्रियां ङीप्। १अभिचारकर्त्तरि "ये त्वा कृत्वा लेभिरे विद्वला अभिचारिणः" अथ॰ १०,१,६।

अभिच्छाय त्रि॰ अभिगतम्छायाम् अत्या॰स॰, अभिमुखीभूता छाया यस्य वा। १छायाप्राप्ते २छायाभिमुखप्राप्ते च। छायाया अभिमुखम् अव्ययी॰। ३छायाभिमुख्ये अव्य॰। "यो माभिच्छायमत्येषि मां चाग्निं चान्तरा" अथ॰ १३,१,५७।

अभिजन पु॰ अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे–घञ् अवृद्धिः। १ कुले, "न परिचयं रक्षति नाभिजनमीक्षते" काद॰। "वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह" मनुः। २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । २ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने "अभिजनश्च" पा० 'अभिजनो नाम यत्र पूर्व्वैरुषितम्" भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात् प्रा०स० । ४कुलश्रेष्ठे अभि+जन-भावे घञ् । उत्कृष्टस्थानजतया ५अभिमतोत्पत्तौ 'श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति" मनुः ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया" कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ "यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते" इत्युक्तेः कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसंबन्धादागते, त्रि० "तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, 'जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः" "भिन्नानस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान्" च रघुः । २ पण्डिते, ३श्रेष्ठे 'न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्" हला: । ४मनोहरे । 'प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कु० । अभिजातस्य भावः ष्यञ् । आभिजात्यं कौलीन्ये न० ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा०स० । प्रशस्तवंश[जनने ।

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि-क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् । २सर्वतोजयसाधने "अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व" य० १५,७, "सर्व्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन" वेददी० । 'अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय" ता० ब्रा० "अभिजित् सर्वजयहेतुरसि" भा० । अभिजयति ऊर्द्ध्वाधःस्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । "अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्टादाषाढानामवस्तात् श्रोणायाः" श्रुत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्ध्वाधःस्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते "नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति"रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्तेराषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रान्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृतम् यथा" सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखकगखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्धेया रोहिणी विद्धा । पञ्चशेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकके" इति दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावपि ऊनविंशकलात्मकत्व कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र ग्रहस्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थितिस्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते 'आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्गनाथेन आप्यस्य पूर्व्वाषाढाया अवसाने, धनराशौ विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा" इति एवञ्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव वृहत्संहितायामष्टाविंशतिर्नक्षत्राधीश्वरा उक्ताः "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेत्यश्विना भानाम्" ॥ तथा चाभिजितोब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति इतरश्राद्धकालान् प्राशस्त्येन, आभिमुख्येन पश्चिमावस्थितां छायां जयति प्रागवर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाह्वये श्राद्धप्रशस्ते ३ मुहूर्त्ते । "अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति" मत्०पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । "कुतपप्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा" स्मृतेः "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः" इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभिजयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे" क्विप् । "मध्यं व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कबिम्बे छाया साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत् सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव वक्रस्य योगः लक्ष्मीमारोग्यसम्पत्तिमथ युवतीं तत्र गत्वा लभेत" इति ज्योतिषोक्ते ४ यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि "सर्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुलवावर्ज्ये निशाक्षीर्णघटीत्रयं वै" इत्यादिना दिनार्द्धपूर्व्वापरस्थघटीत्रयात्मक २० पलस्य सर्वत्र वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः । "ततः प्रभाते विमले मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभुः" रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे "अभिजिदग्निष्टोम" इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्सरसाध्ये गवामयने ६षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम् ता०भाष्ये "तत्र षष्ठे मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्य्याः तत एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोऽभिजिदेकमहः" इति । अभिजिन्मुहूर्त्तस्य च किञ्चिदूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्साम्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिदूनदैवदिवसार्द्धतुल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्दिनकर्त्तव्ये ७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये "षष्ठे मासि त्रीनभिप्लवान् एकं पृष्ठ्यञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः" इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । "अभिजिदतिरात्र" इति शत०ब्रा० ।"अतिरात्रसंस्थः अभिजिन्नामके दिने कार्य्य" इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजीयादन्यान् संज्ञायामाशीर्व्वादे देवदत्तादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते "अहं त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम्" । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि–भावे क्तिन् । अभिजये "एषां लोकानामभिजित्यै" शत०ब्रा० ।

अभिज्ञ त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा–क । १ निपुणे, २पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने "अन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्" भाग० । अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः कुमा० "शङ्कस्वनाभिज्ञतया निवृत्ताः" रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि–ज्ञा–अङ् । १ प्रथमसमुत्पन्ने ज्ञाने । २ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेस्म अभि+ज्ञा–कर्म्मणि क्त कालान्तरे पुनर्दृष्ट्या जातेन सोयमित्याकारकज्ञाने-विषयीकृते पूर्व्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा–करणे ल्युट् । सोऽयमिति ज्ञानसाधने १चिह्ने । "चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं त्वमङ्के कर्त्तुमर्हसि" "उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत" इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ज्ञाने च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । "तदभिज्ञान हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना" रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्म्मणि ल्युट् तथाभूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका "तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे" पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्तिवचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाटकभेदे तस्याश्च दुर्वासःशापात् प्रथमं दुष्मन्तेनानभिज्ञानात् पश्चाञ्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपाभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात् तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वान्नाटकस्य तथात्वम् । "कालिदासस्य सर्व्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला" लुब्भावे अभिज्ञानशकुन्तलम् न० । "नवेनाभिज्ञानशकुन्तलाख्येनेति" शकु० ।

अभिज्ञु त्रि अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जानुनी येन वेदे बा० ङु १ आभिमुख्येनावस्थापितजानुयुक्ते । "संजानाना उपसीदन्नभिज्ञु" ऋ० १,७२,५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे–तरप् आम् । १ आभिमुख्यातिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये च "अभितरां वै जयन् क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्" शत०ब्रा० । "अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु, अन्नावपि-ईषदीषत् पुरस्तादाक्रामेदिति" भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, आभिमुख्ये, उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया "अभिसर्व्वतसोःकार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्तेः । "अक्षाण्यशासीदभितः प्रधानमिति" भट्टिः "अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे" किरा० "कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणमिति" गीता शब्दकल्पे च । "पर्य्यभिभ्याञ्च" पा० "सर्व्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्व्वोभयार्थयोरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप–घञ् । भृश सन्तापे ।

अभिताम्र पु० भृशं ताम्रं प्रा०स० । १ अत्यन्तताम्रवर्णे २ तद्वति त्रि० "रामस्तमभिताम्राक्षं दृष्ट्वा शाखावलम्बिनम्" रघुः ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्व्वदिङ्मुखे ।

अभिदर्शन न० आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश–भावे ल्युट् । आभिमुख्येन दर्शने, "यामघाते क्षिताभक्ते परेषामभिदर्शने" मनुः । [स्मृतौ च ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा–अङ् । १ पलायने, २अभिध्यायाम्

अभिदि(धि)प्सु त्रि० अभि+दम्भ–सन् उ वेदे नदस्य धः । १अभिभवनेच्छावति "विश्वा इदर्य्यो अभिदिप्सुः" इति ऋ० २,२३,१३ । "अभिदिप्सुः अभिभवनेच्छावती छान्दसम्" भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु–ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह–घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषानभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः" का०ख०

अभिधर्षण न० आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्–भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिका "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः॥ व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" ता अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्त्वैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्या कृतिरूपव्यापारविधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यपारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तञ्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं तादृशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वाभ्युपगमात् ... न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगोपादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तज्ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरान मन्यन्ते। एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः" अभिधासंकल्पाऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बोहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् शृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्च दृष्टदर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्बोधजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्बोधजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचकत्वावधारणमिति द्रष्टव्यम्। व्याकरणमपि तथा, तद्धि कर्म्मणि द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्म्मण्येव द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्म्मणि द्वितीयैव शक्ता न तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं नियमतदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेष्वेव साधनीतया शक्तिमवगमयति। तदुक्तं भाष्यकारैः "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्। प्रसिद्धा-नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति"। उपमानमपि शक्तिग्राहकम्। यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुतवतोग्रामस्थपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसदृशपिण्डदर्शने उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पिण्डो गवयपदवाच्य इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपदशक्तिग्राहकत्वम्। तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढिविषये च कोषस्योपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथात्वम्। कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं केषाञ्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त्तमानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति। आप्तवाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि यथार्थज्ञानवतामुपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिग्रहः। व्यवहारतस्तु दर्शितः। वाक्यशेषोऽपि तद्ग्रहे हेतुः यथा स्वर्गकामोयजतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजानतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति" वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासंभिन्नत्वादिमति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः। व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया विवृतिरपि तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं ग्राहयति यथा पचतिपदस्य पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तर्य्येवमन्यत्रापि। प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तद्ग्रहे हेतुः। पिकादिशब्दार्थमविदुषामुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिकपदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्तिग्रहः। एवं कोषादावपि "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः" इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कारपूर्ब्बकालङ्कृतकन्यादातरि कूकुदपदस्य शक्तिग्रहः। अत्र च प्रसिद्धपदसान्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोध्यार्थेऽभेदेनान्वयबोधजनकत्वम्। वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थयोरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः। अतो मधुरं रौति, कन्यां ददातीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव। अतएव च भाष्ये "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरणे इति निर्द्देशादन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यमुपपादितमुपपादितञ्च "आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं स्थानिनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना" लटः स्थानिलकारसामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम्। एतेन ददानः कूकुदः स्मृत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषामनादेयमेवेति"।

अभिधान न० अभि+धा—भावे ल्युट्। १ कथने। करणे ल्युट् २नामनि, ३शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिनामके ग्रन्थे च। तथा च शब्दादानामर्थविशेषे शक्तिग्राहकं कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चामरादिनांना कोषादिकम्। तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्य्याय शब्दानां क्वचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः तेषां शक्तिग्राहकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम्।

अभिधानी स्त्री आभिधीयते आभिमुख्येन धीयते बध्यतेऽनया अभि+धा—करणे ल्युट्। १ रज्ज्वौ तया हि बध्यनेन बध्यमाभिमुख्येन स्थाप्यते। "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति तै० ब्रा०। "अभिधानीं रशनामिति" भा० "तस्या इन्द्रो वत्स आसीद्गायत्र्यभिधान्यभ्रमूधः" अथ० ८,१०,१२। "भूमौ ङ्गीभिरभिधानीभिर्हिता भवन्ति" कात्या० २,४।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः। आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्जनाभेदे। अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया" आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः"। उक्तं हि 'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति यथा सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दोविष्णुमेवाभिधत्ते। अशङ्खचक्रो हरिः इति वियोगेन तमेव। भीमार्ज्जुनौ इति अर्ज्जुनः पार्थः। कर्णार्ज्जुनौ इति कर्णः सूतपुत्रः। स्थाणुं वन्दे इति स्थाणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोदयितामुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः शशी । निशि चित्रभानुः इति चित्रभानुर्वह्निः । भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽतोनोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विश्वग्वृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढां रुचं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा० द० ।

अभिधायक त्रि० अभि+धा-ण्वुल् । वाचकशब्दे "लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति का० वृत्तिः २ तत्तच्छब्दोच्चारके च ।

अभिधायिन् त्रि० अभिधत्ते कथयति अभि+धा-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तरि । "त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशीति "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव ण्वुल् । आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि ।[यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा-सन्-अ । कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष-क्नु । अत्यन्तधर्षके । "तस्माद्ब्राह्मणः पशूनभिधृष्णुतम" शत० ब्रा० ।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधावृत्त्या बोध्यते अभि+धा-कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । "आविष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते" सा० द० "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का० प्र० ग्रन्थप्रतिपाद्ये च" "इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा" इति मुग्धबोधम् "एतेनाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै-अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां, २ जिघृक्षायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभिध्यायतेश्चिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिध्योपदेशाच्च" शा० सू० ।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या-तव्य । सततचिन्तनीये । "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा० भा० ।

अभिध्यान न० अभि+ध्यै-भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे २अभितोध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽविच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शा० सू० ।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्धः बद्धः अभि+नह-क्त । सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य । पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभिनद्धा रसमानसारसेन" माघः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द-घञ् । १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुणकथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४अल्पसुखे च "योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः छा० उ० "अभिनन्दाः सुखलवाः" भा० । अभिनन्दयति । अभि+नन्द-णिच्-अच् । ५ सन्तोषके ६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि० । अभितो नन्दत्यत्र आधारे घञ् । अक्तस्य स्वकलत्रादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तकभ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आ ७नन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७ब० । परमात्मनि, सर्वदुःखशून्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीते दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द-भावे ल्युट् । १ सन्तोषे । णिच्-ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु । ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि० । ६बुद्धभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच् कर्मणि अनीयर् । १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।

अभिनन्दित त्रि० अभि+नन्द-णिच्-क्त । १प्रशंसिते २अनुमोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि । अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द-णिच्-यत् । १ प्रशंसनीये "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ" रघुः अभि+नन्द-णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम् त्रि० अभिमुखं नम्रः प्रा० स० । आभिमुख्येन नम्रे नते "इमां तटाघातलताभ्रुतन्वीं समाभिरामस्तबकाभिनम्राम्" रघुः ।

अभिनय पु० अभि+नी-करणे अच् । १ हृद्गतभावव्यञ्जके शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २ अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथेति" नटै रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरोऽभिनयः सा० द० । "नर्त्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः" रघुः । नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः" सा० द० तदभिनयमिवावलिर्वनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः माघः । "अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः" इत्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टामतनुतेत्यर्थः । "शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः" माघः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचेष्टादिभिरभिव्यपदार्थज्ञापके २ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नु-भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्तवे । अभिमतः प्रशस्तः नवः प्रा० स० । प्रथमोद्भूते नवीने त्रि० । "रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय" माघः । "अभिनवा इव पत्रविशेषकाः" रघुः ।

अभिनवतामरस न० "अभिनवतामरसं ननजाद्‌य" इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १ वृत्तभेदे । २ नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवमुद्भिद्य जायते उद्+भिद्-क्विप् कर्त्तरि वा । अङ्कुरे । [दृढबन्धने च ।

अभिनहन न० अभि+नह-भावे ल्युट् । १ अभितो बन्धने

अभिनिधन त्रि० अभिगतं निधनम् अत्या० स० । १ नाशाभिमुखतां प्राप्ते नाशोन्मुखे । निधनस्य समाप्तेरभिमुखम् अव्ययी० । २ नाशावसनयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र पाठ्ये ३ सामभेदे च । "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि" कात्या० २५, १४, १५ । "आभीकाद्यानि सामानीति" कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा-भावे ल्युट् । १ आभिमुख्येन स्थापने । "संसृज्य पुष्करवा इत्यभिनिधानतया" कात्या० ५, १, ३१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्व्वतः सायन्तनकर्म्मणा निर्मुक्तः । १ सूर्य्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्त्तव्यकर्म्मणि । "सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा" मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिगतैवक्षतेऽस्य रूढिः ।

अभिनिर्य्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्य्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्वृत्त त्रि० अभि+निर्+वृत-क्त । १ निष्पन्ने ।

अभिनिर्वृत्ति स्त्री० अभि+निर्+वृत-क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत-भावे घञ् । १ अभितो निवृत्तौ । णमुल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्येत्यर्थे अव्य० । "पुनरभिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासश्चान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते" शत० ब्रा० ।

अभिनिविष्ट त्रि० अभि+नि+विश-कर्त्तरि क्त । १ अभिनिवेशयुक्ते २ चिन्तयाव्यग्रे ३ चिन्तनाय प्रवृत्ते च "निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता" सा० द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्याग्रहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरणभीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थे आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखाकुर्व्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि तत्रोक्तम् । "अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषामप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" पा० सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसुप्ता विवेकख्यात्यभावेन दग्धतया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागोविच्छिन्न एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषपशुं क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकख्यात्यानिवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशानुक्त्वाऽभिनिवेश उक्तः "स्वरसवाही विदुषोऽपि रूढोऽभिनिवेशः" इति । विदुषो मूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्रासः सोऽभिनिवेशः यथा मर्त्त्यस्य अहं सदा भूयासं न कदापि म्रियेति रूढः त्रासस्तथा विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्व्वजन्मसु अनुभूतमरणदुःखानुभवजन्यवासनासंघः स्वरसः तेन वहति प्रवर्त्ततीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः । सांख्यकारिकायाम् पञ्च विपर्य्ययभेदानुपक्रम्य । "भेदस्तमसोऽष्टविधो-

मोहश्च च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः" ॥ अन्धतामिस्रः अभिनिवेशस्तामसः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपघानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयित्वात् अष्टादशधेति" सा॰कौ॰। २ आसक्तौ च "अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा" कुमा॰ ।

अभिनिवेशिन् त्रि॰ अभि+नि+विश–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि॰ अभि+निस्+कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । अभितोनिःशेषेण कारिणि "कृताकृतो वलिनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम्" अथ॰ १०,१,३१ ।

अभिनिष्क्रम पु॰ अभि+निस्+क्रम–घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न॰ । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि॰ अभि+निस्+क्रम–कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु॰ अभि+स्तन–घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् । १विसर्जनीये । "नाम धात्री दद्यात् घोषवदाद्यन्तस्थमभिनिष्टानान्तम्" गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न॰ अभि+निस्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद–क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने २ उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि॰ अभि+निस्–पद–क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि॰ अभिनीयते स्म अभि–नी क्त । न्याय्ये, १युक्ते "अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः" भा॰शा॰प॰ । २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यस्याभिनयः रूपाद्यनुकरणं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७प्रापिते च "मितार्थमभिनीतवत्सम्" रामा॰ ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रियवाक्यादियुक्तयुक्तौ । "सान्त्वपूर्व्वमभिनीतिहेतुकम्" किरा॰ । २अभितः प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभिमुख्यम् अव्ययी॰ । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य॰ ।

अभिनेतव्य त्रि॰ अभि+नी–कर्म्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्य्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आवश्यकाभिनये न॰ । [रनुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि॰ अभि+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि॰ अभि+नी–कर्म्मणि यत् । १ देहादिचेष्टादिना १अनुकार्य्ये अभिमुखं २प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि॰न भिन्नः । १एकरूपताप्राप्ते २अविदलिते ३अविदारिते च "भूयोभूयोरयिमिदस्य वर्द्धयन्नभिन्ने विलये" ऋ॰ ६,२८,२ "अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये" भा॰ । "न भिन्नां कृष्णामुपदध्यात् आर्त्तिं वा एषा या भिद्यते" इत्युपक्रम्य "नाभिन्नां परास्येदिति" शत॰ब्रा॰ । ४अभग्ने दृढे "अभिन्नेन चरेत्" कात्या॰ २६,७,४८ "अभग्नेन दृढेन" कर्क॰

अभिन्नपुट पु॰ अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे "दूर्व्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान्" रघुः ।

अभिन्यास पु॰ अभिन्यस्यते अन्तःस्थ ऊष्मा वहिष्करणेन अभि+नि–अस करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, "श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे" सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे "निद्राल्लं तमभिन्यासं क्षीणमेनं हृतौजसमिति" सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद–क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि॰ अभि+पद–क्त । १ अपराधवति, २ आपद्गते, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न॰ अभि+पा–भावे कित्वन् । १अभिपतने २आगमनकाले "विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" य॰२२,२४ "अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले" वेददी॰ । ३अभिमतप्राप्तौ "हृदक्षमिच्छाभिपित्वम् करते गृणानः" ऋ॰ ४,१६,१, "अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्" भा॰ । ४ अभितः प्राप्तौ "तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति" ऋ॰ १,८३,६. "अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु" भा॰ कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ऋ॰१०,४०,२, "इमामेव ऋचमभिप्रेत्य "क स्विद्रात्री भवथः क दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ" इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् । कर्म्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये, "मोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा" १,१८६,१, "अभिपित्वे अभिपतनीये" भा॰ ६अभिगन्तव्ये, "सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः" ऋ॰ १,१८६,६, "अभिपित्वे अभिगन्तव्ये" भा॰ ७अभिप्राप्ते "पक्षणीमायुरनेदभिपित्वं जगाम" ऋ॰ ७,१८,९, "इन्द्राश्विना अभिपित्वं अरारणुः" ऋ॰ ८,५,२१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा॰ । ८आसन्नकाले "कर्तोवा अभिपित्वे अह्नाम्" ऋ॰ ०१,१२६,३ "अभिपित्वशब्दस्त्वासन्नकालवाचीति" भा॰ ९अभिप्राप्तकाले "अभिपित्वे मनवे शास्यः" ऋ॰१,१८९,७, "अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले" भा॰ ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।

अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० । अभ्यासेन सर्वतः पूरणे "अभिप्राभ्यासेनाभिपूरणम्" कात्या० २४,२,२२, ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने "तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहि" ऐ० भा० अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानात्तस्यास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः । वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते वह्न्यादौ "जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः ।

अभिप्रमुर् स्त्री अभिप्रमर्छति आहुतिदानेन वह्निरनया । १ अभि+प्र+मुर्छ करणे क्विप् । जुहाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १सर्वतः प्रवृत्तौ २सर्वतः प्रवृत्तिसम्पादने च "त्वक्पादो रोमहर्षश्च स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम्" सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अव्य० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रत्यूषे "अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकाद्धताज्यभिति" शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आभिमुख्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभिमुख्येन प्राप्तौ अभिपित्वशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् । १ आशये । "तेषां स्वंस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्" मनुः । "सर्वानभिप्रायकृतान् भार्य्यालभत कौरव" भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि पचा० अच । २ अभिगामिनि "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० कर्त्रभिगामिनीति व्याख्याकारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्रुद्देश्यकतापरतया व्याख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रैयते पुरुषार्थकाङ्क्षिभिः आभिमुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगदस्मिन् वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३विष्णौ "अभिप्रायप्रियार्होऽर्हः" इति वि० स० ।

अभिप्री त्रि० अभितः प्रीणाति अभि+प्री-क्विप् । १ सर्वतस्तर्पके "त्वां वाता अभिप्रियस्तुयं मर्पन्ति सिन्धवः" ऋ० ८,३१,२

अभिप्रेत त्रि० अभि+प्र+इण क्त । १अभिलषिते "अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं मङ्गलम्" "कामाय तु भवेत् काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये" भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अव्य० अभि+प्र+इण-ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे । "यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्सम्प्रदानमिति" व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेप्सु त्रि० अभि+प्र+आप-सन-उ । प्राप्तुमिच्छौ "सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः" "ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुः" इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जलादिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु-गतौ अच । १ प्राजापत्ये आदित्ये । "अथादित्याश्च आङ्गिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो-वयं पूर्व इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः आदित्याः" शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीयचतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षडहेषु विशेषः गवामयनशब्दे वक्ष्यते । "अभिप्लवः षडहः षड्वाहानि भवन्त्यभिप्लवः" इति शत० ब्रा० । "अभिप्लवं पूर्व्वं पुरस्ताद्विषुवत् उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवमिति" च शत० ब्रा० । ३षडहसाध्ये स्तोमादिपाठसाधनके गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४उपप्लवे उपद्रवे ५सर्व्वतः प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्तषडहेषु विहिते सामादौ । [सिक्ते च ।

अभिप्लुत त्रि० अभि+प्लुत क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २अभितः

अभिभङ्ग त्रि० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतौ "अभिभवेऽभिभङ्गाय वन्वते" ऋ० १,२१,१, अभितोभङ्गः । २सर्वतोभङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३भङ्गशीले त्रि० ।

अभिभव पु० अभि+भू-अप् । पराजये, तिरस्कारे, अनादरे, च । "रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु! कुतः पितुर्गृहे" कु० "अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः" गीता । रोगादिना गात्रादिजडीभावे "एषसिंह्याश्चकघटैर्विद्धि स्थानं गमागमैन स्तः । न हतं न चापि नष्टं न रोगशान्तिर्नचाभिभवः" षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू-ल्युट् । १ अभिभवे रोगादिनाज्ञानरोधे "जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम्" मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा-अङ् । १ अभिभवे "मा त्वा काचिदभिभा विश्व्या विदत्" ऋ० २,४२,१ । "अभिभा अभिभवः" भा० ।

अभिभार त्रि० अभिर्भृशार्थे अतिशयितो भारो यस्य । अतिभारान्विते "चतुरुपस्कृति तद्वज्रमभिभारं करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमां लोकान् प्रभिनत्ति" शत० ब्रा० ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू–ण्वुल् । १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू–णिनि स्त्रियां ङीप् । १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोऽभिभाविना" रघुः । तृच् । अभिभवितापत्र ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू–उकञ् । १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जड़ीभावकारके च । [मुख्येन कथने ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स० । १ आभि-

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष णिनि स्त्रियां ङीप् । आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्व्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू क्विप् । १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू–क्त । १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च । "सज्वरेणाभिभूत" इति ज्यो० ।

अभिभूति स्त्री अभि+भू–क्तिन् । १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्तिच् । ३अभिभावके त्रि० । "गायत्रै च्छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,२ । "यस्य पूर्व्वो द्यौर्निक्षत्रमभिभूति पुष्यात्" ऋ० ४,२१,१ । अभिभूति अभिभावुकं वलम्" भा० । अतः संख्याभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवित:" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू–भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप् । अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,३७,२ । अभि+भू–ल्यप् । तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च । अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः" ऋ० १०,१५९,६ ।

अभिमत त्रि० अभि+मन कर्मणि क्त । १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आदृते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर वाहुः" भट्टिः । भावे क्त । ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न० ।

अभिमति स्त्री अभि+मन क्तिन् । १अभिमाने, मिथ्या-ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य । कर्त्तव्यप्रवणमनस्के । भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते । "कान्तं नाभि-मनायेत कोवा स्थाणुसमोऽपि ते" भट्टिः ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन–कर्मणि तव्य । ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा० । २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि० अभि+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अभिमानिनि "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनुः । २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन–तोसुन् । अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र–भावे अच् । १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्करेत् । शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदभि-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्व्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे । ल्युट् । अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरैः" कात्या०९,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप् । १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम् । "हृष्टैरेतैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम् । तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्युर्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ् । २भृशमन्थने । अवयवी० । मन्थदण्डस्याभिमुख्येऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे । स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः । तत्कथा । "एत-त्कुरु महेष्वास ! राधेय ! यदि शक्यसे । अथैनं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु । सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः । विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन् । अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत् । तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी । शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन् । त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः । शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन् । स छिन्नधन्वा विरथः स्वं धर्ममनु-पालयन् । खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा । मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च । आर्ज्जुनिर्व्य-चरद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव । मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्ध्वदृष्टयः । विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः । तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम् । क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित् । राधेयो निशितैर्बाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम् । व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम् । आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत" इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा । एवं

विनिहतो राजन् एको बहुभिराहवे" भा॰द्रो॰प॰ ॥

अभिमर पु॰ आभिमुख्येन म्रियतेऽत्र अभि+मृ आधारे अप्। १युद्धे। करणे अप्। २भये, अभिम्रियते यस्मात् अपादाने अप्। ३ मारणव्यापारे बधे ४ बन्धने च अभिमुखीभय म्रियते कर्त्तरि अच। ५ स्वसैन्ये ६ धनाशया प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोद्धुमुद्यते च।

अभिमर्द पु॰ अभि+मृद भावे घञ्। १चूर्णीकरणे २निष्पीडने च। आधारे घञ्। ३ युद्धे, ४ मद्ये च। कर्त्तरि अच्। ५ मर्द्दनकर्त्तरि त्रि॰।

अभिमर्द्दन न॰ अभि+मृद—भावे ल्युट्। १ आरम्भकसंयोगनाशनेन चूर्णीकरणे २निष्पीड़ने च।

अभिमर्श(र्ष) पु॰ अभि+मृश(ष) भावे घञ्। १ स्पर्शे धर्षणे च "पराभिमर्शेन तवास्ति कः करमिति" कुमा॰। "कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्य" शकु॰। "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः" मनुः।

अभिमर्श(र्ष)क त्रि॰ अभि+मृश(ष) ण्वुल्। १स्पर्शकर्त्तरि २धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः कश्चिदप्यासीत् परदाराभिमर्शकः" रामा॰।

अभिमर्शन(र्षण) न॰ अभि+मृश(ष) भावे ल्युट्। १ स्पर्शे "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या॰। "यः पुनः परनारीपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता॰। "सद्योऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या॰ ९,८,१९, "तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शन(र्षण)सञ्चणधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनानि" कात्या॰ २६,१,२७ धर्षणे च "परदाराभिमर्(र्श)र्षणम्" स्मृतिः।

अभिमाति त्रि॰ अभि–मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम्। घातके। "विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु॰१२,५, "अभिमातिः घातकः" वेददी॰। २शत्रौ पु॰ हेम॰। "अग्ने! सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य" य॰ ९,३७, अभिमातिः शत्रुरुच्यते स्तोत्यमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी॰।

अभिमातिन् पु॰ अभिमातमनेन अभि+मेङ–भावे क्त वेदे पृ॰ न इत्त्वम् इष्टा॰ इनि। शत्रौ। "बाधते विश्वमभिमातिनम्" ऋ॰ १,८५,३ "अभिमातिनम् शत्रुम्" भा॰।

अभिमातिषाह् त्रि॰ अभिमातिं रिपुं सहते सह–ण्वि वेदे षत्वम्। रिपुजयिनि "तद्वीरासो अभिमातिषाहः ऋ॰६,७,२, "अभिमातिषाहः शत्रूणामभिभवितारः" भा॰

अभिमातिषाह त्रि॰ अभिमातिं रिपुं सहते सह–अण् उप॰स॰ वेदे षत्वम्। रिपुजयिनि। "अभिमातिषाहोगवेषणः सहमान उद्भित्" अथ॰५,२०,११।

अभिमान पु॰ अभि+मन–घञ्। १ आत्मन्युत्कर्षारोपे, २ मिथ्यागर्व्वे–बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम्। ५गर्वमात्रे "संकल्पयोनेरभिमानभूतम्" कुमा॰ ६स्वरूपज्ञाने। "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या॰ ९,५,१२ "अनात्तस्य अनात्तरसस्य सरसस्यैव सोमस्य सोमाभिमानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धिरनात्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क॰। ७मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्" भा॰ शा॰प॰। उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः" सा॰द॰। मिथ्याज्ञानञ्च तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतोऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम्। शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पाण्डित्याभिमान इत्यादि। अभिमानस्यात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणधर्म्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च। तत्र विपर्य्यासज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम् अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः। अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यम्" सां॰प्र॰भा॰। अभिमानोऽहङ्कारः सा॰सू॰ "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः" सा॰का॰ अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः शक्तः खल्वहमत्र, मदर्थां एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त॰कौ॰। अन्तःकरणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यादयः" "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयोगर्वः स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं वेदान्तिनः स्वीचक्रुः। "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति। न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति" शा॰भा॰। अभितोमानः। ८शृङ्गाररसावस्थाभेदे। "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधोमतः स

च पूर्व्वरागमानप्रवासात्मकश्चतुर्द्धा स्यात् । मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि" सा० द० अधिकं मानशब्दे । ६वैरनिर्यातने, "अभिमानधनस्य गत्वरैः" किरा० । अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि० ।

अभिमानित त्रि० अभिमानोगर्व्वोजातोऽस्य इतच् । जातगर्व्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्–आधारे क्त । २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन णिनि स्त्रियां ङीप् । १गर्व्वयुक्ते २प्रणयकोपादियुक्ते च सोऽस्यस्य मनोः ३पुत्रभेदे पु० । "तरङ्गभीरुर्विप्रश्च तरस्वानुग्र एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सोत्यस्यैते मनोः सुताः" ह० वं० । ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि० ।"अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्" शा० सू० । 'यतोभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते" शा० भा० ।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन बा० उकञ् । अभिमानशीले अभिमानस्य प्रागुक्तः बाधितुं शक्ते च । "अनक्ता एवस्यरभिमानुकोरुद्रः पशूनुतस्मात् यदञ्ज्यात्" शत० ब्रा० । "अभिमन्तु बाधितुं शक्तः स्यात्" भा० ।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या० स० । इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्तव्येषु मोहः इति तद्गतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिमि(मे)ह्य त्रि० अभि+मिह–बा० वेदे क्यप् लोके ण्यत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूत्रत्यागः क्रियते तस्मिन् "यत्र मेक्ष्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवयजनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या" शत० ब्रा० ।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्या० स० । १सम्मुखतां गते "प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः" कुमा० । "वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः" रामा० । "निद्रा चिरेण नयनाभिमुखीबभूव" । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्तत्कर्म्मकरणाय २प्रेरितसखे उद्यते । "प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै" "पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव" इति च रघुः । "युयोज पाकाभिमुखैः भर्तुर्विज्ञापनाफलैः" कु० । मुखमभिलक्षीकृत्य अव्य० । ३आभिमुख्ये अव्य० । "कथं दृष्टात्यभिमुखं मयि भाषमाणे" अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि कृ करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बोधने । कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम् । "सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" इति हर्य्युक्तादिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषयबोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभिमुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १आभिमुख्ये २ कार्य्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृश मृष वा क्त । १स्पृष्टे २धर्षिते ३मिलिते ४संसृष्टे च । मृज क्त । कृतमार्जने त्रि० ।

अभिमेथक त्रि० अभि+मिथ ण्वुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्यभेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् ।"सर्वाप्तिर्वा एषा वाचः यदभिमेथिका सर्व्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान् कामानाप्नवाम" शत० ब्रा० ।

अभिम्लात त्रि० अभि+म्ला–क्त । सर्वतोम्लाने । न० त० । अनभिम्लातः तस्यापत्यम् । शिवा० अण् । आनभिम्लातः अनभिम्लात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या क्तिच् । १रिपौ भावे क्तिन् । २युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शत्रौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या भावे क्त इष्टा०

अभियात् पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या शतृ । १शत्रौ, २अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् त्रि० अभिमुखं याति या णिनि । अभिमुखगन्तरि । "रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्" रघुः ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज क्त । १परैः रुद्धे, २आसक्ते व्यवहारविषये ३प्रतिवादिनि च । "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपक्रमम्" नार० । "अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं विप्रकृतं नयेदिति" या० । ४पराक्रान्ते "नागाभियुक्त इव युक्तमहो महेभः" माघः । ५आप्ते दक्षतमे ।

अभियुग्व(ज्व)न् त्रि० अभि+युज ङ्वनिप् वेदे पृ० कत्वम् । अभियोक्तरि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना" ऋ० ६,४५ १५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज–क्विप् । अभि-

योक्तरि "आभिर्विश्वा अभियुक्तो विषूचीः" ऋ०६।२५।२।

अभियोक्तव्य त्रि० अभि+युज–तव्य। निपेध्ये "न स राज्ञाभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्" मनुः। व्यवहारे यं प्रति अभियोगः कर्त्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि अभिमुखं ३योजनीये च।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज तृच्। १व्यवहारे अपराधयोजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् "अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्"। "अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बध्यो दण्ड्यश्च धर्म्मतः" इति च मनुः २युद्धार्थमाक्रामिणि च।

अभियोग पु० अभि+युज घञ्। अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य ज्ञापनाय १विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः "अभियोगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः। शङ्काऽसतान्तु संसर्गात् तत्त्वं होढाभिदर्शनात्" नारदोक्तेः। "अभियोगमनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्" या० ३युद्धार्थमाक्रमे, ४शपथे, ५उद्योगे, ६आग्रहे "सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः नीति० ७अपचिकीर्षयाक्रमणे, "समापदप्राप्तपराभियोगम्" कुमा० ८अभिनिवेशे "तयाभियोगं मनसः प्रसादं समापयस्वात्मगुणेन कामम्" रामा० ९अपचिकीर्षयानिरोधे। "क्षुभितं वनगोचराभियोगाद्दिति" किरा०।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज–घिनुण्। १अभियोगकर्त्तरि वादिनि "मिथ्याभियोगी दण्ड्यः स्यात् विवादात् द्विगुणं दमम्" या०। २आक्रमकर्त्तरि, ३आग्रहयुक्ते, ४अभिनिविष्टे, ५योजनकर्त्तरि च।

अभियोजन न० भृशं योजनम्। योजितस्य दाढार्थं पुनर्योजने "अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति" माघ०।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम्। मन्त्रादिना सर्व्वतः श्वेतसर्षपादिक्षेपैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्व्वतो रक्षणे भावे अ। अभिरक्षाप्यत्र स्त्री। "प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया" किरा०।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षितः। सर्व्वतोरक्षिते।

अभिरक्षितृ त्रि० अभितोरक्षति तृच् स्त्रियां ङीप्। सर्व्वतो रक्षके "वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" मनुः

अभिरत त्रि० अभिमुखतया भृशं वा रतः। १अत्यन्तासक्ते २अभिमुखतया रते च।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा०स०। आसक्तौ "न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरम्" रघुः। [मनोरमे।

अभिरम्य त्रि० अभिरमते भृशं रमतेऽत्र आधारे यत्।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्विप्। १ अधिकदीप्तिशालिनि २ अधीश्वरे च।

अभिराद्ध त्रि० अभि+राध–क्त। सेविते।

अभिराम पु० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ्। १ सुन्दरे २ प्रिये, ३ मनोहरे च। "श्रोत्राभिरामाः प्रस्खलन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" "श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन" "यस्यावगेहे नयनाभिरामः" इति च रघुः "ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः" शकु०। "राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य नोदितः" रघुः।

अभिरुचि पु० भृशं अत्यन्तं रुचिः प्रा०स०। १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति च० रूप–अच्। १ शिवे, २ विष्णौ च। अभिरूपयति निरूपयति। ३ पण्डिते। उत्कृष्टं रूपं यस्य। ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे च। ६ मनोहरे त्रि०। "उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च" मनुः। "अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्" शकु० ७ अनुरूपे त्रि० "कामममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्" शकु०। अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आभिरूपकम् ष्यञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न०। "अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति" ति०त०पु०।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष ण्यत्। १उद्देश्ये। लक्ष्यस्य शरव्यस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २शरव्याभिमुख्ये अव्य०। "शङ्के प्रतिगजभ्रमादभिलक्ष्यमपातयम्" रघुः। ल्यप्। ३लक्षीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि–भावे ल्युट्। उल्लङ्घने। "त्रयाणामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने" रामा०।

अभिलषणीय त्रि० अभि+लष–कर्म्मणि अनीयर्। काम्ये। एष्टव्ये। तव्य। अभिलषितव्योऽप्यत्र त्रि०।

अभिलषित त्रि० अभि+लष–कर्म्मणि क्त। १ इष्टे अभिलाषविषये। भावे क्त। २अभिलाषे इच्छायाम् न०।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन। १ मनःसंकल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये "काम्ये हि कामाभिलापसहितकुशजलतिलत्यागरूपः सङ्कल्पः कार्य्य इति प्रा०त० प्रक्रमाधिकरणम्। २ आत्मीयज्ञानाकारोल्लेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तरमनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम् "न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति" सा०द०। कथने च "तदभावाभिलापाच्च" शा०सू०।

अभिलाव पु० अभि+लू–घञ्। छेदने।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)–घञ्। १इच्छायां, २लोभे च। अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम्। "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे" इति रघुः मानुषामनुजव्याघ्र! साभिलाषाः सुतान् प्रति" देवीमा०। "न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः" शकु०।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष–ण्वुल्। १ अभिलाषयुक्ते।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष–णिनि स्त्रियां ङीप्। अभिलाषशीले "जलाभिलाषी जलमाददानाम्" "अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी" इति च रघुः "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु०।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष–उकञ्। अभिलाषशीले, "जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः" किरा०।

अभिवदन न० अभेरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम्। १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने। वदनस्य मुखस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २मुखस्याभिमुख्ये अव्य०।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम्। १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च। "उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम्" रामा०।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा०ब०। प्रकृष्टवयस्के "तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि" ऋ०१०,१६०,१।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत णिनि स्त्रियां ङीप्। १ अभिमुखे वर्त्तमाने "कल्पन्तां च रणार्थाय मृत्युकालाभिवर्त्तिनः" रामा०।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः। १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम्। सर्वतोवर्षणे। [सर्वतोवर्षके।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष–णिनि स्त्रियां ङीप्।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा–शतृ स्त्रियां ङीप्। १अनुचरे, २"अभिवानभिभूत्यै रूपम्" शत०ब्रा०।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद–भावे अच्। १अभितः प्रणामे "प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते" इति "नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते" इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद–ण्वुल्। १ आभिमुख्येन नतिकारके। "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्योविप्रोऽभिवादकः (ने) मनुः।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु० वद–ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद–णिच्–ल्युट् वा। १नामग्रहणपूर्ब्बकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ। तत् प्रकारो यथा "ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः। चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम्॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन्। असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते। तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने। नाम्नां स्वरूपभावोहि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने)। अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरप्लुतः॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्। नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्। वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्ब्बकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः। तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्। असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा। संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया॥ भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम्। त्र्यब्दपूर्ब्बं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु॥ ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम्। पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम्॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च। यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः। स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ। राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्" इति मनुः "राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत्। पत्न्य

एतेषां सवर्णाः । मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-पितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम् । हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपादप्रक्षालनं न कुर्यात्" विष्णुः । "पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽन्वहम् । अभिगम्य तु विप्रोष्य मातापितृतद्बन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तत्तद्गुरूणाञ्च सन्निपाते परस्य । नाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादोऽज्ञसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादनोऽनियममेके न विप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्याभगिनीनां, नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्याणां श्वश्र्वाश्च । ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः पूर्व्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्यः शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्राज्ञश्चाजपः प्रेष्योभोभवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातोदशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्योवैश्यः कर्मविद्याहीनोदीक्षितस्य प्राक्क्रयात् । वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि श्रुतन्तु सर्वेभ्योगरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेः" गौत० । अनभिवाद्याश्च "समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तोनाभिवादयेत्तथान्यमेवंयुक्तमिति" बौधायनः । "जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान् दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेदिति" लघुहारीतः । अन्यत्रापि । "समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बु-मृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमञ्च कुर्वाणोनाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति" च ।

अभिवाद्य त्रि० अभिवादयितुमर्हः यत् । १ अभिवादनार्हे अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः । "गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः" मनुः । ल्यप् । २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिवान्य त्रि० अभि+वन—संभक्तौ कर्मणि ण्यत् । संभजनीये । "अभिवान्यवत्सायाः प्रजुहुयात्" श्रुतिः ।

अभिवासस् अव्य० वासस उपरि अव्ययी० । परिहितवस्त्रस्योपरिभागे "स वा अभिवासः संनह्यति" शत० ब्रा० । "परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि" भा० ।

अभिवाह्य अभि+वह—ण्यत् । १अभितो वहनीये । भावे ण्यत् । २वहने न० "हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये" इति मनुः ।

अभिविधि पु० अभितो विधिर्व्याप्तिः । १व्याप्तौ, मर्य्यादायां हि अवधिभूतं विहाय तत्तत्कार्य्यान्वयः अभिविधौ तु अवधिसहितेकार्य्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् "मर्य्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वादभिविधेर्ग्रहणमित्यभियुक्ताः । "आङ् मर्य्यादाभिविध्योः" पा० । "अभिविधौ भाव इनुण्" पा० "मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तः" मु० बो० ।

अभिविमान पु० परमात्मनि, "यस्त्वेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते" इति छा० उ० । एतस्य निरुक्तिः शा० भाष्ये दर्शिता । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्, विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः । अभिविमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः" इति ।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्—क्तिन् । अभिगमने "स्वर्गस्य नो तस्याभिवृत्त्यै" ता० ब्रा० "अभिवृत्त्यै अभिगमनाय" भा०

अभिव्यक्त त्रि० अभि+वि+अन्ज कर्मणि क्त । १अभिव्यक्तियुक्ते २सांख्यादिमते आविर्भावयुक्ते "तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम् पौर्व्वदैहिकम्" पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्" रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि—अन्ज—क्तिन् । १ प्रकाशे सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य ("कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २कार्य्यरूपेणाविर्भावे । सांख्यपातञ्जलादिमते हि उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यं सत् कारणव्यापारेण व्यज्यते यथोक्तम् । सांख्यसूत्रे । "त्रिविधविरोधापत्तेश्च" । "अथ सर्व्वं कार्य्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति । तत्र यदि कार्य्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्म्मकत्वानुपपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावेष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति । तस्मान्नित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतस्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावान्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च। तस्माच्चाकालसिद्धान्तेऽभावोऽतिरिक्तः किन्तु घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिद्वस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात्। अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति" प्र०भा०॥ "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू०॥ नरशृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः॥ "उपादाननियमात्" सू०॥ मृद एव घट उत्पद्यते तन्तुभ्य एव पट इत्येवं कार्य्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति। स न सम्भवति उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषोऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति। विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया। स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्य्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति। एतेन यद्वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदप्यपास्तम्। अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्। भावानां दृष्टत्वादन्यानपेक्षत्वाच्च। किञ्चाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः। प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति। अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्य्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू०॥ कार्य्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघवाच्च। सा शक्तिः कार्य्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्यकार्य्यकरणान्नासत उत्पाद इत्यर्थः॥ "कारणभावाच्च" सू० उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्यसिद्धा नासदुत्पाद इत्यर्थः। कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति। उत्पत्तेः प्राक् कार्य्याणां कारणाभेदे च श्रुतयः। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। आत्मैवेदमग्र आसीत्। आप एवेदमग्र आसुरित्याद्याः॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू०॥ नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्तियोगो न सम्भवति असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेदित्यर्थः॥ "नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ" सू०॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्य्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ। अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः। अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति। सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृश्यते। यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया लैङ्किकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीडनेन, धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति। तदुक्तं वाशिष्ठे। "सुसूक्ष्मावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे। यथा स्थितास्थितिरन्तस्तथेयं जगदावली"॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभावस्थाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति। नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति। मैवम्। योगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्यामागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्। अन्यथा वर्त्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः। तस्माद्वियामौत्सर्गिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्ध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति। नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वाऽसती वा। आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः। अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते। कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्य्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशादुभयत्र तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात्। अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः। नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत्। प्रकारभेदस्योक्तत्वात्। नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति। मैवम्। अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वादिति॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्येत्यत आह। "पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत्" सू०॥ पारम्पर्यतः परम्पराक्रमेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम् बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः। बीजाङ्कुराभ्यां चायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति। प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति। सर्वकार्य्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्व्यासदेवैरपीयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति। "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" सू०॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्यते लाघवात्। अत उत्पत्तिवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः। अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न। अस्मिन् पक्षे सत

णशाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात्। अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः। नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेन्न। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव कार्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न। तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिवृत्तय एव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात्। अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते। वर्त्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थात्रयवत्त्वानुभवादिति। अन्यत् तु सर्वं समानम्। अतो नास्त्यनवस्थाधिकशङ्कावकाश इति सां॰ प्र॰ भा॰। "अतः सिद्धं प्राक् कार्य्योत्पत्तेः कारणसद्भावः। कार्य्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्य्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः। कथम्? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्। अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिश्च साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः। यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक् सद्भावं न व्यभिचरति। तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते" इ॰ भा॰। २ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा॰ सू॰। अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविद्यास्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते" इति भा॰।

अभिव्यञ्जक त्रि॰ अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+अन्ज-णिच्-ण्वुल्। प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ "गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत" इति च सा॰ द॰।

अभिव्यापक त्रि॰ अभि+वि+आप-ण्वुल्। अभितोव्यापके सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपिसंयोगादिस्तु नैवं तस्य स्वाधिकरणे वृक्ष एव मूलावच्छेदेनासत्त्वात्। वैयाकरणोक्ते सर्व्वथा व्यापकतावति आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि॰ कौ॰। यथा सर्व्वस्मिन् ब्रह्मास्ति"।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप-भावे क्तिन्। १ अभितोव्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ। व्याप्तिशब्दे विस्तरः।

अभिव्याप्य त्रि॰ अभि+वि+आप-कर्मणि ण्यत्। १ सर्वावयवच्छेदेन १ व्याप्ये। ल्यप्। २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य॰। "अभिव्याप्याकर्षणमपवर्गे" इति सुप्सु॰।

अभिव्याहार पु॰ अभि+वि+आ+हृ-घञ्। १ प्रशस्तोक्तौ २ अभितः कथने व्याङुपसर्गयुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता। अतएव "ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति" शत॰ ब्रा॰ "नाभिव्याहरयेत् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनौ च तथार्थे एव अभिव्याहरतेः प्रयोगः। समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य रूढिः।

अभिव्रङ्ग पु॰ अभि+व्रगि-गतौ घञ्। अभिगमने यासां तिस्रः पञ्चाशतोभिव्रङ्गैरपायव" ऋ॰ १, ११२, ४। अभिव्रङ्गैरभिगमनैः व्रङ्गतिर्गतिकर्मेति" भा॰।

अभिशंसन न॰ आभिमुख्येन शंसनमाक्रोशवचनं वा दोषापवादश्च। समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ अयं चौर" इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य" इत्युपक्रम्य "पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने इति वाक्पारुष्ये "अभिशंसनप्रयोगात्तयोस्तुल्यार्थत्वम् "स्वभार्य्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्" या॰ व्याख्यायां स्वभार्य्याभिशंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम्। ३ आभिमुख्येन कथनमात्रे च "शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति याज्ञ॰।

अभिशंसिन् त्रि॰ अभि+शन्स-णिनि। १ समक्षमाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तरि च "मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विगुणोऽन्टतवादिन" इति या॰।

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क-भावे अ। १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च। "उपेयुषो कल्पलताभिशङ्कया" किरा॰ "कल्पलताभिशङ्कया कल्पलताभ्रमेण" मल्लि॰। संशयस्य स्थाणुर्वानरो वेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयायथार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वम्। अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेषः। कर्त्तरि अच्। २ सर्वतः शङ्किते त्रि॰।

अभिशङ्कित त्रि॰ अभि+शङ्क-क्त। १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च।

अभिशप्त त्रि॰ अभि+शप-क्त। इदं तेऽनिष्टं भयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये। "न नाम ग्रहणं कुर्य्यात् जनकस्य गुरोस्तथा। भार्य्याया अभिशप्तस्य कृपणस्य विशेषत" इति पुरा०। [२समक्षकथिते च।

अभिशब्दित त्रि० आभिमुख्येन शब्दितः। १ समक्षमाहूते

अभिशस् त्रि० अभि+शन्स–क्विप्। अभिशंसनकर्त्तरि "यदाशंसा निःशसाभिशसा" ऋ०१०,१६४,२।

अभिशस्त त्रि० अभि+शन्स–क्त। अयं परस्त्रियं गच्छतीत्यादिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन् जने कृतः तस्मिन्। "अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा" या०। "नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्" स्मृतिः। अभि+शस वधे क्त। १हिंसिते २आक्रान्ते च त्रि०। "आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः" मनुः। "अभिशस्तामाक्रान्तामिति" प्रा०त० रघु०। उभयतः भावे–क्त ४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६हिंसने ७ अभिशापे च न०। "एवञ्चैव नरश्रेष्ठः रक्ष्या एव द्विजातयः। शापराधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशाम्पते" भा०शा०प०।

अभिशस्तक त्रि० अभिशस्ते अभिशापे भवः कन्। वैद्यकोक्ते अभिशापजज्वरादौ "दृष्टा ये देवद्रोहाभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च" सुश्रुतः।

अभिशस्ति स्त्री अभि+शन्स–क्तिन्। १ अभिशापे "उरुष्या णो अभिशस्तेः सोमः" ऋ०१,९१,१५। अभिशस्तेरभिशापरूपान्निन्दनात्" भा०। २ अपवादे "इमां मिथ्याभिशस्तिञ्च कृष्णस्य समुदाहृताम्" ह० वं०। अभि+शस वधे भावे क्तिन्। ३ हिंसायां "तितत्त्वान्ते अभिशस्तिं जनानाम्" ऋ०२,२०,१। "अभिशस्तिं हिंसाम्" भा०। शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन्। ४हिंसाहेतौ, "पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि" ऋ० १,७१,१० "अभिशस्तेः हिंसाहेतोः" भा०। आभिमुख्येन शस्तिर्याचनम्। ५प्रार्थनायाम्। [शार्हे च

अभिशस्त्य त्रि० अभिशस्तिमर्हति यत्। १हिंसार्हे २आक्रो-

अभि(भी)शाप पु० अभि+शप–घञ् वा दीर्घः। १ मिथ्यापवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्टं ते भूयादित्याक्रोशे च "वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन" ह०वं०।

अभिशिरोग्र त्रि० शिरसोभिमुखमग्रं यस्य। १ ऊर्द्धमूलाधोग्रे "ओषधे! त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जूलीर्दक्षिणस्यां कपुष्णिकायामभिशिरोग्रा उपदधाति" शो०।

अभिशिरोग्राः ऊर्द्धमूलाधोग्राः सं०त०रघुनन्दनः।

अभिशोक पु० अभिलक्ष्य शोकः। कञ्चिदभिलक्षीकृत्य कृते शोके। शुच–ल्युट्। अभिशोचनमप्यत्र न०।

अभिश्रा(श्र)व पु० अभि+श्रु–अप् वेदे घञ्। अभितः श्रवणे "ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिश्रावाय" श्रुतिः।

अभिश्वैत्य त्रि० अभितः श्वैत्यं शुक्लचारित्वादस्य। शुक्लचरिते "अदर्शिषमयज्ञानमभिश्वैत्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प०

अभिषङ्ग पु० अभि+षञ्ज–घञ्। १ पराभवे, २ आक्रोशे, ३ शपथे, ४ व्यसने च "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति" रघुः "तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम्" कुमा० "जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्" "ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा" "विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्" इति च रघुः "नवाभिषङ्गां नूतनदुःखामिति" मल्लि०। ५आसक्तौ "मुकुरिति वनविभ्रमाभिषङ्गात्" माघः ६भूताद्यावेशे अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः" माधवनिदानम्।

अभिषव पु० अभि+सु–अप्। १ यज्ञाङ्गस्नाने, २निष्पीड़ने, ३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने च "अद्र्यादानप्रभृति त्रिपर्य्यायानभिषवान् करोति" कात्या० १०,१,४। "निर्यात्य राजानमभिषुण्वन्ति व्याख्यातोऽभिषव" इति कर्क०। "आप्यायनाभिषवाश्वदाभ्येषु च" कात्या० ७,६,२८। सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषवस्तित्र उपसदः कात्या० "संवत्सरादूर्द्धं सप्ताहेऽतीतेऽभिषवः सुत्या" कर्क०। ६स्नाने। "जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम्" किरा०। करणे अप्। ७ अङ्गुल्यामिति निरु० सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम्। आधारे अप्। ८यज्ञे।

अभिषवण न० अभि+सु–ल्युट्। अभिषवशब्दार्थे स्नानमात्रे "शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः" किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप्। अभिषवसाधने "सूर्पं पवित्रं तुषा ऋजीषाभिषवणीरापः" अथ०।

अभिषह्य त्रि० अभितः सह्यः। १ सोढुं शक्ये। ल्यप्। २प्रसह्यत्यर्थे अव्य० "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः"। मनुः।

अभिषाच् त्रि० अभि+सच–स्व–स्वार्थे णिच्–क्विप् वा। १ आभिमुख्येन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभाजके च "वसो अभिषाचक्र्ष्वान्" ऋ० ६,६२,९।

अभि(भी)षाह् त्रि० अभि+सह–ण्वि णिच्–क्विप् वा पत्वम् वा दीर्घः। १शत्रुजयिनि २सहनशीले च।

अभिषिक्त त्रि० अभि+सिच–क्त। १ कृताभिषेके राजादौ

"कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्" सा०द०। "दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च" परा०। "सेनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व०प० २ स्नाते च। अभिषिक्तेन निर्वृत्तम् मङ्गला० अण्। आभिषिक्तः अभिषिक्तनिर्वृत्ते कूपे पुं०। [सोमादौ च ३काङ्क्षिते न०।

अभिषुत त्रि० अभि+सु-क्त। १ निष्पीडिते २ कृताभिषवे

अभिषेक पु० अभि+सिच-घञ्। १ विधिना शान्त्यर्थं सेचने, २अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा "अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः" रघुः। मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३मार्जने। ४स्नानमात्रे च। "कृताभिषेकां हुतजातवेदसम्" कुमा०। "निष्पन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः" माघः "तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्"। "तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने रतः" "तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप। भा०व०प०। ५ कर्म्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च। "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैः स्नाने तच्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २०६पृष्ठे दृश्यम्। ६प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च। करणे घञ्। ७ जले।

अभिषेक्तृ त्रि० अभि+सिच-तृच्। अभिषेक्तरि स्त्रियां ङीप्।

अभिषेक्य त्रि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच-यत् कुत्वम्। अभिषेकयोग्ये "अभिषेक्यामविष्यत समाप्नुवन्त इत्याह राजपुत्रान्" कात्या० २०,२,१७ "ययमश्वचर्यां समाप्नुवन्तः पश्चादभिषेकयोग्या भविष्यथ" कर्क०।

अभिषेचन न० अभि+सिच-भावे ल्युट्। अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने हितम् ठञ्। आभिषेचनिकम्। अभिषेक द्रव्यमन्त्रादौ त्रि०। करणे ल्युट्। अभिषेकद्रव्ये न०।

अभिषेचनीय त्रि० अभि+सिच-कर्म्मणि अनीयर्। अभि-अभिषेकार्हे "ये वा एतस्योदर्चं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यन्ति राजानोऽभिषेचनीयाः" शत०ब्रा०। साध्वर्थे च। २ अभिषेकद्रव्ये त्रि०। "पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेचनीयवत्" कात्या० १८,६,१५, "राजसूयसान्तर्गताभिषेचनीय सोमस्येव" कर्क०। "अभिषेचनीयेष्ट्या" शत०ब्रा०।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः अभि+सेना+णिच्-ल्युट् षत्वम्। युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं सेनया सह जिगीषोर्गमने।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन-अप् षत्वम्। सिंहनादे "अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था" ऋ० १,८०,१४, "अभिष्टने सिंहनादे" भा०।

अभि(भी)ष्टि त्रि० अभि+यज-इष वा क्तिन् वेदे पृ०एका०। १"अभियष्टव्ये 'मह्याँ अभिष्टिरोजसा य०३३,२५, अभीज्यते इत्यभियष्टव्यः वे०दी०। २ अभिलाषे, "आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः" य० २०,४८ अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः" इति वेददी०।

अभिष्टुत त्रि० अभि+स्तु-क्त। १वर्णिते, २स्तुते, च।

अभि(स्य)ष्यन्द पु० अभि+स्यन्द-भावे घञ् अप्राणि कर्त्तरि वा षत्वम्। १अतिवृत्तौ २ स्रवणे ३ जलादिक्षरणे च। कर्त्तरि घञ्। ४ अधिके। "स्वर्गाभिष्यन्दवमनमिति" कुमा०। "भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटि०। आधारे घञ्। ५नेत्ररोगभेदे। "प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्तु भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः"। तस्मादभिष्यन्दमुदीर्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान्' सुश्रु०। उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघातादमनातियोगात्। द्रवात्तथान्नान्निशि सेविताच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात्। तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च। वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः। स च चतुर्विधः यथा। वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्व्वनेत्रामयाकरः। सुश्रु०।

अभिष्यन्दनगर न० अभिष्यन्देन प्रधाननगरातिवृत्त्या तदतिवाहेन कृतं नगरम्। शाखानगरे अभिष्यन्दरमणमित्यपि पाठः। रमणं रतिस्थानं हेम०। तत्रार्थे।

अभिष्य(स्य)न्दिन् त्रि० अभिष्यन्दते अभि+स्यन्द-णिनि अप्राणिकर्त्तरि वा षत्वम् १ सर्व्वतः स्रुते। 'पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्' सुश्रु०।

अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्वञ्ज-घञ्। १उत्कटरागे २अनात्मन्यहंबुद्धौ च "असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु" गीता

अभिसंरब्ध त्रि० अभि+सम्+रभ-क्त। १ क्रुद्धे। [निष्पन्ने च

अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत-क्तिन्। १ व्यवहारे२अभि-

अभिसंश्रय प० अभितः संश्रयः। १ सर्वत आश्रये "यदि कुर्य्यात् भवानेवं विलेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्" रामा०।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। संसाराभिमुख्ये। अभि+सम्+सृ-बीप्सायां णमुल्। अभिगावोप्याद्योतनात् न द्वित्वम्। अभिसंसारम् अभिगम्याभिगम्येत्यर्थे। "यद्वामागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः" श०ब्रा०

अभिसंहित त्रि० अभि+सम्+धा—कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिकर्त्तरि च "विषक्रिदायेऽनभिसंहितेषु" हरिवंशः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच्-करणे अच् । १ अभिशापे । तप—भावे घञ् । २अभितः सन्तापे । तप—आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा—क्त—स्वार्थे कन् । १ परगुणासहनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिकोऽयोहिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः मनुः" । "अभिसन्धकः परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक इति" कुल्लू० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा—ल्युट् । १ परवञ्चने । "पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघुः । "पराभिसन्धानपरामर्शिनः" काद० २ फलोद्देशे ३ अभिसन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा—भावे घञ् । १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० । "अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा—भावे कि । १ फलाद्युद्देशे । "स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा० । "स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ" हरिवंशः ।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति त्रि० अभि+सम्+पद—क्तिन् । १ अभितः सम्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः" कात्या० १८,६,२५ । "आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति श्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्वदा चित्यात्मकतासम्पत्ता" कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिकसम्पत्तौ । अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन सम्पन्नतायाम् "ताश्चभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः एतामभिसम्पदम्" शत०ब्रा० । "येषा संख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति" भा० । सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० । अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत—आधारे घञ् ॥ १ युद्धे । भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध—घञ् । १ अभितः सम्बन्धे "द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" "फलार्थत्वात्तु स्वामित्वे नाभि" जै०सू० "वैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्" मनुः २ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयश्च पदार्थान्वययोग्यत्वमेव ।

अभिसर त्रि० अभितःसरति सृ+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये २ अनुचरे । "तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः" भा०उ०प० । "अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी" माघः ।

अभिसरण न० अभि+सृ—ल्युट् । १ अभिगमने २ नायकयोरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्ज्जन न० अभि+सृज—भावे घञ् । १ दाने, २ वधे

अभिसाय अव्य० आभिमुख्ये अव्ययी० । सायाह्नाभिमुखे । "स्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघः ।

अभिसार पु० अभि+सृ—आधारादौ घञ् । १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्ज्जन सङ्केतस्थानगमने च । "आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि क्रीडाभिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा" । अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्वलवेशा तु रणन्नूपुरनिस्वना प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना । आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥ क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम् । मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रये" इति सा०द० । कर्त्तरि घञ् । अनुचरे पु० "अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत" भा०क०प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केतस्थानं अभि+सृ—णिच्—वा ण्वुल् । १ "अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" सा०द० उक्ते नायिकाभेदे "अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा० "यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम्" रघुः ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि । १आभिमुख्येन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । "मठं लिट्पे लंटुभपदा

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, त्रैष्टुभे त्रिष्टुप्। वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी" अनु०क्र० उक्ते वैदिकच्छन्दोभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज–क्त। १दत्ते, २उत्सृष्टे, ३त्यक्ते च

अभिस्वर् न० स्वृ–भावे–क्विप् स्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा यस्य। अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे "अभिस्वरा निषदा गा अवस्यवः" ऋ०२,२१,५ अभितः स्वः स्वरः शब्दनं वा यस्य तेन स्तोत्रेण" भा०। "स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा" ऋ०८,९७,१२ "अभिस्वरा अभिस्वरणेन स्तोत्रेण" भा०। [रथस्य हर्योरभिस्वरे" श्रुतिः।

अभिस्वर पु० अभि+स्वृ–अप्। आभिमुख्येन प्रेरणे "स्यात

अभिहत त्रि० अभि+हन–क्त। १ अभिघातसंयोगवति। "सोऽटीर्णोर्मिभिरभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः" शिक्षा। २ ताडिते "परस्परेणाभिहता विनेदुः" पु०। ३ गुणिते च। "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ" लीला०।

अभिहरण न० अभि+हृ–ल्युट्। १आभिमुख्याहरणे "कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः" रघुः। २विवाहादौ यौतकदाने च।

अभिहव पु० अभिह्वयते अभि+ह्वे–अप् संप्रसारणञ्च। आभिमुख्येनाह्वाने ह्वु–अप्। २ सर्व्वतोहोमे।

अभिहस्य त्रि० अभि+हस–यत्। उपहसनीये "यस्ते मदोऽवकेशो विकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोषि" अथ०६,३०,२, ल्यप्। २ उपहस्येत्यर्थे अव्य०।

अभिहार पु० अभि+हृ–घञ्। १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्रमणे, २ साकल्यचौर्य्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे ५ संश्लेषणे ६ मेलने च। "अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च" सां०का०। "समानाभिहारात् तोयदविमुक्तानुदबिन्दून् जलाशये न पश्यति" सा० कौ०।

अभिहित त्रि० अभि+धा–क्त। १ अभिधया वृत्त्या बोधिते २उक्ते। "अभिहिते प्रथमा" वा०। अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः क्वचिदव्ययेन। तत्तद्गतसंख्याया अभिहितत्वे कर्त्तृकर्म्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं गच्छति चैत्रः, ग्रामो गम्यते चैत्रेणेत्यादौ कर्त्तृकर्म्मगतसंख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः। तथाचाख्यातार्थसंख्यावत्त्वेन कर्त्तृकर्म्मणोः अभिहितत्वम्। वैयाकरणमते कर्त्तृकर्म्मणोरेव आख्यातेनाभिधानमिति भेदः। "अनभिहिते" पा० अनभिहिते इत्यधिकारे कर्म्मादौ द्वितीयादि "इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना" कु०अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्म्मणि क्तः। वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्म्मत्वादुक्तता। गौणकर्म्मणोऽप्रयोगे तु मुख्यकर्म्मणोवचनादेरुक्तता। "वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये तेन महात्मना" भा०उ०प०।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः। अभिधावृत्त्या(शक्त्या) उपस्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे। तथा हि अभिधावृत्त्या पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः। अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयश्च तत्र मीमांसका एवमाहुः "सर्वेषां शब्दानां व्यवहारादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न चाकिञ्चित्कुर्व्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः कार्य्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्य्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पश्चाच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्वितत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। ततश्च पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः, विशेषः परं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते। अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परम्परया कार्य्यान्वितम् तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये। विधिशेषीभूतार्थवादादौ तु परम्परया। कार्य्यान्वय इति सर्व्वत्र वेदे कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थसंसर्गापेक्षेण संसर्गस्य व्यवहारः न तु संसर्गापेक्षेण, तथा च व्यवहारेणैवानुमिते इतरान्वितज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थितत्वात् नचाप्ये तत्त्यागः हेत्वभावात्। न तु पदार्थमात्रे शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तदुपस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात्। एवञ्च इतरान्वितस्वार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः"। अभिहितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः। इतरा-

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्वन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽग्रे तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथमगृहीतत्वमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात् । क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात् । न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्णयात् । किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम् । अथ अन्वयतात्पर्य्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्यभयसम्मतम् तात्पर्य्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्य्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्त्यैव तात्पर्य्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणोच्छेदः स्यात् । अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थ एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारवशात् स्मारितपदार्थान्वयानुभवः फलमिति" ।

अभिह्वृति स्त्री अभि+ह्वे–क्तिन् । आभिमुख्येनाह्वाने ।

अभिहृत् त्रि० अभि+हृ–कर्मणि क्विप् वेदे पृ० न गुणः । आभिमुख्येन ह्रियमाणे । "दुरितादभिहृतः शंमादघादभिहृतः" ऋ० १,१२८,५ "अभिहृत आभिमुख्येन ह्रियमाणान्" भा० ।

अभिह्वर् त्रि० अभि+ह्वृ–विच् । १ कुटिलगन्तरि "नाभिह्वरे पदं निदधाति सत्यसे" अथ० ६,७६,२ अभि+ह्वृ–कर्म्मणि अप् । अभिह्वरः उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ ।

अभिह्रुत् त्रि० ह्रु कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् पृ० । आभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वति "निनित्सोरभिह्रुतामसि" ऋ० १,१८९,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वताम्" भा० ।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्रु–क्तिच् वेदे पृ० । कुटिलस्वभावे । "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघाते" ऋ० १,१६६,८ "अभिह्रुतेः कुटिलस्वभावात्" भा० ।

अभी त्रि० नास्ति भीर्यस्य । भयशून्ये । कप् । अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि० अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकः कमिता" पा० नि० । १ कामयमाने "मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्" माघः । २क्रूरे ३उत्सुके च । आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घः । ४समीपे "मतङ्गावयो यहन्त्वरूपामभीके" ऋ० १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा० । ४ अभि+इण+कक । ५ अभिगते त्रि० "यामन्न रुप्यतामभीके" ऋ० ७,८६,१, "अभीके अभिगते" भा० । ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि० ।

अभीक्ष्ण त्रि० अभि+क्ष्णु–तेजने बा० ड पृ० दीर्घः अभिगतः क्षणं वा पृ० । १ सन्तते २ भृशे च । ३ क्रियापौनःपुन्ये" न० । "महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्" रामा० । अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ् । आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयोः" पा० "आभीक्ष्ण्ये" इति सि०कौ० ।

अभीक्ष्णम् अव्य० अभि+क्ष्णु–बा० डम् पृ० दीर्घः । पौनःपुन्ये स्वरादि । "अभीक्ष्णमुष्णतयाऽतिदुर्गमम्", माघः ।

अभीत त्रि० अभि+इण–क्त न०त० । १ अभिगते । न भीतः विरोधे न०त० । २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि० ।

अभीति स्त्री अभावे न०त० । १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम् अभयमुद्रायाञ्च । "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम् । ६त० । ३ भीतिशून्ये त्रि० । अभि+इण क्तिन् । अभिगमने ४ "अभीतिमर्य्ये" इति ऋ०७,२१,९ । "अभीतिमभिगमनम्" भा० । कर्मणि क्तिन् । ५ समीपे ।

अभीपत् त्रि० अभि+पत–क्विप् दीर्घः । अभिगमनकर्त्तरि । "अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तम् ऋ० १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवतः" भा० । [लषिते ।

अभीप्सित त्रि० अभि+आप+सन–क्त । १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु त्रि० अभि+आप+सन्–उ । अभिलाषुके ।

अभीम त्रि० विरोधे न०त० । १ भयानकभिन्ने सौम्ये ।

अभीमान पु० अभि+मन–क्विप् वा दीर्घः । अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु० अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईरः अच् ।

गोपे जातिवाचकादन्तशब्दत्वेन ततः स्त्रियां ङीप्।

अभीरु(लु) त्रि० न०त०। १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहान्विते। "स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः" मनुः "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवः" ऋ० १,८७,६। २वटुकभैरवे पु० "अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः" वटुकस्तवः ७त०। युद्धस्थाने न०। शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचितपत्रलात्तथात्वम्। वा ऊङ्। अभीरूः शतमूल्याम्। "अभीरुर्मिसिसिन्धुयवतसकोशीरपद्मकैः" सुश्रुतः।

अभीरुण अभि+रु बा० उनन् दीर्घः। १ अभिमुखे "यश्चाभिदुद्रोहानृतं यच्च शेपे अभीरुणम्" श्रुतिः।

अभीरुपत्री स्त्री न भीरूणि असंकुचितत्वात् पत्राण्यस्याः जातौ ङीप्। शतमूल्याम्। [२ तद्वति। त्रि०

अभील न० अभि+ईर अच् रस्य लः। १ कष्टे २ भयानके

अभीलाप पु० अभि+लप भावे घञ् दीर्घः। अभिमुखकथनरूपे शब्दे। "आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये" अथ० ११,८,२५ लप् लपनं भावे क्विप् ततो द्वन्द्वः। तेन लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इह उक्ताः। अभीलापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम्।

अभीवर्ग पु० अभि+वृज-आधारे घञ्। अभिमुखसंघे "अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तमः" अथ० ३,५,२।

अभीवर्त्त पु० अभिवर्त्तन्ते गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत-करणे घञ्। १ब्रह्मसामनि तच्च "उदुत्यन्तीषाहमित्यस्यां योनावुत्पन्नं ब्राह्मणाच्छंसिनऋत्विग्भेदस्य पृष्ठस्तोत्रम्। "अभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्त्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्त्तन्त यदभ्यवर्त्तन्त तदभीवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिवृत्त्यै" ता० ब्रा०। "अभिवृत्तिसाधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निष्पन्ना" भा०। "तदभीवर्त्तस्याभीवर्त्तत्वमिति सांख्यायनसू०। एतदभीवर्त्ताख्यं साम पूर्व्वस्मिन् पर्व्वणि विद्यमानानामाभिप्लविकानामह्नां स्वरसाम्नां च माध्यन्दिने सवने यजमानान्वारब्धेन ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रतया कर्त्तव्यः, तथा उत्तरस्मिन् पर्व्वणि "इन्द्रक्रतुन्न आभर" इत्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः। प्रत्यहं च तस्मिन् प्रगाथे अन्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यम् इति" ता० ब्रा० भा०। २ संवत्सरे। "अभीवर्त्तः सविंशः" यजु० १४,२३। अभिवर्त्त्यते आवर्त्त्यत इत्यभीवर्त्तः मासाद्यात्मकरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्त्तयत्यावर्त्तयति सर्व्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति" पा० दीर्घः। द्वादशमासपञ्चर्त्तुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्यया सहितः सविंशः। य एष सविंशस्तोमः तदुपदधातोत्यर्थः "संवत्सरो वा अभीवर्त्तः इति संवत्सरो हि सर्व्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते" श्रुतिः वे०दी०। ३अभीवर्त्तेनेत्यादिके सूक्ते "अथैनं सारयमाणमुपाकृत्याभीवर्त्तं वाचयति" आश्व० गृ०। ४ अभिवृत्तिसाधने हविर्भेदे च। "अभीवर्त्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते" ऋ० १०,१७४,१।

अभीशु पु० अभि+अश उन् पृ० अत इत्त्वम्। १ बाहौ "अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्म्माणि" निरु०। २ अश्वरज्जौ। "स्थिरा वसन्तु नेयोरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभीशवः" ऋ० १,३८,१२,। ३ किरणे "प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः" माघः "सुयन्तुभिः सर्व्वशासैरभीशुभिः" ऋ० ५,४४,४, अभीशुभिः रश्मिभिः" भा०। ४ "अङ्गुलौ च अभीशवोऽङ्गुलयः" ऋ० भा० उक्तेः।

अभीशुमत् पु० अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य मतुप्। सूर्य्ये "त्विषिपःत्रिपुरभीशुमानिव" माघः।

अभीषङ्ग पु० अभि+सन्ज-घञ् दीर्घः। अभिषङ्गशब्दार्थे।

अभीषु पु० अभि+इष+कु। १ किरणे (लागाम) इति ख्याते २प्रग्रहे, ३ कामे, ४ अनुरागे च। सर्वे कोषकारा मूर्द्धन्यान्ततया पेठुः लोकवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः" मल्लि०।

अभीष्ट त्रि० अभि+इष-क्त। १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये च "स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजम्" माघः। "आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये" वे०सा०।

अभुक्त त्रि० भुज कर्म्मणि क्त न०त०। १ "अभक्षिते अन्नादौ २अकृतभोगे पुण्यादौ च। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि" पुरा०। भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः कर्म्मकृतसुखदुःखानुभवश्च॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त अर्श० अच् न०त०। ३ भुक्तवद्भिन्ने "भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति अर्श आद्यच्" पा०भाष्यम्। मुग्धबोधे तु कर्त्तरि क्त इत्युक्तम्। "अभुक्तौ ह्यतिथिर्व्रजन्" स्मृतिः "अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्य्यति" वैद्य०।

अभुक्तमूल न० "भुजङ्गपौरन्दरपौष्णभानां तदग्रभानाञ्च यदन्तरालम्। अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्रभवां सुताञ्च" इति नार०। "ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्यघटिकाद्वयम्। अभुक्तमूलमित्याहुर्ज्जातं तत्र विवर्ज्जयेत्" वशि० ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धञ्च मूलादौ घटिकार्द्धकम्। तयोरन्तर्गता नाड़ी ह्यभुक्तमूलमुच्यते" इति द्वह०प० उक्ते ज्येष्ठामूलानक्षत्रयोराद्यन्तघटिकाविशेषे।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज–क्विप् न०त० । अभक्षके । "नभ आग्नयोः किमभुग्वदामि" ऋ० १०, ८५, ११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासञ्च विरुद्धमीहितम्" माघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्व-स्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च्वि" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्यत्वाभिमाने ।

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभूत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे" "ध्वजाश्चापि व्यशीर्यन्त भरतानामभूतये" भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०स० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रये अविषये "अभूदभूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति" माघः "अभूमिरियमपनयस्य" शकु० "नाभूद्भूमिः स्मरशायकानाम्" नैष० । "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः" इति शकु० । अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोः" माघः "अभेदः शिवरामयोः" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" आलङ्कारिकाः "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादात्म्यमिति तु साङ्ख्यादयः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद–शक्यार्थे यत् न०त० । १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवचं दधे" भा०द्रो०प० । २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनुः । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिकाः अत्यन्ताभवस्य नित्यत्वेन कृतिजन्यत्वाङ्गीकारात् कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने कचिद्रागाभावेन रोगेण वा, कचिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुदयेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । कचिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिस्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्यः । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातवः" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनुः अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः" मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विरणं जलशब्दे "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघाः" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज–क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभितोलिप्ते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्ये अभ्यङ्गः स उदाहृतः" "तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्घाङ्गतर्पणम् । संवाहि बहुशोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तितः" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

ङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते"। "अतैलं सार्षपं तैलं यत् तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः" इति च ति॰त॰ स्मृतिः। "अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार" कुमा॰। "अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणमिति" मनुः। "अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजराश्रमवातहम्"। "शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्" वैद्य॰।

अभ्यञ्जन न॰ अभि+अन्ज–भावे ल्युट्। अभ्यङ्गशब्दार्थे "भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः" मनुः। "ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" शु॰त॰ प्रचेताः। करणे ल्युट्। २नेत्रादौ कज्जलादिदाने। ३ तत्साधने द्रव्ये। अभि+अन्ज–णिच् ल्युट्। अभ्यञ्जनसाधनव्यापारे "अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्य्याणि" मनुः।

अभ्यञ्जनीय त्रि॰ अभि+अन्ज–कर्मणि अनीयर्। १अनुलेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च "एतदभ्यञ्जनीयं घृतमिति" दुर्गोत्सवपूजापद्धतिः"।

अभ्यधिक त्रि॰ अधिकः प्रा॰स॰। उत्कृष्टतमे। "अयं वै नः श्रेष्ठ" इति छ॰उ॰ भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिक इति व्याख्यानात् तथात्वम्। "न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः" गीता। २ अधिकपरिमाणे "धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकं वधः" "तथा धरिम (पल) मेयानां शतादभ्यधिके वधः" इति। "पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते" इति च मनुः।

अभ्यध्व अव्य॰ अध्वनोऽभिमुखम् अव्ययी॰ अच्समा॰। मार्गाभिमुखे "संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयमभीमे स्थित्वाऽभ्यध्वं गव्यां पाशयति" कात्या॰ २४,५,२५, "अभ्यध्वं मार्गाभिमुखम्" कर्कः। "ययोरभ्यध्वे उत यद्दूरे चित्" "ऋ॰४,२८,२" तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" पा॰वा नाम्

अभ्यन्नण पु॰ अभि–अन्न–अच् ष॰। तिलकल्के। (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री॰ अभि+अनु+ज्ञा–अङ्। अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने "कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा" कुमा॰"पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः" रघुः।

अभ्यनुज्ञात त्रि॰ अभि+अनु+ज्ञा–क्त। इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते।

अभ्यनुज्ञान न॰ अभि+अनु+ज्ञा–भावे ल्युट्। १ अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजनभेदे। "भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्" रामा॰। [२ प्रकाशिते च

अभ्यनूक्त त्रि॰ अभि+अनु+वच–क्त। १ आभिमुख्येन अनूक्ते

अभ्यन्तर न॰ अभिगतमन्तरम्। १ अन्तराले, मध्यस्थाने। "नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्" कुमा॰। "प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया" "शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्" इति च रघुः। "अन्तर्हितं परिविशेच्च गणाभ्यन्तर एव च" मनुः। २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च। अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम्। अन्तःकरणस्थे त्रि॰ "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। अशौचाद्धि वरं वाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्" दक्षः।

अभ्यन्तराराम त्रि॰ अभ्यन्तरे सर्व्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आरमति कर्त्तरि घञ्। आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि "आत्मनश्च "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति गीतावाक्येन अन्तर्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम्।

अभ्यमन न॰ अभितः अमनम् अम–गत्यादौ भावे ल्युट्। १ अभिगमने। चु॰ अम–ल्युट् अमन्तत्वात् ह्रस्वः। २। रोगे, करणे ल्युट्। ३तत्साधने अहितसेवने च।

अभ्यमित त्रि॰ अभि+चु॰+अम–कर्मणि क्त। १ रुग्णे २ पीड़िते च। वा नि॰। अभ्यान्तोऽप्यत्रैव "बहुभिस्तेनाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः" भा॰ द्रो॰प॰।

अभ्यमित्र अव्य॰ अमित्रस्याभिमुखम् अव्ययी॰। अमित्रस्य शत्रोराभिमुख्ये। अमित्रमलंगामीत्यर्थे "अलं गामीत्यधिकारे "अभ्यमित्राच्छ च" पा॰छ अभ्यमित्रीयः चात् खयतौ अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्र्यः। सामर्थ्येन शत्रोरभिमुखगामिनि वीरे पु॰। "मारीचोऽनुनयंस्त्वासादभ्यमित्रीभवामि ते" "उद्योगमभ्यमित्रीणोयथेष्टं त्वञ्च सन्ततु" इति च भट्टिः।

अभ्यमिन् त्रि॰ अभि+चु॰+रोगे–अम–कर्त्तरि अमन्तत्वात् ह्रस्वः णिनि। १रोगयुक्ते २आभिमुख्येन पीडके।

अभ्यय पु॰ अभितः सर्व्वतः अयः निष्क्रमः इण–अच्। १ अस्तमये "आदित्याभ्ययेऽप्युदितायामपि" कात्या॰ ८, ८,१२ "वपाहोमात् पूर्व्वमादित्यास्तमये" कर्कः। २अपगमे च "तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्" कात्या॰ ४,१५,१२ तमसोऽन्धकारस्याभ्ययेऽपगमे" कर्कः।

अभ्यर्चन न॰ अभि+अर्च–ल्युट्। १ समन्तात्पूजने २ आभिमुख्यार्थं पूजने च। "नित्यं स्नात्वा शुचिः

कर्य्यादित्युपक्रमे "देवताभ्यर्च्चनञ्चैव" मनुः। भावे अ। अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री।

अभ्यर्च्च्य त्रि० अभि+अर्च्च-कर्म्मणि ण्यत्। १ अभितः पूजनीये "देवाग्नयः सदाभ्यर्च्च्या गृहस्थैस्तु विशेषतः" पु०। ल्यप्। २ आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य० "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः।

अभ्यर्ण त्रि० अभि+अर्द्द-कर्म्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि० नत्वम्। समीपे। "कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनोवत्सस्य वार्त्तापि न" सा०द०। "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः" रघुः। "कृणार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वता" इति च माघः।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ-भावे युच्। आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा०। भावे ल्युट्। तत्रैव न०। [अभिमुखं याचनीये।

अभ्यर्थनीय त्रि० अभि+अर्थ-गौणे कर्म्मणि अनीयर्।

अभ्यर्थित त्रि० अभि+अर्थ-गौणे कर्म्मणि क्त। १ प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः। गौणकर्म्माविवक्षायां मुख्ये क्त। २ प्रार्थनाकर्म्मणि।

अभ्यर्थ्य त्रि० अभि+अर्थ-ण्यत्। प्रार्थनीये। "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघुः। ल्यप्। अभिमुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य०।

अभ्यर्द्दित त्रि० अभि+अर्द्द क्त। भृशपीड़िते।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह-भावे युच्। १ पूजायाम् २ अभिमुखमर्चायाञ्च। भावे ल्युट्। तत्रैव न०।

अभ्यर्हणीय त्रि० अभि+अर्ह-अनीयर्, पूजनीये। "शारङ्गो मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनुः।

अभ्यर्हित त्रि० अभि+अर्ह-कर्म्मणि क्त। १ पूज्ये २ उचिते च।

अभ्यवकर्षण न० अभि+अव+कृष-भावे ल्युट्। शल्याद्युद्धारे।

अभ्यवस्कन्द पु० अभि+अव+स्कन्द-घञ्। १ शत्रोराक्रमे, २ निर्ब्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३ अभ्यवसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च। ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न०।

अभ्यवहरण न० अभि+अव-हृ ल्युट्। भोजने।

अभ्यवहार पु० अभि+अव+हृ-घञ्। भोजने। "अल्पाभ्यवहारेण" मनुः।

अभ्यवहार्य्य त्रि० अभि+अव+हृ-ल्युट्। भोक्तुं योग्ये। "सर्व्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव" विक्र०। 'खरं विशदभ्यवहार्य्यम्' पा०भ०

अभ्यवहृत त्रि० अभि+अव+हृ-क्त। भक्षिते।

अभ्यवायन न० अभि+अव+इण-ल्युट्। आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिःस्यात्तदुपगूहेत यद्यु अभ्यवायनाय" शत०ब्रा०।

अभ्यसन न० अभि+अस-ल्युट्। १ अभ्यासे २ पौनःपुन्येनैकक्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि" रघुः। "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा० "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः" दक्षः।

अभ्यसनीय त्रि० अभि+अस-आवश्यकार्थे अनीयर्। अवश्याभ्यासयोग्ये वेदादौ।

अभ्यसूयक त्रि० अभि+असू-उपतापे कण्ड्वा० यक् ण्वुल्। अत्यन्तासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके। "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू-उपतापे कण्ड्वादि० यक् प्रत्ययान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप्। गुणेषु दोषारोपणे। "केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा० "रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः" "नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघुः।

अभ्यस्त त्रि० अभि+अस-क्त। पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रियाकर्म्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते। "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघुः। २ "उभे अभ्यस्तम्" पा० उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः। "नाभ्यस्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा०।

अभ्यस्य अव्य० अभि+अस-ल्यप्। पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे।

अभ्याकाङ्क्षित न० अभि+आ+काङ्क्ष-भावे क्त। १ मिथ्याभियोगे। (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त। २ ईप्सिते त्रि०।

अभ्याख्यान न० अभि+आ+ख्या-ल्युट्। १ मिथ्याभियोगे, "शतं मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च।

अभ्यागत पु० अभि+आ+गम+क्त। भिक्षुग्रामीणे गृहं गतेऽतिथौ "सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" पुरा०। २ सम्मुखागतमात्रे त्रि०। "अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघः।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम-अप्। १ युद्धे। कर्म्मणि अप्। २ अन्तिके। करणे अप्। ३ विरोधे। भावे अप्। ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघुः।

अभ्यागमन न० अभि+आ-गम-ल्युट्। १ आभिमुख्येनोद्गमने २ अभ्युत्थाने च।

अभ्यागारिक पु० अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृतः ठन्।

१ गृहकृत्तिपुत्रादिपोषणेषु व्यापृते २तैनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन-घञ् । १ आघाते २ ताड़ने च । करणे घञ् । ३ आघातोपदेशे । "अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्" मनुः "अभ्याघातेषु चौर्य्योपदेशेषु" कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन-ताच्छील्ये घिनुण् । हिंसाशीले । "अभ्याघातिभिरामिषशातकैः परिराटिभिः" भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर-घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । "अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम्" अथ० १०,३,२

अभ्याज्ञाय पु० अभि+आ+ज्ञा-घञ् । अभिज्ञाने पूर्व्वज्ञातस्य तथात्वरूपेण ज्ञाने "तस्मिन् दक्षिणां दधाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याज्ञायेनैवमन्य" इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन-घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातत्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १ सर्व्वव्यापके परमेश्वरे । "सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" छा० उप० । "सर्व्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः व्याप्त्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा" भा० । अभि+आ-दा क्त । २ आभिमुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा-ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना वज्रादेराधाने "यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय" शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम-क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीड़िते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ-पद-क्तिन् । अभिमुखागमने ।

अभ्यामर्द्द अभि+आ+मृद-आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २ निष्पीड़ने ।

अभ्यायंसेन्य त्रि० अभि+आ+यम-कर्म्मणि बा० सेन्य । अभितो नियन्तव्ये । "वासंसोऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः" ऋ० १,३४,१, "अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्तव्यौ" भा० ।

अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ-घञ् मुम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह-क्त । भृशमारूढे दृढे "तेनैव सत्यमनभ्यारूढम्" शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह-घञ् । १ अभिमुखारोहणे । आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २ मन्त्रजपभेदे "मन्विदमभ्यारोपजपर्शधिगशोऽर्थवादः" इति छ० भा० । "श्रेयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति" शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह-अनीयर् । आभिमुख्येनारोहणीये । सत्त् । अभ्यारोहयोऽप्यत्र ।

अभ्यावर्त्त त्रि० भि+आ+वृत-अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वेवैतत् रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते" शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ भृशमावृत्तौ पु० । अभि+आ+वृत-णिच् कर्मणि अच् । ३ पुनः पुनरावर्त्तनीये स्तोत्रादौ त्रि० । "चतुर्विंशाः पवमानाः त्रिवृदभ्यावर्त्तं चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टाचत्वारिंशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्" शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० भृशमावर्त्तते अभि+आ+वृत-णिनि । १ सन्तत वर्त्तमाने । २ वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे पु० । "शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिक्षन्" ऋ० ६, २७,५ । "अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति" ऋ० ६,२७,८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत- उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त । आभिमुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । "वातोऽभ्यावृत्तः" य० १,५८ । "अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः" वे० दी० २ पुनःपुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा० । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाश्यते व्याप्यतेऽनेन अशू-व्याप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्थस्याभिमुखव्यापनात्तथात्वम् । २ क्षिप्रे तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् । "यएतदेवं विद्वान् साधु सामेत्युपास्ते अभ्याशोह यदेनं साधवोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः" छा० उ० । "अभ्याशः क्षिप्रम्" भा० "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्" । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्" छा० उ० ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते असु-क्षेपे कर्म्मणि घञ् । १ निकटे । "चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी" कुमा० । अभेर्वीप्सार्थत्वे । २ पुनःपुनरनुशीलने पौनःपुन्येन करणे । "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति" कुमा० । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय !" "अभ्यासेन च कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते" । "अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म्मपरमोभव" ३ "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिम्" इति च गीता ४ वेदादेरावृत्तौ च अभ्यासश्च पञ्चधा । "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा"

दृशः । ४ यन्यतात्पर्य्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये इति" उक्तेः यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! इत्यस्य नवकृत्वः अभ्यासः । ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च । कर्म्मणि घञ् । ६ व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः । "स्थादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा० ।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः । सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय" ! "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता ।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद -णिच् ल्युट् । १ शत्त्वादेः शत्रोर्निर्बलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च ।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ–घञ् । १ अभिहारार्थे २ समन्ताहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च । "अस्मिन् हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्व्वन्ति" शत०ब्रा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा–कर्म्मणि क्त । १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ ।

अभ्युक्त त्रि० आभिमुख्येनोक्तः । १ समक्षमुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष–सेचने ल्युट् । "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे "परस्पराभ्युक्षणतत्पराणाम्" रघुः अभ्युक्षणं च स्नानकार्य्ये कात्या० २२, ६, १४ । कर्त्तव्यमिति शेषः । अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात् । स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः । यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातानुकूलशक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंसएव पुंनिष्ठः एव स्वीक्रियते प्रतिव्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तर्य्येव प्रधानफलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारणेनानियामकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्ववत्त्वापत्तेः । यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचाराच्चार्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति ।

अभ्युक्षित त्रि० अभि+उक्ष–क्त । कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य त्रि० अभि+उक्ष अर्हार्थे ण्यत् । अभ्युक्षणार्हे । ल्यप् । अवतानपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "असन्धौ नमवभ्रथं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२, ६, १२ । तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति" स०मा० ।

अभ्युच्चय पु० अभि+उद्+चि–अच् । १ वृद्धौ । "अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीः" किरा० २, १८ मल्लिनाथोक्तेः २ लक्ष्मग्रामपि ।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्–स्था–ल्युट् । १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च । "नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" रघुः "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था–णिनि । अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्–स्था–क्त । १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते । २ अभिमुखेनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघुः ।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था–उपसृष्टत्वात् कर्म्मणि यत् । अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन् । "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० २२, ५, २७ गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क० ।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येनोत्पतने "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः" रघुः ।

अभ्युदय पु० अभि+उत्+इण्–अच् । १ अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २ वृद्धौ, "भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्" रघुः ।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच् । ३ आगामिमानचूडादिसंस्कारे च । अत एव तदर्थकश्राद्धम् आभ्युदयिकमित्युच्यते । ४ अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५ वृद्धिनिमित्तके श्राद्धे च "स-म्यक्समित्यभ्युदये दैवं रुचितमित्यपि" मनुः । "अभ्युदये वृद्धि श्राद्धे" कुल्लू० । "प्रतिषेद्धाऽपि चेया त मद्यमभ्युदयेष्वपि" मनुः । भावे अच् । ६ उत्तरोत्तरवृद्धौ "अभ्युदयफलं धर्मं ज्ञान-मिति" शा०भा० "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-मिति" भवि०पु० । अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ् । अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे । "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मा-नाशयेत्" गोभि० "अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं श्राद्धम् आभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि" श्रा०त० रघुनन्दनः ।

अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं यस्य । अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम्" मार्क० पु० ।

अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी-ल्युट् । अग्नेरभि-मुखानयने "अभ्युदानयन्" गो०सू० अभ्युदानयन् अग्ने-रभिमुखमानयन् जपेदिति स०त० रघुनन्दनव्याख्या-नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम् ।

अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+हृ-ल्युट् । १ अभि-मुखकथने २ आभिमुख्येनोद्धृत्योपन्यासे च ।

अभ्युदित त्रि० अभितः सर्व्वतः उदितमुत्क्रान्तं प्रात-र्विहितं कर्म यस्मात् । सूर्य्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्काल-कर्त्तव्ये १ ब्रह्मचारिणि । "सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानो-ऽभ्युदितश्च यः" मनुः । २ अभितउदिते, ३ प्रकाशिते च त्रि० "माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ" स०त०पुरा० । [भावे क्त कथने न० ।

अभ्युदीरित त्रि० अभि-उद्+ईर-क्त । अभिमुखमुक्ते ।

अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम भावे अप् । १ अभ्युत्थाने २ उद्गमे च । ल्युट् । अभ्युद्गमनमप्यत्र न० ।

अभ्युद्यत त्रि० अभि+उद्+यम क्त । उद्युक्ते "कुलमभ्युद्यत नूतनेश्वरम्" रघुः । १ अयाचितोपनीते फलादौ, "एधो-दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्" मनुः ।

अभ्युद्धृत त्रि० अभि+उद्+हृ-क्त । १ अयाचितोपनीते २ अ-भ्यर्थ्य दत्ते च "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत्" शु०त० मनुवचनपाठः "अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-नेन । अभि+उद्+धृ-क्त । ३ आभिमुख्येनोत्तोलनेन धृते ।

अभ्युन्नत त्रि० आभिमुख्येन उन्नतः । आभिमुख्येन उन्नते अत्यन्तोन्नते । "अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः" कुमा० ।

अभ्युपगत त्रि० अभि+उप+गम-क्त । १ स्वीकृते अङ्गीकृते । २ समीपगते ३ अभिमुखमुपगते च ।

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम-अप् । १ स्वीकारे "क्रिया-भ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते" मनुः । २ समीपगतौ च १ "नियमदयादीनाभ्युपगमेत्यादि" सुश्रुतः ।

अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद-क्तिन् । अनिष्टनिवार-णपूर्व्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, "ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकमिति" "स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण घ्नन् दुष्यति" "स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाह्यानां सिद्धिकार-णम्" इति च मनुः अभ्युपपूर्व्वपदतेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव "रतिमभ्युपपद्यमातुराम्" इति" कु०प्रयोगः । २ सान्त्वने च

अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद-तुमुन् । सान्त्वयितुम् अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे "रतिमभ्युपपत्तुमातुराम्" कुमा० ।

अभ्युपपन्न त्रि० अभि+उप+पद क्त । अनुगृहीते ।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्-अच् । १ स्वीकारे २ अभि-कोपाये च । "तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये" कुमा० "तान् योऽभ्युपायान् वक्ष्यामि" मनुः ।

अभ्युपेत त्रि० अभि+उप+इण-क्त । १ अभिमुखसमीपगते २ अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च ।

अभ्युपेत्य त्रि० अभि+उप+इण कर्मणि क्यप् । अभिमुखं समीपगम्ये । ल्यप् । स्वीकृत्येत्यर्थे अव्य० । "अभ्युपेत्य च शुश्रूषामिति" नार० ।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम् । अङ्गीकृत्य पश्चात् दासाकरणरूपे विवादभेदे "अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते । अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद पदमुच्यते" नार० । "आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-ख्यमिति" मिताक्षरा ।

अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण-भावे क्यप् । सेवायाम् ।

अभ्युषित त्रि० अभि+वस-क्त । १ अभिमुखमुषिते अभिमुख-स्थिते सेवकादौ पु० ।

अभ्युष(अभ्यूष) पु० अभित उ(ऊ)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+ उ(ऊ)ष-बा० कर्मणि क । १ यवगोधूमादिचूर्णकृते (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे । ऊष भावे कर्मणि वा घञ् । वह्निना ईषद्दग्धेऽन्ने हेम० भावे घञ् । कलायादेरीषद्दहने अभि+उष-भावादौ घञ् । अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(अभ्यो)-षायहितं क यतौ अभ्यू(भ्य)(भ्यो)षीयम् अभ्यू(भ्य)(भ्यो)-

च्यञ्च । तत्सहिते गोधूमकषायादौ । अपूपादिगणपाठात् त्रि० अभ्येषयन्त्रोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि छयतो उक्तार्थे ।

अभ्यूह अभि+ऊह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के "नैषा तर्केण मतिरापनेयेति" कठ उ० भाष्ये "स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्क्यमाणा इति" उक्तम् ।

अभ्यूहनीय त्रि० अभितः ऊहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।

अभ्यूह्य त्रि० अभितः ऊह्यः । १स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये । ल्यप् । २अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्र गतौ भ्वादि० पर०सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र अभ्रम् "तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १मेघे २मुस्तके ३आकाशे च अवभ्र-शब्देऽधिकं दृश्यम् । "तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्र-दर्शने" मनुः "अभ्रं लिहाग्र्यं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः । "वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः" रघुः कुर्वादिगण-पाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि० ण्य । आभ्र्यः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र कन् । क्वचित् पुंस्त्वमप्यस्य । (आव)-धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रसेश्वरदर्शने शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" । जारिताभ्रस्य पारदमेलनद्वारा मृत्युनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः चक्रदत्ते । "कृष्णाभ्रकमनेकशपुर्व्व ध्मात्वाथ कपालकं कृत्वा । काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मुषलेन कर्व्वीत ॥ अथो दृषदि च पिष्टं वासःसूक्ष्मावकाशतलगलितम् । मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥ उद्धृत्य तद्रसादथ पिंष्याद्बृहन्मल्लिकधान्यभक्तास्यम् । अश्रोदाख्यनाम्लसकृज्जलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्व्वं सुरसेनालोडनं कुर्य्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्माग्नौ । तावद्देह्येन यावन्नोऽग्निद्दश्यते सुचिरम् ॥ निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु । पिष्ट्वा दृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्य्यात्" इति ।

अभ्रंलिह त्रि० अभ्रं गगनं लेढि स्पृशति अभ्र+लिह-खश् मुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युच्चे "प्रासादमभ्रंलिहमा-रुरोह" रघुः "अभ्रंलिहाग्र्यं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्कष त्रि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उच्चत्वात् अभ्र+कष-खश् मुम् । अत्युच्चे । "आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मलयं फलशालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा त्रि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५त० । मेघ जाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुष्मोवनस्पतीनृत्सचतां पर्व्वतांश्च" अथ० १, १२, ३जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे त्रि०

अभ्रनाग पु० ६त० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ६त० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुग्रहे तस्य छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमो भ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न०त० । १भ्रमा-भावे । न०ब० । २भ्रान्तिशून्ये त्रि० । [जटामांस्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ० ङीष् ।

अभ्रमाला स्त्री ६त० । मेघसमूहे ।[वे.. लिप्तायां स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ३त० ङीप् । १अल्पाभ्रलिप्तायां दिवि २अल्पयुक्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्वृष्यते कर्मणि घञ् । १मेघैः सिच्यमाने "दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः" ऋ० ८, ८८, ६. अभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ० ङीष् । आम्रातकवृक्षे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यावृतत्वेन प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज त्रि० न भ्राजते भ्राज-अच् न०त० । १ दीप्तिशीलभिन्ने २सामगानविशेषद्रष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिस्वानो गरिमा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम" ता०ब्रा०भा० । तदपि ऊहगाने ६प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः ता०ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत" इति गवामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठ्यम् ।

अभ्रातृ(क) पुंस्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् । भ्रातृशून्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १, १२४, ७, कप्भावे स्त्रियां ङीप् । "नाभ्रातृकामुपयच्छेत्" स्मृ० । कपि तु अभ्रातृका तत्रार्थे "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्" मनुः ।

अभ्रातृव्य त्रि० नास्ति भ्रातृव्यः शत्रुर्यस्य । शत्रुरहिते "अभ्रातृव्योऽभ्रातृव्यश्च भवति य एवं विद्वान्" शत०ब्रा०

अभ्रान्त त्रि० विरोधे न०त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते २ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभावे न०त० । १मिथ्याज्ञानाभावे २ भ्रमणाभावे च । न०ब० । ३मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च त्रि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाश-मात्रावकाशे ।

अभ्रावकाशिन् त्रि० अभ्रावकाशोऽस्त्यस्य इनि । गगनमात्रावकाशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव "ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः" मनुः ।

अभ्रि स्त्री अभ्रति मलं यस्मात् अभ्र गतौ अपादाने इन् । १नौकामलघर्षणार्थे काष्ठमये कुद्दाले २ कुद्दालमात्रे च । "खनति भेषजामित्युपक्रम्य । "हिरण्मयीभिरभ्रिभिर्गिरीणामुपसानुषु" अथ० १०,४,१४ । वा ङीप् । अभ्रीत्यप्यत्र

अभ्रित त्रि० अभ्रं मेघोजातमस्य तार० इतच् । जातमेघे अम्बरादौ "ददर्श काले दिवसमभ्रितामिव" रघुः ।

अभ्रिय त्रि० अभ्रे मेघे भवः घ । १मेघोद्भवे, २ मुक्तकभवे, ३गगनभवे च । "व्यभ्रिया न द्युतयन्तो वृष्टयः ऋ०२, ३४,२, । "यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ऋ०१,१६८,८, ।

अभ्रेष पु० भ्रेष-चलने घञ् न०त० । १ न्याय्ये, उचिते । २ चलनशून्ये त्रि० ।

अभ्व त्रि० भू-प्राप्तौ क्वन् डिच्च न०त०। महति निरु०। "यत्र तं विश्वागिरयश्चिदभ्वाः" इति ऋ०१,६३,१ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीड़ने सक०। आमयतिते आमिमत् त । "यस्या उदरमामयत्" ऋ०१०८६,८ मा च नः किञ्चनाममत्" अथ० ६,२७,२ । अमितः—आन्तः घञादौ र्नात अमः—आमः अमी—आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि०सक०शब्दे च अक०सेट् प०। अमति आमीत् । "किम्पुरपतिरन्वमभ्यमीषि" १०,८६,८ वेदे शपोलुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिसः ।

अम पु० अम—रोगे घञ् । १ रोगे "अम—गतौ अच् । प्राणे सर्वदागतिमत्त्वात्तस्य तथात्वम् । "साम्ब सामैषा सा चामश्चेति छ० उ० "अमो नामासि अमा हि सर्व्वमिदम् का०उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सहगच्छति । सेवके "याहि राजेवामवां" इमेन य० १३, ८ । "अमवान् सेवकान्" वेदी० ४ अपकृष्टादौ न० शब्दर० ।प्राणहेतुत्वात् ५ बले "सेनेव सृष्टामं दधाति" ऋ० १,६६,४,अमं बलम् भा०

अम् अव्य० चु० अम—क्विप् स्वरादि०। १अल्पे २ शीघ्रतायाञ्च

अमङ्गल पु०नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः ।एरण्डवृक्षे । ६ब०। कल्याणशून्ये त्रि० । न०त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलमित्युक्तलक्षणं तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्टदुःखावाप्तिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकस्तवपाठादेर्मङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गलसाधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्टवियोगादि । अलौकिकन्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्टसाधनम् न तु कारकम् "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः "उत्पातेन ज्ञापिते चेति वार्त्तिकोक्तेश्च । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान्तरिक्षञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूचकानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिदसाधारणानि नेत्रस्पन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित् संगृह्य दर्शयन्ते यथा भा०भी०प० । "तथैमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता वकैः । संपतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्व्वते ॥ अभ्यग्रञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः । क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ निर्द्दयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्य्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥ ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं मया दृष्टं तद्भयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीञ्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले ॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः । राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ अन्तरीक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च । वमन्ति रुधिरञ्चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्म्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते । पर्ज्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ! ॥ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता अरुन्धती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

सर्वं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्द्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं वड़वा सूते श्वा सृगालं महीपते ! । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्व्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति । अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्म्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्यं(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्त्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रौष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीड़यत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्चिषश्चापात् खड़्गाश्च ज्वलिता भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् ! पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र ! प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येते आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु क्षत्रेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते ! गृध्रः संपतते शीर्षे जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षययिष्यतः । शोणितैर्व्वक्त्रसम्पूर्णा अतृप्तास्तत्र राक्षसाः । प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वक्त्रीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमवच्छाय्युङ्क्तास्तत्र चोक्तं महर्षिभिः । भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः । सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समन्ताञ्चापि परिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च कुर्वन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्वापक्वेति सुभृशं वाशन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः” इति असाधारणानि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा ‘सक्तकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मयरां विधवामपि । कुलदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव कुट्टिनीम् । पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो । कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरुक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा । चितां दग्धशवं भस्म निर्व्वाणाङ्गारमेव च । सर्पघ्नतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । श्वाङ्कपातञ्च पिपाकञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् । शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् । शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृगालञ्च कुर्वन्तं भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च क्षौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् । कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् । पुंश्चलीपतिपुत्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनम् । देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् । दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं व्रतं विश्वासघातकम् । गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च । पुक्कसं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । छिद्रं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा । मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कन्थिनं नृकपालिनम् । झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च वृक्षपातनम् । वृकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् । पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा । अश्वदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् । वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं तुषमेव च । कुवार्त्तां म्लेच्छवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् । दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कल्पितं प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्पन्दनं देहज्वरो राज्ञो बभव ह । तथापि राजा निःशङ्कं ददर्शममङ्गलम्" इति ब्रह्म०पु०नि०नि०एवमन्यान्यपि साधारणासाधारणानि निमित्तानान्यज्ञेयानि "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्" कुमा०

अमङ्गल्य त्रि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने "अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैकमखिलम्" पुष्पदन्तः ।

अमण्ड त्रि० नास्ति मण्डो भक्ताग्रभिष्टं भूषा वा यस्य । १ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत पु० अम-रोगादौ अतच् । १मृत्यौ २काले ३रोगे च । ४रेणौ उज्ज्वल० । मन-क्त न०त० । ५सम्मतभिन्ने त्रि० । "यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ६अज्ञाते च ।

अमति पु० अम-अति । १ काले उणा० । २ चन्द्रे मेदि० ३रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः "हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत्" "व्युर्वी पृथ्वीममतिं सृजान" ऋ०७,३८,१,२ अमतिं रूपमिति भा० आबन्धुरेष्वमतिं दर्शता" १,६४,९ । दुष्टे त्रि० शब्दार्थ०। मननं मतिः अभावे न०त०। ४ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । "अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा त्रिरात्रमिति" मनुः "कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्य्याद्गोवधे बुद्धिपूर्व्वके अमत्या तु द्वयं कुर्य्यादिति स्मृतिः ५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न०ब० । ६ज्ञानहीने त्रि० ।

अमतीवन् त्रि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तया वनुते वन-क्विप् दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । "न मे स्तोताऽमतीवान दुर्हितः स्यात्" ऋ०८,१९,२६ । "अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्" भा० ।

अमत्र न० अमत्यस्मिन् अम-भोजने आधारे अत्रन् । १भोजनपात्रे । "अयं सोमश्चमूसुतोऽमत्रे परिषिच्यते" ऋ०५, "आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन" स्मृतिः । अम-रोगे अत्रन् । २शत्रूणामभिभावके । "महाँ अमत्रो वृजने" ऋ०२,२६,४ । "अमत्रः शत्रूणामभिभविता" भा० अम-गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३गमनशीले त्रि० । "स्थिरमत्रो ववक्षे रणाय १,६१,९ । "अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः" भा० ४ बले च "गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्" ६,२४,९ "अमत्रं बलं तद्वन्" भा० ।

अमत्त त्रि० न०त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविकृतचित्ते २सावधाने अप्रमत्ते च । [२अन्यद्वेषशून्ये त्रि०।

अमत्सर पु० अभावे न०त० । १अन्यशुभद्वेषाभावे । न०ब० ।

अमनस् त्रि० नास्ति कार्य्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्य्यक्षममनोहीने बालादौ "यथा बाला अमनसः प्राणन्तः" छा०उ०। २मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्व्वथा मनःशून्ये ३परात्मनि पु० "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" श्रुतिः । वा कप् । ४अन्यमनस्के ५स्नेहशून्ये ६अनिगृहीतमनस्के च ६यं.गन्धभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम-अनि । पथि ।

अमनुष्य पु० अप्राशस्त्ये न०त० । १ मनुष्योचितकर्त्तव्यशून्ये जातिमात्रमनुष्ये २मनुष्यभिन्ने गन्धर्व्वादौ च "सहस्रसंवत्सरममनुष्याणामसम्भवात्" कात्या० १,६,१७ । सहस्रसंवत्सर-

सत्वम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचिन्तिते । [अगृहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोऽदृष्ट्या

अमनोयोग पु० मनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रतः” ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्रः पाठो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्” मनुः नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां नैषाम् प्रतिग्रहो देयः” “निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमितीरिताः” इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्र “अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [त्कृष्टे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः” मनुः ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० मृ पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नै० “सुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः”माघः । लोकानुत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्नमध्येऽन्यतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोनृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्यः । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्व्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनःपुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थिसमुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोपि न जीर्यति । स०ब० ६ मरणशून्ये त्रि० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थे नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि” ज्योतिस्तत्त्व० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निचक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च । अमरं शरवृष्टिञ्च सत्त्वयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वारुणीवृक्षे १२ महानिलीवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात् यथायथं दुर्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहध्वंसनिवारककत्वात्तथा । अमराः सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन–ड । दुष्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १कल्पवृक्षे इक्षुगन्धायां स्त्री । २ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । अवाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि० । “तेषां सम्यग्वर्त्त-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्" मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न म्रियमाणा वल्ली । आकाशवल्ल्याम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ६त० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ६त०। "अमरामु 'मुपास्य रत्नानि हरामराङ्गनाः" माघः ।

अमराद्रि पु० ६त०। सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । "लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च । इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहिणजन्मकपद्मककर्णिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्" सि० शि०। अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु०६त०। स्वर्गे "तत्रामरालयमरालमरालकेशी"

अमरावती स्त्री अमरावित्यन्तेऽस्यां मतुप् मस्य व दीर्घः । इन्द्रनगर्य्याम् । सा च मेरुपर्व्वतोपरिस्था "सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयञ्च मेरौ सुरासिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि०। एतद्वर्णनं भा०स०प०७ अध्याये काशी०ख० १० अध्याये च दृश्यम् । "समक्षमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलितातीव भियाऽमरावती" का०प्र० ।

अमरिष्णु त्रि० मृ बा० इष्णुच् न० त० । मरणशीलभिन्ने "अनातुरा अजरास्थामरिष्णवः" ऋ०१०,९४,११ ।

अमरु पु० अमरुशतकग्रन्थकारके कविभेदे "कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरोमयूरक" इत्युद्भटः ।

अमरेश पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्तार्थे "अयममरेशदिगोमुखं सुधांशुः" सा०द० ।

अमर्त्त त्रि० मृ तन् न०त०।मरणधर्म्मशून्ये "नृमणानि चन्दमानो अमर्त्तः" ऋ०५,२२,६, 'अमर्त्तः अमरणधर्म्मा" भा०

अमर्त्त्य त्रि० मृतिमर्हति यत् न०त०। मरणशून्ये "अग्ने ! विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्त्य !" ऋ० १,४४,१, "अमर्त्त्य ! मरणरहित" भा० 'उत्क्रान्तवायोः समकालमेव अमर्त्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्" रघुः ।

अमर्त्त्यभुवन न० अमर्त्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्य्याद त्रि० नास्ति मर्य्यादा सीमा सम्मानो वा यत्र । १ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० मृष–क्षान्तौ घञ् विरोधे न०त० । क्षमाविरुद्धे कोपे । "अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्द्देन न विद्विषादरः" किरा० तानेव सामर्षतया निजघ्नुः" रघुः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्विमुक्तः स च मे प्रियः" गीता ।

अमर्षण त्रि० मृष–ल्यु न०त० । १असहने २क्रोधने, च । 'हृदि क्षतो गोत्रभिदाप्यमर्षणः" रघुः । अमर्षणोऽनवस्थायी विशालं कायलक्षणम्" । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित त्रि० मृष–क्त इट् गुणश्च न०त० । क्रुद्धे 'अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः" भा०आदिप० ।

अमर्षिन् त्रि० मृष–णिनि न०त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमल न० अम+कलच् । १ मातलाहृचो २ अभ्रके च नास्ति मलं यस्य । ३निर्मले, दोषरहिते त्रि० "रसकलामलपल्लवलीलया" माघः "संनिशाचरकोमलामलपटेर्लालित्यलीलावतीम्" "अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशषष्ठैः" लीला०

अमलात्मन् पु०अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा-अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [३निर्बोधे च

अमम पु० अम–गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे

अमलिन त्रि० विरोधे न०त०। १मालिन्यशून्ये २निर्द्दोषे च कुलममलिनं नत्वेवाहं न च जीवितम्" माल०।

अमसृण त्रि० विरोधे न०त० । चिक्कणभिन्ने रूक्षे ।

अमा अव्य०न+मा का । १सहार्थे, अमेवानः सुहवाः" ऋ० २,३६,२ । "अमा सह भा०"। अमावस्या । २निकटे च । न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा–क न०त० । सर्व्वकलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोड़श्यां ३कलायाम् स्त्री "अमा षोड़शभागेन देवि प्रोक्ता महाकला संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड़शैव वरानने !" इति स्क०प्रभा०ख० । व्याख्यातं चैतत् कालमाधवीये 'महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी सा चन्द्रमण्डलस्य षोड़शभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोड़शैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता क्षयोदयवर्ज्जिता ध्रुवा षोड़शी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यास्त्ववशिष्टा हृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्टकालविभागस्तिथिविशेष" इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्य्यकिरणसंपर्कादद्दीप्तायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न मीयते दृश्यते विधुरत्र । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री । "अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्" "यद्यमा रविवारेण" इति च प्रा०त०पुरा० । "अमायां तु सदा सोम-ओषधीः प्रतिपद्यते" इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा—कर्म्मणि क्विप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये त्रि० । ८ गृहे अव्य० निरु० । "कामयन्तामम भर्त" ऋ० २, ३८, ६ । "अमा गृहमिति" भा० । अम्यते गम्यते चन्द्रलोकात् अत्र अम—आधारे -घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । "अमातोमहतोवि आन्तरिताद्मायुत" ऋ०५, ५०, ५८ । "अमातः अस्माल्लोकात्" भा० । तत्र यावत्सम्पातमुषित्वा "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्ब्बलः ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्ब्बले । मांसहीनो हि

अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्डनीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । "पुरोहितामात्यसखाश्च योधाः" भट्टिः । "अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः" रघुः । "अमात्ये दण्ड आयत्त" इति मनुः "अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः" माघः । अमात्यलक्षणमुक्तं हेमा० विष्णुध० पु० । "सर्व्वतन्त्रगणलक्षणो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः । कुलजश्च महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः । बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्व्वतः । रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न विद्यते । लोभत्यक्तस्तु धर्म्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाऽव्यदक्षः प्राज्ञो भक्तजनप्रियः । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानी न च मत्सरी । चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राण आत्मवान् । षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्य्याणां नैव कार्य्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुणप्रियः । कृतानामकृतानां च कर्म्मणामन्ववेक्षिता । यथा पुरुषमर्हाणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्त्ता परोक्षे कार्य्याणि साम्पराये भृगूत्तम ! तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्म्मणो गुरुलाघवम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः सर्व्वकार्य्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्वह ! विदितानि तथा कुर्याच्च ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्य्याणि भार्गव ! अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते यस्तु कार्य्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवंगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि" इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्ताशून्ये परमात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । इयत्परिमाणकल्पनेन परिच्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि० । "अमात्रं त्वा धिषणं तित्विषे" ऋ० १, १०२, ७, "अमात्रं मात्रया इयत्तया रहितम्" भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न०त० । आदराभावे न०ब० । आदरशून्ये त्रि० । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्येण माः मासो वा चन्द्रमा यस्यां गौरा० ङीप् । अमावस्यायाम् ।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न०त० । अभिमानशून्ये "अमानित्वमदम्भित्वम्" गीता ।

अमार्जित त्रि० मृज—क्त विरोधे न०त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीप् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्णपक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः । तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटोपलक्षितः कालः अमावस्येति निष्कर्षः । "सूर्य्याचन्द्रमसोः यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परः सन्निकर्षः साऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी" मनुः । अमावास्यायां भवः वा वुन् अमावास्यकः अण् आमावस्यः । तत्रभवे त्रि० । "य आगारे मृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ० ३६, २ ।

अमावसु पु० आयुपुत्रे नृपभेदे "अमावसुमिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम्" हरिवं० ।

अमित त्रि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये "अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्" ? रामा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पाद-

विक्रमो यस्य, अमितः विक्रमः शौर्य्यमस्येति वा १विष्णौ। "सुकन्दोऽमितविक्रमः" विष्णुस०। बहुशौर्य्ये त्रि०।

अमिताशन पु० अमितमश्नाति संहारसमये अश–ल्यु। सर्वभक्षके परमेश्वरे। "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनम्" इति श्रुतेः "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति शा० सू०भा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम्। २ विष्णौ च "वेगवानमिताशनः" विष्णुस०।

अमितौजस् त्रि० अमितमोजो यस्य। अपरिच्छिन्नसामर्थ्ये प्रचुरबले। "कविरमितौजा अजायत" ऋ० १,११,४। "स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः" मनुः।

अमित्र अम० रोगे इत्र। रिपौ। "ख्यातावमित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि" तस्य मित्राण्यमित्राणि मित्राणि" इति च माघः "अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यदिति" नैष० "अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" मनुः।

अमित्रस(सा)ह त्रि०अमित्रं सहते बलाधिक्यात् अच् अण् वा। रिपुजयशीले बलिनि "शासइत्था महां अस्यमित्रसाहः" । अथ० १,२०,४। [तुस्ते प्रियमप्यमिथ्या" रघुः।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न०त०। मिथ्याभिन्ने सत्ये "तामूच-

अमिन् त्रि० पु० अम रोगे ह्रस्वः इनि। रोगिणि।

अमिन त्रि० मि–क्षेपे बा० कर्मणि नङ् न०त०। अक्षेपणीये अहिंस्ये "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः" ऋ० ६, १९,१। "अमिनः अहिंसनीयः" भा०।

अमिश्र त्रि० न०त०। संकीर्णाभिन्ने पृथग्भूते। "तद्वा अमिश्रमेव वसूनां प्रातः सवनम्" शत०ब्रा०।

अमिश्रित त्रि० न०त०। मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते।

अमिष न० अम–भोगे कर्मणि इषन्। १लौकिकसुखे नास्ति मिषम्छलं यत्र। २व्याजशून्ये त्रि०।

अमीत त्रि० मी–बधे कर्मणि क्त न०त०। अहिंसिते। "अमीतवर्णा उषसश्चरन्ति" ऋ० ४,५१,९, "अमीतवर्णा अहिंसितवर्णाः" भा०।

अमीव त्रि० अम–वन् नि० ईडागमः। १रोगे "सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः य०" ९,१६। अमीवाः व्याधीन् सुपांसु० वे०दी०। "अपामीवं बाधते वेति" ऋ० १, ३५, ९ "अमीवां रोगादिबाधाम्" भा० "प्रजावन्तोऽनमीवा अनागसः" ऋ०१०,३७,७ "अनमीवा रोगरहिताः" भा०। "अमीवहा वास्तोष्पते" ! ऋ० ७,५५,१ "अमीवं रोगं हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता" भा०। २पापे, ३ दुःखे, च न०। उज्ज्वलदत्तस्तु मीञ् हिंसायां वन् मीवः उदरकृमिरित्यर्थनिपातः न तु अमीवः इत्याह।

अमीवचातन त्रि० अमीवं रोगं चातयति चत–याचने णिच्–ल्यु। रोगहिंसके "देवममीवचातनम्" ऋ०१,१२,७ अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं घातकम्" भा० स्त्रियां गौ० ङीष्। आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः" ऋ० १०,१३७,६।

अमुक त्रि० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे। अदःशब्दार्थे "अत्राहममुकः साक्षी" "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" च या०

अमुक्त त्रि० न मुक्तः विरोधे न०त०। मुक्तभिन्ने १ बद्धे "सदा प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चामुक्तहस्तया" मनुः। २ससंसारबन्धयुक्ते च न मुच्यते सर्वदा योधैः। हातकुरी)। ३छुरिकाभेदे न०

अमुक्ति स्त्री अभावे न०त०। १मुक्त्यभावे मुक्तिर्मोचनं रज्ज्वादिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपोमोक्षश्च। न०ब० २मुक्तिशून्ये त्रि०। [गौणे।

अमुख्य त्रि० मुख्यम् विरोधे न०त०। मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने

अमुग्ध त्रि० न मुग्धः १ मुग्धभिन्ने। मुग्धः मोहान्वितः मनोहरश्च। २मुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री।

अमुतस् अव्य० अमुष्मात् अदस्+तसिल् उत्त्वमत्वे। १ अमुष्मादित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च "इतश्चाजातोऽमुतः कुतश्चित् ऋ० १, १७९ ४।

अमुत्र अव्य० अमुष्मिन् अदस् त्रल् उत्त्वमत्वे। १ अमुष्मिन्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च "यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्" मनुः। ["अमुत्रभूयादध यद्यमस्य" श्रुतिः।

अमुत्रभूय न०अमुत्र भवनम् भू–भावे क्यप्। परलोकभवने

अमुथा अव्य० अमुना प्रकारेण थाल्। अमुनाप्रकारेणेत्यर्थे "इत्थं नः सद्योऽमुथासद्योः न एतदतिक्रामादिति" शत०ब्रा०।

अमुद्र्यञ्च्(च्) त्रि० अमुमञ्चति अदस्+अन्च क्विप् अद्र्यागमः उत्त्वमत्वे। १अदःशब्दार्थप्राप्ते २तत्पूजके च। शसादौ अमुद्रीचः। पूजार्थे अमुद्र्यञ्चः। स्त्रियां ङीप्।

अमुमुयञ्च्(च्) त्रि० अमुमञ्चति अदस् अन्च–क्विप् गतौ न लोपः अद्र्यादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे। १अदः शब्दार्थं गते तत्पूजके च शसादौ अमुमु ईचः अमुमुञ्चः स्त्रियां ङीप्।

अमु(दो)वत् अव्य० अमुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे। अमुष्येवेत्यर्थे "मनुष्वद्भरतवदमुवदिति यजमानार्षेयं यान्याह" कात्या० ३,२,७।

अमुष्यकुल न० ६त० नि० अलुक्। प्रसिद्धकुले। मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न०।

अमुष्यपुत्र पु० ६त०नि०अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकम्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृच् त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश—क्स आति जत्वमत्वे। अदःशब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृशः किन् अमूदृक् कुत्वम्। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तत्कविवृन्दवन्दिता" नै०।

अमूर स्त्री अम्: मूर्च्छाभावः कुञ्ज्ञा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत स्वैदक्षैरमूराः" ऋ० १ १६८४, "यास्कस्तु मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढ-शब्दस्य रूपमाह तत्र पृ० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्भिन्ने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्म्माधर्म्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्व्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः" विष्णुस० "मूर्त्तिघनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूले मूलाभावादमूलम्" सा०सू०। "त्रयोविंशतत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवात्" प्र०भ०। "इयं वा इदं जीवनं "मूलि चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति पशवोऽमूलाः ओषधयोमूलिन्यः" शत० ब्रा०। मूलि च अमूलञ्चाद्याद्य प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूल-शून्यादिशिफा तच्छून्ये त्रि० मूलाभ्रज" । पा० अजादि टाप्। सा च ३ अग्निशिखावृक्षे। कप्। अमूलकोऽप्युक्तार्थे मूलग्रन्थेषु—अदृष्टे च "एतद्वचनममूलकम्" भूरिलोकप्रसिद्धिः।

अमृक्त त्रि० मृज—शोधालङ्कारयोः वेदे न पत्वम् न०त०। १अशोधिते अनिर्णिक्ते "अमृक्तेन रुशता वाससा" ऋ० ९,६९,५ लोके तु अमृष्टः। तत्रार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोवाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः" ऋ०७,२७,१। "अमृक्ताः अहिंसितः" भा०।

अमृणाल स० सादृश्ये न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृतः। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारजः कुण्डः" अमरः "अपाम सोममृता अभूम" इति श्रुतिः मरणञ्चात्र "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमाम्नायात्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्व्वेषां लयाभिधानात्। न मृतं मरणं यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथमं पृथुपदिष्टे देवैरिन्द्रं वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्व्या दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासःशापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथाऽनुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापममुष्यकिमंशुभिः। यदि भवन्ति मृताः सखि! चन्द्रिकाः इति" नैषधम्। ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। "अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणः" इत्युपक्रम्य "षोडशकलः सौम्य! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणवृद्धेः जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा" "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्रः। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृतं नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघः। ५ पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्तेः बहुकालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विवरणम्। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये "यज्ञशेषोऽमृतं स्मृत" मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृतं स्यादयाचितं भैक्ष्यममृतं स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "ऋतामृताभ्यां जीवेन" मनुः। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्नमूलं हि जीवन" मित्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते जीयते। १०स्वर्णे।

"अग्नौ सुवर्णमक्षीयमिति" या० उक्तेस्तस्य वह्नौ वह्नितापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं "स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्यत्वादित्यनुमानेन" सि०मु०साधितम्। एतदभिप्रायेणैव "अमृतं वै हिरण्य-मित्युक्तम्" शत०ब्रा०। ११भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्यास्वत्तथा-त्वम् १२स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यस्वादवत्त्वात्। १३ तत्साधने द्रव्ये लि० "आदित्यो वै देवमधु" इत्यादि मधुविद्यायाम् "ता एवा-स्यामृतामधुनाड्यः" छा०उ०पञ्चकृत्वः पाठः। १४हृद्ये अमृत-वदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे तयोः वैद्यकोक्तविधिना शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा। अतएव "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदिति" रघुः १७मोक्षे "विद्यया-मृतमश्नुते" इति श्रुतिः लयशून्यत्वात्तथा "अमृत-स्यैष सेतुरिति" श्रुतिः "स श्रिये चामृताय च" अमरः। १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा। "अमृतं बालभाषितमिति" हितो०। "आप्यायितोऽसौ वच-नामृतेन ऊढ्रटः"। अमृतमस्त्यस्य स्वामित्वेन भक्षक-त्वेन वा अर्श०अच्। १९ धन्वन्तरौ सहि समुद्रमथ-नसमये अमृतं बिभ्रदुत्थितः इति पुराणे प्रसिद्धम्। २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम्। देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तृप्त-त्वम् "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्य-न्तीति" छा०उ०उक्तेः "रथेनामृतं मर्त्यञ्च" य०३३,४० "अमृतं देवादिकमिति" वे०दी०। न म्रियते म कर्त्तरि क्त। २१वाराहीकन्दे तस्य बहुच्छेदनेऽपि पुनःप्ररूढत्वात्तथा २२ वनमुद्गे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि छिन्न-प्ररूढत्वात्तथात्वम्। २३ गुडूच्याम्। २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तत्रिवृति २९ दूर्वायाम् ३०आमलक्यां ३१ हरी-तक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांस-हरीतक्याञ्च स्त्री। एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम्। अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यास्वादव-त्त्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री। ३६सूर्य्यरश्मिभेदे स्त्री "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्ज्जने। शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्धर्मस्य सर्ज्जने। आनन्दाश्च हि मेधाश्च भूतनाः पूतना इति। चतुःशतं वृष्टिवाहाः सर्व्वास्ता अमृता स्त्रियः" मत्स्य० यादवः। तासाञ्चामृतस्य जलस्य धारयित्वात्तथा। "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिर-म्मयः" रघुः। ३७मरणशून्ये विष्णौ पु० "अमृतः शाश्वतः स्थाणुः" वि० स०। नास्ति मृतं मरणं यस्मात्। ३८ अजरमरत्वप्रदे त्रि०। "इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽ-मृतं मधु" यजु० १९,७२,७३,७४,७५। "अमृतमजरा मृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे०दी०। "नन्दा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेन्द्वोश्च जया बुधे। शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया। "आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः जया तु स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णार्के चामृता शुभेति" इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवार-योगरूपे योगभेदे "ध्रुवमृदुकरमूला पौष्णभान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे। दिवसकरतुरङ्गौ शर्वरीनाथवारे। गुरुयुगमनलशततोपान्त्यपौष्णानि कौजे। दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे। मरुददितिभपुष्याः मैत्रभं जीववारे। भगयुगजयुगश्रोविष्णुमैत्रं सिताह्वे। श्रवणकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि" राज मा० उक्ते "आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधानुराधा शनिरोहिणी च। सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः।" उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे "यदि विष्टिव्यती-पातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत्। हन्यतेऽमृतयोगेन भास्क-रेण तमो यथा" ज्योति०। ४१ब्रह्मणि न०।

अमृतगति स्त्री "यदि दगमं गुरु विहितं विशिखमितं गुरु विहितम्। अमृतगतिः फणिकथिता दलयतिका नृप! कथिता" इत्युक्तलक्षणे छन्दोभेदे।

अमृतगर्भ पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य। १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम्। "यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न" अथ० ६,४६,१ "स्वपन् स्वेन तदा सम्पन्नो भवतीति" श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् अधिकं सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गर्भे आधारः। २ब्रह्मणि

अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादु जटा यस्याः। जटामांस्याम्

अमृतत्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व। १मोक्षे। "त्यागे नैके अमृतत्वमानशुः" श्रुतिः "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदा-वृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" क०उ०। "अमृतत्वममरणधर्म्मत्वम्" भा० "अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते" इति मनुः "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति विष्णु०पु० उक्ते २ महाकल्पावस्थायित्वे च।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तुषारस्य तरङ्गिणी नदीव। ज्योत्स्नायाम् राज०नि०।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधरहचिरा कुसुमविराजितमु-

करा । वसुलघुद्वेघयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्तलक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "त्वरितगतिश्च नजनगैरित्युक्तत्वरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य" नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ । "दरमवरगणलयमर्गमिति कयुग्मम् । अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा" छ०र० उक्ते १पदचतुरूर्द्ध्वपदके २छन्दोभेदे । उपरिगतम् "मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धा" इत्याद्युक्तलक्षणम् ईत० । २सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूरनालिकाभेदे पक्वान्नभेदे शब्द०र० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क । १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृतं मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्पालकः इति भागवती कथा । "सोमपोऽमृतपः सोम" इति वि०स० । अमृतं पिबति पा पाने क । २देवे तद्दर्शनेन तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्यमध्वादिपातरि त्रि० । "भुवममृतपनामशब्दयासावधरमसुं मधुपस्तराजिहीते" माघः ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः क्षयाकारित्वात् । १वह्नौ "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्," या० उक्तेः सर्वदाहकस्यापि वह्ने र्न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् । "तस्येतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी" इति शत०ब्रा० अमृत स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । १स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे "हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्युममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः शकुनः" शत०ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति) १ यवनप्रसिद्धे रुचिफले "अमृतफलं लघु हृद्यं सुस्वादु त्रीन्हरेद्दोषान् । देशेषु सुहलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः" भा०प्र० । ई०ब० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतबन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पन्निकत्वात् सहोदरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम् । "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वल" इति भा०आ० प० । अमृतस्य बन्धुरिव ग्राहकत्वात् । २ देवमात्रे "तं देवा अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः" ऋ० १०,७२,५, ।

अमृतभल्लातकी स्त्री "सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् द्विधा विदार्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेव्यपनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विमिश्रा संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् सुवर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥ अत्र हयानाञ्च मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्व लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः ॥ न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले सकलाभयानां राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानाम् ॥ भल्लातकांशर्द्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुडखण्डनात् । घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्ट्वा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुज-क्विप् ईत० । देवे "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छा०उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान्नं वा भुङ्क्ते । २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च त्रि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्योयोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथिवारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वाद्यम् । १ अमृतरूपे आस्वाद्ये "विम्लानोम विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः" कुमा० । अमृतस्य रसः सारः । २सुधारसे "सिक्ता इवामृतरसेन मुहुर्जनानाम्" माघः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य । ३ परमात्मनि "स एष सैन्धवघनोऽमृतरस इति" श्रुतिः अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलद्राक्षायां (अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री । सा च "तृतीयनागखण्डेन मिश्रितं पलिपिष्टकम् । शुभ्रमीषद्दधियुतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना । एवं समुत्थितं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितम् । ततोऽन्येऽस्मिन्नहनि तु चिलितं निम्ब तैलिलैः विधाय पूपकं तेन तद्धिकायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा जाता वातघ्नबलवर्द्धिनी" इति भा०प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ गुडूच्याम्" (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि कृष्ण-

पक्षे वह्न्यादिभिः कलानामेकैकशः भक्षणेऽपि पुनः यज्ञादिरूपामृतेनाप्याय्यते । यथोक्तं कालमाधवीये सोमोत्पत्तिवाक्येन "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिबते कलाम् । चतुर्द्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतस्य कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता" इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्दिवसे चन्द्रकलाभक्षणवत् वह्न्यादीनां तृप्तिरित्येतत्परत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तृप्तिमात्राधायकत्वेन तद्भोग्यत्वम् "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० उक्तेस्तथावगम्यते इत्यविरोधः । अनश्वरस्वरूपे विष्णौ: "अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतवाक् त्रि० अमृतमिव वाको वचनं यस्य । १अमृततुल्यवचने "अमृतवाका वयसां सा चिप्रश्येनं जनयति" शत० ब्रा० ।

अमृतसंभवा स्त्री अमृतेव सम्भवति सम् भू+अच् । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतसंयाव न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वान्नभेदे । "पचेत् घृतोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरिचचूर्णेन खण्डचूर्णावचूर्णितम् । कुर्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयावममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं स्मृतमिति भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । घृते । चक्रदत्तोक्ते अयःपाकभेदे यथा "लोहस्य पाकमधुना नागार्ज्जुनशिष्टमभिदध्मः ॥ लोहारकूटताम्रजकटाहे दृढमृण्मये प्रणम्य शिवम् । तदयः पचेद्द्विपलः काष्ठेन्धनेन वह्निना मृदुना ॥ निक्षिप्य त्रिफलाजलमुदितं यत्तत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचाल्य लौहमय्या दर्व्या लग्नं समुत्पाद्य ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र वक्ष्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्वि लोहं सुखदुःखखलनयोगि मृदु मध्यम् । उज्झितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्य्याः ॥ अन्ये विहीनदर्व्वीप्रलेपमाखुत्करालतिं ब्रुवते । मृदुमध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्य्य क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्राम्य तत्र लोहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते यदुष्णत्वे । चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेच्च वा न यदि तल्लाभः ॥ पक्वं तदश्मसारं सुचिरघृतास्थित्यभावविरुद्धत्वे । गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् । यदि तु परिप्लुतिहेतोर्घृतमौच्चताधिकं ततोऽन्यस्मिन् । भाण्डे निधाय रक्षेद्व्युपयोगो ह्यनेन महान् ॥ अयसि विरुक्षीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमयसोऽमुनैव शंसन्ति । केवलमपीदमशितं जनयत्ययसो गुणान् कियतः ॥ अमृतसारः" चक्र० द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते जन—ड ५ त० । १गुडे रा० नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं सूते सू—क्विप् । चन्द्रे । अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैःश्रवसि अश्वे । तस्यामृतमथने समुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डरस्तथा" भा० आ० प० । तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु—पचाद्यच् । १ रुदन्तीलतायाम् । भावे अप् ६ त० । २ अमृतनिष्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायकः अंशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशूद्भव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ "अमृतांशूद्भवो भानुः" वि० स० । ५ त० चन्द्रोद्भवे त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धोऽन्नमिव दर्शनात् तृप्तिकरमस्य । अमृताशने देवे तेषाममृताशनञ्च दर्शनमात्रेण "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" श्रुतेः । तेषां तत्पानकथा "ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्य्यवान् । जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः सर्व्वे पपुस्तदमृतं समम्" भा० आ० प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले द्रव्याभि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृतत्वे "उचित एवोऽमृततावसानम् यशोनिमग्नेति" रघुः।
अमृताश पु० अमृतमश्नुते अश्नाति वा अश–व्याप्तौ अण्। विष्णौ "१अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णु०स० अमृतं सुधा-मश्नाति अश-भोजने अण्। २देवे। [अः शब्दे विवरणम्।
अमृताशन पु० अमृतमश्नाति अश–भोजने ल्यु। देवे अमृता-
अमृताक्ष त्रि० न म्रियते मृ–तन् न०त०जीत मिश्रः कर्म० टच् समा०। ग्रस्तरभेदे औषिमसारक्षयभेदे।
अमृताष्टक पु० अमृतादिष्टकानामष्टकं यत्र। गुडूचीन्द्रयवारि-ष्टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् "अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे।
अमृतासङ्ग न० अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र। नीलवर्णे तुत्थ-भेदे हेम०। तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम्।
अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य। अनश्वरप्राणे बहुकालजीविनि। "आवभूवामृतासुर्वर्धमानः सुजन्मा" "उतामृतासुर्व्रत एमि" इति च अथ० ५,१,१,७।
अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ–ल्युट्। गरुडे तत्-कथा भा० आदि प० ३२ अ०। "तान् कृत्वा पतगश्रेष्ठः सर्वानुत्क्रान्तजीवितान्। अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्वतोऽग्निमपश्यत॥ आवृण्वानं महाज्वाल-मर्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरे। दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम्॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुडस्तरस्वी। नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्जवेन॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापनः समास्तरत् पत्त्ररथो नदीभिः। ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्नि-मभिप्रशाम्य॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः। प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम्॥ स चक्रं क्षुरपर्य-न्तमपश्यदमृतान्तिके। परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्म-यम्॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम्। घोर-रूपं तदत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम्॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्यवर्तत खेचरः। अरान्तरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती। विद्युज्जिह्वौ महावीर्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं क्रुद्धौ तरस्विनौ। रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगो-त्तमौ। सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ। तयोरे-कोऽपि यं पश्येत् स तूर्णं भस्मसाद्भवेत्॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽवृणोत्। ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत्॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षगः। आच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली। उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्यवान्॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः। अगच्छदपरिश्रान्त आवार्यार्कप्रभां ततः"। तत्र। अमृता-हर्ता तत्रैव। "काश्यपेयोऽमृताहर्ता" ध्वजपूजामन्त्रः।
अमृताह्व न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते स्वस्वादफलेन आ+ह्वे–क (आराकानदेश) जाते लघुबिल्वाकृतौ (नाखपाति) नामके वृक्षफले। अमृतफलशब्दे विवरणम्।
अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी–अच् अलुक् स०। विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम्।
अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात्। खर्परीतुत्थे राजनि०। [५त०। मक्षिकायां राजनि०।
अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः
अमृतोद्भव न० अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू–अच्। खर्परीतुत्थे (तूते) तुत्थभेदे। अमृतं मृत्युञ्जयं शिवमुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात्। विल्ववृक्षे। "अमृतोद्भवः श्रीवृक्षः शङ्करस्य सदा प्रियः" तद्ध्यानमन्त्रः।
अमृत्यु पु० अभावे न०। १मृत्युविगमे। नास्ति मृत्युर्यस्मात्। २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि०। "स्वभानवे अघोऽमृत्यु भवत" ऋ०६,४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतु अघोऽन्नम्" भा०। मृत्युवि-नाशो नास्त्यस्य। ३विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्युः सर्व-दृक् सिंहः" विष्णुसहस्रनाम।
अमृध्र त्रि० मृधु उन्दने बा० रक् न०त०। केनाप्यहिंस्ये। "पृथु मिहोन पातममृध्रम्" ऋ० १,२७,११, अमृध्रं केना-प्यहिंस्यम्" भा०। [मतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा" शत० ब्रा०।
अमृषा अव्य० न०त०। मिथ्याभिन्ने सत्ये। "यथा ह्यो मन-
अमेधस् त्रि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० अवश्यमालेया विद्यादिपि धारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे।
अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न०त०। अपवित्रे। "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति "अमेध्यप्रभवाणि च" इति च मनुः। २पुरीषे न०।
अमेनि त्रि० मि–नि–न०त०। परिच्छेदाभावे। "मेन्या मेनि-रस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यधारयन्" अथ० ५,६,९।
अमेय त्रि० न मेयः। १परिच्छेत्तुमशक्ये २ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थी प्रार्थनावहः" रघुः २"हृषीक-पिरमेयात्मा" विष्णुस०।
अमोघ त्रि० मोघो निष्फलः न०त०। १सफले, २अव्यर्थे च।

"अमोघाश्च पतन्तीषु धर्मपीतेन सत्वर" भा० शा०प० । "यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज ! त्वया" कुमा० "धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्" "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घानुपदमाशिषम्" इति च रघुः । ३नदभेदे पु० । ४पटोललतायां, हरितक्यां ५विडङ्गे च स्त्री । ६विष्णौ पु० "अमोघः पुण्डरीकाक्षः" विष्णु०स० "सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति श्रुतेः अवितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह उतम् व्ये–क्त । अच्छिन्नदशवस्त्रयुग्मे "अमोतं वासो दद्यात्त्विरवयमपि दक्षिणाम्" अथ० ६,५,१४

अम्ब गतौ भ्वादि० पर०सक० सेट् । अम्बति आम्बीत् आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।

अम्बक न० अम्बति भीमं नक्षत्रस्थानपर्यन्तं गच्छति अम्ब–ण्वुल् । १नेत्रे । अम्ब्यते स्नेहेनोपशब्द्यते घञ् स्वार्थे क । २पितरि ।

अम्बर न० अबि शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति धत्ते रा–क ईत० । १शब्दाश्रये आकाशे २मर्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, स्वनामख्याते ३गन्धद्रव्ये ४अभ्रकधातौ च । "अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्जयताम्बरे" इति रघुः "धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर इति काद० "आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि" माघः "संविद्युदम्बरविकाशि चमूसमुत्थम्" माघः । २अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीष पुंन० अम्ब्यते पच्यतेऽत्र अम्ब–अरिष नि० वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे । अम्बरीषमपि । "वैश्यकुलाम्बरीषमहानसाद्वा" कात्या० ४,७,१६ । "अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निमथ्याभ्यादधीतेति शेषः वैश्यकुलाद्वा लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिष्टो वा याह्यः न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः । अथवा अम्बरीषात् आष्ट्रात् कन्दुकाटहात् महानसाद्वेति कर्क० । दीर्घयुक्तस्तु २विष्णौ, ३शिवे, ४भास्करे, ५बालके, ६आम्रातकवृक्षे, ७नरकभेदे, ८अनुतापे । ९सूर्यवंश्यनृपभेदे पु० स च । 'भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्' इति हरिवंशोक्तः सूर्यवंश्यभगीरथपौत्रः "अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । पद्मा० उ० । 'भगवान् अम्बरीषस्य ब्राह्मणस्यानमितौजसे भा० आनु० प० । "पुण्यश्लोकोऽम्बरीषश्च पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः" इति प्रातः स्मरणीयेषु पुरा० ।

अम्बरौकस् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि मेरोः सर्वतः उच्चत्वादम्बरादाद्यपेक्षयाम्बरवासित्वम् । तेन आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । "विलिख्यते मौलिभिरम्बरौकसाम्" कुमा० ।

अम्बर आभरणे कण्ड्वा० । अम्बर्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकशब्दाय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठतेऽभिप्रैति स्था–क षत्वम् । चिकित्सके 'विप्रात् वैश्यकन्यायां जाते १सङ्कीर्णवर्णे, "ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बष्ठोनाम जायते" मनुः 'सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्मिणः" इति मनूक्तेः "द्विजातीनां समानजातीयासु जाताः तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रियावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विजधर्म्मिणः उपनेयाः तामनन्तरजनाम्न इति यदुक्तं तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात् अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति" कुल्लू० उक्तेश्च अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां संस्कारलोपेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां शूद्रत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि" इति रघु० ये तु व्रात्यदोषप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव "येषां पित्रादयोप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् 'यस्य पिता पितामहावनुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्य्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्य्यते उपनयनन्तस्य द्वादशवार्षिकं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्य्यमिति" मिता० उक्तेः । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २देशभेदे, ३हस्तिपके च । ४यूथिकायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्वे । अम्बष्ठिकापत्वैव (वामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ब्राह्मीलतायाञ्च ।

अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति आदानार्थमाह्वयति कै–क गौरा० ङीष् । १(पटाख्) इति ख्यातायां १लतायां पाठायाम् ।

अम्बष्ठा स्त्री अम्ब्यते शब्द्यते अम्बा आढ्यी सती तिष्ठति स्था–क अम्बा० षत्वम् । (अम्बाड़ा) इति ख्यातायाम् शठाम्बायाम् (पटाङ्) इति हिमगिरिप्रसिद्धायां १पाठायाम् । २भार्ङ्ग्याम् । ३यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्वे । अम्बष्ठिका । (वामनहाटी) ४ब्राह्मीलतायाम्

अम्बा स्त्री अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब–कर्म्मणि घञ् । १मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थे ह्रस्वः । 'कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब ! सत्यात्" रघुः । वेदे तु "अम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्व्वीति" पा० निर्देशात् न ह्रस्व । "अम्बे ! अम्बिके !

अम्बालिके ! न भानयति कश्चन य० २३,१८। माद्योक्ता-वपि तत्रैव, २अम्बष्ठाख्यतायां, ३काशीराजकन्यायाञ्च। "अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः। रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा। अम्बां चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति। राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ !। "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा। अम्बालिका च राजेन्द्र ! राजकन्या कनीयसी" इत्युपक्रम्य। अम्बाया उपाख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने। "मया सौभपतिः पूर्व्वं मनसा हि वृतः पतिः इत्यम्बिकयोक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम्। अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादात् भ्रात्रे यवीयसे। भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्मणा" भा०आ०प०।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला—क। मातरि।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम्। मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायाम्।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन्। १मातरि २दुर्गायाम् "आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्" कुमा०। काशीराजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायां धृतराष्ट्रस्य २मातरि।

अम्बिकापति पु० ६त०। शिवे। [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ठक्) वा।

अम्बु न० अबि शब्दे—उण्। १लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः" का०प्र०। "छातेतराम्बुच्छटा" का०प्र० "विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्" "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः। "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः। तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वादः" शा०सूत्रात्। तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः "यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृत" इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले चुलचुलध्वनिः। शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य्यमीरितम्" पञ्चद०। "अग्नेराप" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभवत्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा०उ०। "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृ पक्तृ प्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत। तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्व्ववत्ततदपोऽसृजत। आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके॥ यस्मात्तेजसः कार्य्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते। ता आप ऐक्षन्तेति पूर्व्ववदेव आकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः भा०। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा०उ०॥ "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति। एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिदमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात्। एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा०। "अद्भिः सोम्य ! शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा०उ० "अद्भिः शुङ्गेन तेजोमूलं कार्य्येण कारणम् अन्विच्छ" "तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिराह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा०उ०॥ "तेजो वाऽद्भ्यो भूयः, तेजसोऽप्कारणत्वात्। कथमप्कारणत्वमित्याह। यस्मादब्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजोवायुमात्मन्युपगृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिकाः अभिशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

न्ति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः कार्य्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्व्वकालागतमूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्सूत्पन्नाद्भूयोऽद्भ्यस्तेजः । स्विद्यतस्तेजसस्तेज एव कार्य्यविकृत्येव वर्षहेतुर्भवति । कथं जलाभिवर्षीमेघगर्भिर्विद्युद्भिस्तिरश्चीभिश्च तिर्य्यगताभिश्च महाह्रादाः स्तनयन्तश्चावर्षन्ति । तथाऽहर्षनादाकुलीकृता विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्यावृत्कार्य्यमतस्तेज उपास्येति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्व्यणुकादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रियविषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः सुधादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं गन्धादिषु मध्ये रसमात्रव्यञ्जकत्वात् तस्य जलीयत्वम् । द्व्यणुकादिकमारभ्य हिमकरकसिन्धुपर्य्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्यापरिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यष्टौ वेगः गुरुत्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्द्दशासमन्यविशेषगुणाः यथोक्तं "स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्द्दश ॥ वर्णः शुक्लोरसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" । नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्विषयो मतः" भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा "पानीयमान्तरीक्षमनिर्द्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषात् नदीनदसरस्तडागवापीकूपचुण्टीप्रस्रवणोद्भिदविकरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेयमान्तरीक्षाभावे । तदान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात् तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तत्तु नोपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतञ्च वा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्व्वकालमुपयुञ्जीत तस्याभावे भौमम् । तच्चाकाशगुणबहुलं तत् पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ट्यमिति तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताडागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेऽप्येवं प्रावृषि चौण्ट्यमनवमभिवृष्टं सर्व्वस्वेति ॥ कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स बाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकदोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता रूपदोषः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्य्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्नाति वा स विपाकदोष इति । न एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्वथनं सूर्य्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्त्तवम् । दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीह्याप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमेदकबिसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ।

यस्य निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं कुम्भकलस उदकमञ्जिका शिक्यञ्चेति ॥ तस्य शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति

अम्बुकण पु० ६त० । शीकरे जलविन्दौ स्त्रीत्वेके । [च ।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १कुम्भीरे, २शृङ्गाटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म्म पु० अम्बुनि कूर्म्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।

अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । छोलङ्गवृक्षे रत्नमा० ।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर–ट ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर–णिनि ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । "लूताहिमरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड । १पद्मे २सारसपक्षिणि । ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिजल् इति ख्याते वृक्षे च पु० । ६शङ्खे पु०न० । ७वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथात्वम् । "चापं पाशाम्बुज सरसिजान्यङ्कुशं पुष्पवाणमिति"–भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं नतु शङ्खमिति तन्त्रसारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १लक्ष्म्याम् । २जलोद्भवे त्रि० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल–प्रतिष्ठा-

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा–क । १मेघे, "नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत" माघः "नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने" "स्तनयुग्मं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः" इति च रघुः । २मुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ–अच् । १मेघे "शरत्प्रकृष्टाम्बुधरोपरोधः" रघुः "अयमेरङ्कस्य चोभयोर्विनवाम्बुधराश्च योनयः" कुमा० । २मुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा–आधारे कि । १समुद्रे । "रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" माघः २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घटः सि०कौ० । ३चतुःसंख्यान्विते च

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सू–अच् । १घृतकुमार्य्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा–आधारे कि । समुद्रे । "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० । "ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" माघः ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा–रक्षणे–पाने वा क । १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि० । २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रं यस्याः । उच्चटावृक्षे । अम्बुयुक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीप् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद–णिच्–अण् उप०स० । कतककवृक्षे (निर्मालि) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्–ल्यु ६त० । कतकतफले "फलं कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । जलप्रसादकारके त्रि० तानि ३२०पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति–भृ–क्विप् ६त० । १मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च । ४जलाधारमात्रे त्रि० ।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन् । १बहूदके देशादौ स्त्रियां ङीप् । सा च २नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ ! सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा०व०प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन–ड ७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२मुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच–क्विप् ६त० । १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब–बा०उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोवराट)हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । समुद्रे । "नैतन्नभोमण्डलमम्बुराशिः" सा०द० "अभूतपूर्व्वां रुचमम्बुराशेः" माघः "शापं दधज्ज्वलनमौर्वमिवाम्बुराशिः" रघुः ।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह–क्विप् ७त० १ पद्मे "विहृत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः" माघः । २सारसविहगे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि–रोहति रुह–क ७त० । १ पद्मे । "दृष्टवाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्" । "नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत" इति च रामा० । अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच् । स्थल पद्मिन्यां स्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकृष्टदेशो वा इनि । १ पद्मसमूहे २ पद्मलतायाञ्च । [रुक्षे च ।

अम्बुरोहिन् न०अम्बुनि रोहति रुह–णिनि । १पद्मे २सा-

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्षणं वाचयति सूचयति वच-णिच्–अण् उप०स०ङीप् । आर्द्राद्यपादस्वरयिकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

निशान्तं रविचारेण वर्षति” इत्युक्तेस्तस्या दुष्टत्वकालत्वम् । तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् । यथोक्तम् “रजोयुक्ताम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ” ज्योति० । मिथुनराशिर्हि मृगशिरःशेषार्द्धार्द्रापादचतुष्क पुनर्वसुपादत्रयात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आर्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषड्ंशागतोऽस्य आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । यथोक्तं राजमा० । “रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः” इत्युपक्रम्य । “चत्वारिंशत्त्रिप्तिक षड्भागयुतोरविर्यदा भवति । तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवप्रथपादे स्थितो यावत् । दिग्भागशून्य लिप्तोगणितेन भवति रविर्यदा साम्र” इति । तत्र च वर्ज्यानि “न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥ हलानां वाहनञ्चैव वीजानां वपनं तथा” राजमा० । “तस्यां पाठोवीजवापोनाङ्घ्रिभीर्दुग्धपानतः” ज्यो० । यदा दृक्षं समादाय भानोर्मन्मथगामिता । पुनस्तत्स्थे नमादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् । काम्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिताहते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्यग्रेणापि शङ्करि । मत्स्य सू० । “यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा । अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं चण्डालान्नसमं स्मृतम्” विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस-णिनि ङीप् । १ पाटलाहक्षे । २ जलवासिमात्रे त्रि० । [पाटलाहक्षे ।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा०ङीष् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह-अण् उप० स० । १ जलधरे मेघे । “व्याजेन यस्याबहिरम्बुवाहः सतोजिता-ताभिर्मकुरम्बुवाहैः” “हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः” इति च माघः । २मुस्तके । त्रिव अम्बुवाहभयत्र ।

अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति धारयति वह-णिनि ६त० । १ जलधारके त्रि० २ मेघे ३ कुस्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति वह-णिनि ६त० ङीप् । १नौकाजलसेचनार्थे काष्ठनिर्मिते पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।

अम्बुविहार पु०७त० । जलक्रीडायाम् सन्तरणादौ “वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना” माघः । [बेहूदकायां हतक्रमार्य्याम् ।

अम्बुविस्रवा स्त्री अम्बूनि विस्रवति वि+स्रु-अच् । पत्रान्त-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक०त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरीषिका स्त्री अल्पः शिरीषः अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम् जलशिरीषे । [(जोंक) इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति सृप-णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच-करणे ल्युट् ६त० ङीप् । नौकादेर्जलसेचनीपात्रे ।

अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु सश्लेषात्मकाम्बु उपचारात्तद्युक्तं ततः च्वि+कृ-क्त । निष्ठीवनयुक्ते वचसि ।

अम्ब्ल पु० अबि-शब्दे क्त नि० न इट् । १अम्लरसे २तद्वति त्रि० ।

अम्भ ध्वनौ भ्वा० आ० अक० सेट् । अम्भते आम्भिष्ट आनम्भे आनभे अयम् इदित्येके तेन आनम्भे इत्येव । अम्भः

अम्भस् न० आप्यते आप-असुन् “उदके नुम्भौ चेति” उणा० अम्भ-शब्दे असुन् वा । १जले “सेव्यमानज्वरं प्राप्तः कोऽम्भसा परिषिञ्चति”? । “त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः” इति च माघः । “परिभ्रमाम्भःपुलकेन सर्पता” किरा० । “कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते” कुमा० “अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये” इति मेघ० । २देवे, जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमयचन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्मयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४मनुष्ये “वेत्थ सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” छा०उ०उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्याशब्दे प्रपञ्चः । ५असुरे, युद्धे देवस्पर्द्धया शब्दायमानत्वात्तथा । “तानि ह वा एतानि चत्वार्य्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा” इति श्रुतिः । ६बालनामौषधौ । ज्योतिषोक्ते ७लग्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तासु नवविधतुष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां ८आध्यात्मिकतुष्टौ च । यथा “आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । वाह्या विषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिमताः सा०का० । “प्रकृतिव्यतिरिक्तआत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वदुपदेशतुष्टो यो न प्रवर्तते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः, इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः “विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्व वत्सेति” । सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते” त०कौ० । अस्य अम्भः-

शब्दत्वाच्छत्वे हेतुत्वव्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा "अस्याश्च तुष्टेरम्भस इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतुकत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि—शब्दे इति धातोरसुन्नन्तस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्"। द्यावापृथिव्योः द्वि॰व॰ निरु॰।   [रा॰नि॰।

अम्भः(म्भस्सा)सार न॰ अम्भसां सारं वा सत्वम्। मुक्तायां

अम्भः(म्भस्)सू पु॰ अम्भांसि सूते सू-क्विप् वा सत्वम्। धूमे हे॰।

अम्भसांनिधि पु॰ ६त॰ अलुक् स॰। समुद्रे "शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः" माघः।

अम्भृण पु॰ भ्रण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि॰। १महति निरु॰। २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिम्" ऋ॰ १,१३३,५, "भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति" भा॰। "कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते" य॰ १९,२७।

अम्भोज न॰ अम्भसि जायते जन—ड ७त॰। १पद्मे "गिरा सुखाम्भोजमियं युयोज" नैष॰। "यस्याम्भोज सरस्वत्यधिवसति सदा शोणएवाधरस्ते" का॰प्र॰। २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतमिति" भाग॰। चन्द्रादेवामृतच्युति सम्भवः ४कर्पूरे च पु॰। ५शङ्खे पु॰म॰। ६जलजातमात्रे त्रि॰।

अम्भोज(ख)षण्ड न॰ अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डच्। पद्मसमूहे "कुमुदवनमुपश्रि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्" माघः।

अम्भोजजन्मन् पु॰ अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधिकरणोऽपि साधु वामनः। चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम्। "अम्भोजजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्" भाग॰ अम्भोजजन्मनः हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः।

अम्भोजयोनि पु॰ अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य। विधातरि। अब्जजशब्दे विवरणम्। "मदनमुपगतोऽहं पूर्व्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो॰।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुष्करा॰ इनि। १पद्मसमूहे, २लताकृपे पद्मयुक्तदेशे च।

अम्भोद पु॰ अम्भो ददाति दा—क। १मेघे, २मुस्तके च। ३जलदानकर्त्तरि त्रि॰।   [१मुस्तके २समुद्रे, च।

अम्भोधर पु॰ अम्भोधरति धृञ्—धारणे अच्। १मेघे।

अम्भोधि पु॰ अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि। समुद्रे। "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"। "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति" "अम्भोधिर्विकसित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः।

अम्भोधिवल्लभ पु॰ ६त॰। प्रवाले राजनि॰।

अम्भोनिधि पु॰ अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि। १समुद्रे। "मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्" कु॰ "अम्भोनिधिर्वहति दुर्वहवाडवाग्निम्" चौ॰ प॰।   [समुद्रे।

अम्भोराशि च॰ अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात्।

अम्भोरुह न॰ अम्भसि रोहति रुह—क। १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि॰ "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा॰।

अम्मय त्रि॰ अपां विकारादि अप्+मयट्। १जलविकारे २जलप्रचुरे च "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्मयः" रघुः। "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः" भाग॰।

अम्र पु॰ अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—रन्। आम्रवृक्षे। फलपत्रादौ न॰। एवं प्रायः सर्व्वत्र वृक्षवाचकेषु।

अम्रा(म्ला)न पु॰ अम्लं रसं सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अत—अण् वा रस्य लत्वम्। (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे। स्वार्थे कन् अम्रा(म्ला)तकोऽपि।

अम्ल न॰ अम—क्त। (घोल) १तक्रे। (टक)रसभेदे पु॰। ३ तद्वति त्रि॰ "कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः" गीता। अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा। "दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दबदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिडीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः"।

अम्लक पु॰ अल्पोऽम्लः अल्पार्थे कन्। (मान्दार) लकुचवृक्षे।

अम्लकाण्ड न॰ अम्लं काण्डं यस्य। लवणतृणे राजनि॰।

अम्लकेशर पु॰ अम्लः केशरोऽस्य। बीजपूरे (गोंड़ानेबु)।

अम्लचूड पु॰ अम्ला चूड़ा शिखाऽस्य। अम्लशाके।

अम्लजम्बीर पु॰ अम्लो जम्बीरः। (गोंड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे।

अम्लनायक पु॰ अम्लं रसं नयति नी—ण्वुल्। अम्लवेतसे।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे निःशेषेण शेते शीङ् ड। शठीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि॰ "कोलं च दाडिमञ्चैव वृक्षाम्लं चुक्रिका तथा। अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतसं पुनः। तिन्तिडीकं बीजपूरमम्लपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्ते फलपञ्चके।

अम्लपत्र पु॰ अम्लं पत्रं यस्य। अश्मन्तकवृक्षे।

अम्लपत्री स्त्री अम्लं पत्रं यस्याः ङीप्। पलाशीलतायाम्।

अम्लपनस पु॰ अम्लः पनसः कर्म॰। (मान्दार) लकुचवृक्षे।

अम्लपित्त त्रि॰ अम्लाय पित्तम्। रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्व्वं

वस्तुमात्रं पित्तदोषेणाम्लरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।

अम्लपूर न० अम्लेन अम्लरसेन पूर्य्यते पूर-कर्म्मणि घञ् ईत० । वृक्षाम्ले (तेतुल) राजनि० ।

अम्लफल पु० अम्लं फलं यस्य । (तेतुल) इतिख्याते वृक्षाम्ले ।

अम्लबन्धरा स्त्री बन्ध-कर्म्मणि यत् । अम्लसम्बद्धे कन्दभेदे ।

अम्लभेदन पु० अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ कर्म्मणि ल्युट् । अम्लवेतसे

अम्लरस पु० अम्लो रसः । अम्ले रसे । २तद्वति त्रि० ।

अम्लरुहा स्त्री अम्लाय रोहति रुह-क । मालवजनागवल्ल्याम्

अम्ललोनि(णि)का स्त्री अम्लं रसं लाति गृह्णाति अम्लल: तमूनयति अत्यम्लत्वात् हीनयति ऊन-ण्वुल् पृ० षात्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अम्लोनीप्यत्र ।

अम्लवती स्त्री अम्लो रसो विद्यतेऽस्याः अम्ल+रसा० मतुप् मस्यवत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।

अम्लवर्ग पु० अम्लरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अम्लरस-प्रधानद्रव्ये । तत्र अम्लशब्दे २२२ पृष्ठे दृश्यम् ।

अम्लवल्ली स्त्री अम्लरसवती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे

अम्लवाटिका स्त्री अम्लस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकरत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।

अम्लवास्तूक पु० अम्लरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुक-पालङ्) इति ख्याते चुक्रे ।

अम्लवीज न० अम्लस्य वीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षाम्ले ।

अम्लवृक्ष न० अम्लरसोवृक्षो यस्य । (तेतुल) वृक्षाम्ले

अम्लवेतस पु०अम्लावेतस इव नम्रत्व । (चुका) ख्याते चुक्रे

अम्लशाक पु० अम्लः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते चुक्रे । २ अम्लप्रधाने शाकाम्ले पु० ।

अम्लसार पु० अम्लोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे २निम्बुके, ३हिन्ताले च । ४ काञ्जिके न० । [ख्याते वृक्षे

अम्लहरिद्रा स्त्री अम्लरसान्विता हरिद्रा । (आमहरिद्रा)

अम्ला स्त्री अम्लो विद्यतेऽस्या अर्श आद्यच् । तिन्तिड्याम् ।

अम्लाङ्कुश पु० अम्लम् अङ्कुशाकारमग्रं यस्य । चुक्रे ।

अम्लातक पु० न म्लायति म्लै-तन् न०त० । अम्लवेतसे ।

अम्लादन पु०अद्यते अद–कर्म्मणि ल्युट् कर्म्म०। कुरण्टकवृक्षे।

अम्लान पु० म्लै–क्त न०त० । आवला इति ख्याते महा-सहावृक्षे । २ म्लानभिन्ने त्रि० । "अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युरसि चापराम्" देवी० । ३ पद्मे न० । [ल्याम् ।

अम्लानिनी स्त्री अम्लानानां पद्मानां समूहः इनि । पद्मि-

अम्लिका स्त्री अम्लैव स्वार्थे कन् । १तिन्तिड्याम् । अत्राम्लीके-त्यपि सा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेताम्लिकायां ४ क्षुद्रा-म्लिकायाञ्च राजनि० । अम्लोऽस्त्यत्र उद्गारे वा ठन् । ५ अम्लोद्गारे मेदि० ।

अम्लिकावटक पु० अम्लिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अम्ल वड़ी) इति ख्याते वटकभेदे यथा "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् पुनः । अम्लिकावटकास्ते तु रुच्यवह्निप्रदीपनाः" भा०प्र० ।

अम्ली स्त्री अम्ल+गौ०ङीष् । चाङ्गेर्य्याम् (आमरुल)।

अम्लोटक पु० अम्लम् उटं पत्रं यस्य । (अम्लकुचा) इति ख्यातअम्लकवृक्षे ।

अम्लोद्गार पु० अम्लस्य उद्गारः । अम्लरसूचके उद्गारे ।

अय गतौ भ्वा० आ०सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयाञ्चभूव अयामास अयाञ्चक्रे । अस्य परस्मैपदित्वमपि "अय मुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्युक्तेः "शुचोदयन् दीधितिसुक्थशासः यजु० १८ ६८ । "उदयति विततो-र्द्धरश्मिः" माघः ।

अय पु० एति सुखमनेन इण–करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-कर्म्मणि, २शुभदायके-दैवे "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णि-रयान्वितः" रघुः "तत्र धर्म्मः सदयोदयोज्ज्वलः" नै० ३विधाने च अयते जयमनेन । ४कपर्द्दकरूपे एकाद्यङ्कयुक्ते द्यूतसाधने ५पाशके च "अथाक्षैः पञ्चात्तान् पाणावावपति अभिभूरेषतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-भूर्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति" इति शत०ब्रा० । "अक्षा नाम कपर्द्दकाः सुवर्णनिर्म्मिता, विभीतफलानि सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले निवपनीयाः । तेषां चतुर्णामङ्कानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च शाखान्तरे स्तोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः "ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्" अथ ये पञ्च कलिः इति" यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-तुर्जयोभवति पञ्चसु त्वेकरूपासु जय एव भविष्यतीत्यन्य-त्रोक्तम् । अयशब्दः अक्षवाची" इति भा० । चतुरङ्का-न्विते ६ पाशकभागे च । "यथा कृताय विजितायाा-धरेयाः संयन्ति" छा०उ० "कृतो नाम अयोद्यूत समये प्रसिद्धश्चतुरङ्कः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति चतुरङ्के कृताङ्के त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्तर्भवन्तीति" भा० । "द्यूतस्य समयः सङ्केतस्तदनुष्ठानसमयो वा येन द्यूतविद्यायां जीयते सोऽयस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यः स

च चतुरङ्कोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः तस्मै, कृतनामभृते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामभृते विजिताश्च अधरेवाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेवान् व्याकरोति त्रेतेति । अत्रस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेतानामायः यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामायः । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति । तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति” आनन्दगिरिः । यन्ति याराः यस्मिन् इण–आधारे अच् । द्यूते सर्वसारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच् । ८गन्तरि त्रि० । चिदया त्रा नाम ऋ०६,६६,५ ।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् वीचिरयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं ‘यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति” इति ।

अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयश्शूलमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगोयस्य वेदे नि०अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये “यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असतः” यजु०१६,४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी० । ५व० । २उपद्रवासाधने “तया त्वाम्बिश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज” यजु० १६,११, “अयक्ष्मया निरुपद्रवया” वेददी० ।

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । “पणीं अयज्ञ अद्धा अयज्ञान्” ऋ० ७,६,३ ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हितः यज्ञ—घ न०त० । १यज्ञकर्मणि दानानर्हे २माषादौ ‘अयज्ञिया वै माषा” श्रुतिः यज्ञकालेऽनुच्चार्येऽपशब्दे च अयज्ञियशब्दवचने भ०भ० ३यज्ञं कर्त्तुमनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ “अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतं ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति” शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज–बा० उ नि० युट्० न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च “यावस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते !” ऋ० १,१३१,४ “यज्यवे द्वयज्योर्विभजातिभोजनम्” ऋ०२,२६,१ ।

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न०त० । अकृतयज्ञे । “अयज्वानमदक्षिणमभिमत्येति व्याहरन्” भा०द्रो०प० [illegible] पाठः । “योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः” “अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं तदुच्यते” मनुः ।

अयत त्रि० न यम्यते यम–क्त न०त० । १अकृतयमे अजितेन्द्रियनिग्रहे । यतते यत–अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे “तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन” मनुः । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० “तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासताम्” रघुः ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये “तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वतिः” “तत्र तस्येवेति” पा० वा वति । २यत्नशून्यतुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा विधानमुचितं १यथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति तथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५ अयत्ने च त्रि० । “तथा अयथं कर्षदेतत्” ऋ० १०,१८,१५ “अयथमयत्नेन लीलया” भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्यं तथा न भवति “यथातथयथापुरयोरिति” पा० निर्द्देशात् नि०स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । “दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च तद्भवत्ययथातथम्” मनुः । यत् कर्म यदर्थं क्रियते तन्न साधयति” कुल्लू० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः आयातथ्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्व्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् ।

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हतीति अर्हार्थे वति । अननुरूपे यथोचितभिन्ने । [२स्वल्पे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अर्श आद्यच्

अयन न० अय–भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथा हि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धं मकरावधिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुःपर्य्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षिणामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

ध्रियते तत्र सूर्य्यस्यायनं सौरैः षड्भिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । "अयनविषुपदीषडशीतय" इत्युक्तेः २अयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दवाच्या । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्गत्या बंभ्रम्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशांशपर्य्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशांशपर्य्यन्तं प्राक् गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्बते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्द्दिष्टमेषादिस्थानात् उक्तकालभेदेनैकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्तरे, प्राक्तमे, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्बते तदा निर्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारः । तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशांशे एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारः । अयश्चायनानुसारेण ग्रहप्रभापुञ्जसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युट् । ४उत्तरायणशानसाधने शास्त्रे, ज्योतिषामयनञ्चैवेति" ५सैन्यनिवेशविशेषव्यूहप्रवेशमार्गे च "अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः" इति गीता । आधारे ल्युट् । ६पथि, ७गृहे, ८आश्रये, ९स्थाने, "तायदस्यायनं पूर्व्वमिति" मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानविशेषे १०अंशादौ च "तत्काले सायनार्कस्येति" नीलकण्ठः । तथा हि मीनान्तो हि युगादौ अयनांशप्रथमस्थानं ततःप्राग्गत्वा कियदंशपर्य्यन्तचलनेन परावृत्य पश्चाद्गत्वा पूर्व्वराशेः कियदंशपर्य्यन्तं गत्वा पुनः प्राग्गत्वा प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैकोविलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्भगणपरिणकालादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्य्यसिद्धान्ते । "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्युगणाद्यदवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्" इति ॥ "भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं स्वस्वमेषोपमितशलाकाग्रप्रोतनक्षत्रगर्भयुक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे प्राक् पूर्व्वविभागे त्रिंशत्कृत्यस्त्रिंशत्सङ्ख्याका कृत्यः विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते ध्रुवाधारमगोलस्थानात् तद्दूरमलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भचक्रपूर्णभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्दूरमवलम्बनोत्तरा परावृत्य यथास्थितं भवतीत्यागतं तथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परावृत्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्व्वतश्चलति ततोऽपि परावृत्य यथास्थानंस्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र त्रिंशत्कृत्व इति पाठः प्रामादिकः । "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राग्विलम्बते" इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । "तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति" ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्च । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद् भूदिनैर्युगीयसूर्य्यसावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्यस्तस्माद्भुजांशा दशभिर्भजनेनाप्तभागास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्य्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्व्वापरचलनवशाद्युतहीनाद्ग्रहात् पूर्व्वापरभचक्रचलनावगमस्त्वयनग्रहस्य षड्भान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छाया वक्ष्यमाणा चरदलं चरं पूर्व्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दादयनवलनमायनदृक्कर्म संगृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वाद् ग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्यायाः क्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिमात्रं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परावृत्य स्वस्थान आगत्य तत्स्थानात् पूर्व्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च सूर्य्यादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पातास्थितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्यासन्नः प्रागानीतग्रहभोगावधिरूपः स्वस्थानात् पूर्व्वमपरत्र वा क्रान्तिवृत्तस्वमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य या पश्चिमभागः पूर्व्वभागो वा गतः । सम्पाते तद्वृत्तयोर्याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्व्वसम्पातप्रदेशे तु तयोर्याम्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिस्तत्पश्चातो यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरवक्रेति सम्पातावधिकपक्षभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकपक्षभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पातावधिकः पूर्व्वाधिकारोक्तो पक्षभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पातास्थितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमात्स्थानक्रमेण युतहीनो भवति । क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतपक्षात् । अथायनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेऽथः पूर्व्वानुपातरीत्याहर्गणादुपक्षभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम् । वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनात्त्रिंशत्क्रान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम् । तत्रापि त्रिभान्तर्गतान्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो नवत्यंशैर्य्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये । प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते ॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि० । "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्तद्रूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये प्राच्यपरसूत्रस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः । न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम् । अथ वस्त्वधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम् । अत्रोपपत्तिः । छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पातात्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्" । रङ्गनाथः ॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्वोयुगे भाना" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते । एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्य्यन्तं प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनशेषपर्य्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशैः मीनचतुर्थांशपर्य्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्य्यन्तं धावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्राक्पश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणोभवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६ । ८अष्टमासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६। ८वर्षादिभिः ६०कलात्मकोऽंशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्यानचलनमायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्यापत्तेः । तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षा गता ४९७१ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोऽभगणस्तदा ४९७१ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः २५ कलाः ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते । तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गता ततः प्राग्गत्या मेषसप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अयनांशादिः स्यात् । न च तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गतिस्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्य्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते२०।२५।४४ अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्व्वित्संप्रदायः । अतएव एतदयनांशमादायैव पक्षस्पष्टादिकं पक्षणां साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते । इदानीन्तनाः ज्योतिर्विदां शिरोमणयः सर्व्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीमन्तोबापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राङ्कहरान्तेन सर्व्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वाऽवगन्तव्यः। तथा हि छायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम्। तत्र केवलं पश्चाद्गत्याऽयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे। यदि ५४विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२९६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षैरेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२०००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति। ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्शतसंख्याविरोधः इदानीं मीनचरमांशे अयनस्थानविरोधश्च। तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके कृतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः। १२९६००० वर्षात्मकत्रेतायाम् ५४, ८६४००० द्वापरे ३६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४९७२ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको वर्षस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।२५।४४ अंशाद्योगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा पश्चाद्गत्या भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।२५।४४ अंशादितः पूर्वमयनस्थानापत्तिः तथा च मीनान्तात् तावद्भिरंशैः पूर्वं मकरस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि स्यात्। न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित् सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव। किन्तु अतिचिरन्तनकालैः संवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चाद्गतित्वे वा आर्षज्ञानं विना निर्णयासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य प्रथमं पश्चाद्गतिस्वीकारः केवलपश्चाद्गतिस्वीकारः अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चार्षाग्राह्यं आगमविरोधात् वचनमात्रेण न श्रद्धाय प्रभवति। किन्तु सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य केवलं पश्चाद्गतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च। एतेन इंलण्डया अपि ज्योतिर्वेत्तारः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रकालमात्रपरिमितत्ववादिनोऽपि परास्ताः। तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्षष्टिवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एको-

ऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० अतीतानुपाते ९० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ९० अंशान्तरे पश्चाद्गत्या धनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतद्दृष्टविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानतत्त्वकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योतिर्विदामतमसङ्गतमेव तैरपि तदवधिक्रान्तिवृत्तारम्भांशचलनस्वीकारात्। इदानीं च संवाद्ययनानुसारेण मीनान्तात् २०।२५।४४ तत्रानुपाते प्रायेण १२७०वर्षा आयान्ति तत्रैव सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति ख्रीष्टाब्द १८७२कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्वं सृष्टेरुचितत्वात्। पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४०००वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५२५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावतैव काले सर्वप्रकाशानां मेषादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरणीयमेव। प्राग्दर्शितसरणौ प्राचीनसम्मतिरपि यथा। "मृगसंक्रान्तितः पूर्वं पश्चात्ताराद्दिनान्तरे। प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु। षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः। एवं चतुःपञ्चदिनाद्यनारम्भणं क्रमात्। व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम्। कर्किसंक्रमणे तद्वदभितोदक्षिणायनम्। अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा। रविसंक्रान्तितोमेषतुलयोरभितः पुनः" तिथि०त०। अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते। एति सूर्योदक्षिणामुत्तरां वाऽत्र आधारे ल्युट्। पूर्वोक्तरीत्या सूर्यस्योत्तरदक्षिणागत्याधारे ११काले तथा च। "तपश्च तपस्यश्च शिशिरावृतुः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रीष्मावृतुः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतुः सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः" इति श्रुतौ "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः। धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनमिति" गीतायाञ्च षण्मासानामेव अयनत्वेनाभिधानात्। १२ अयनाभिमानिदेवेषु "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू०। अर्चिरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम् आपूर्य्यमाणपक्षात् यान्षडुदङ्ङेति तान्मासान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति" छा०उ० श्रुतौ ब्रह्मगमयितृत्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम्। "अयते याति अनेन कर्तृत्वेन सूर्योदक्षिणामुत्तरां वेति

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । "यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति" तथा छन्दोगा अधीयते । "यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान् यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति" तैत्तिरीयाः क्रतु ब्राह्मणे पठन्ति "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति" एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौरमेवैतत् अत एव विष्णुधर्म्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् "ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति" केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयमभ्युपगच्छन्ति "मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायनमिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्माङ्गत्वं कण्वा अधीयते "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वेत्यादि" । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्तव्यता गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीनामुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह "देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्व्वन् न तत्फलमवाप्नुयादिति" उपदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् 'मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति" कालमाधवीये माधवः । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च । अयनं विषवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" । सू०सि० उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । क्रान्तिपातारम्भस्थानचलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटानयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । "संक्रान्तिषु यथा कालस्तद्वदेवाऽप्ययने तथा" का०मा० स्मृतिः । एति सञ्चरत्यनेन करणे ल्युट् । १२सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे । अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि० । "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्च याम्यायनदिक्कमायनमिति" आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगुणभाजितं हृतम् । पूर्व्वपूर्व्वधृतिभिर्ष्टहाश्रितव्यस्तभोदयहृदायनाः कलाः "अस्फुटेषुवलनाचातिस्तु वा

महीहृत् फलकलाः स्युरायनाः" इति च सि०शि० । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु० अयधारः कालः । अयनांशाधारे काले

अयन(च)वलन न० ६त० । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु० अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन—ड । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु० अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु० अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थे कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु० अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण यहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+क्रम—क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या चला अचला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादिभिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशिचक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्द्दिष्टमेषादिस्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतिं विनापि यहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्द्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्तिरिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थान एव जायमानत्वादचलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्कर्म्मसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रामति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु "गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अविसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न सवत्रयम् । वर्जनीया प्रयत्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् सोऽप्याहुरधिमासकम्" इति कालमाधवीयधृतस्मृतेः मध्यसंक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः। स्पष्टसंक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात् यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा सायनांशा संक्रान्तिः। यदा तु अयनांशसंस्काररहितः राश्यन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्तिरुच्यते। संक्रान्तिश्च "त्रुटेः सहस्रभागोयः स कालोरविसंक्रमः" इत्युक्तसूक्ष्मकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशसूक्ष्मकाल इति भेदः। तादृशसूक्ष्मकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन "मुख्याभावे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थं" इति न्यायेन गौणकालस्याश्यकर्त्तव्यता स्नानाद्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्प्यत्वं स्मृत्याद्युक्तकालविशेष एव तदङ्गत्वेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधवीये स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले मुख्यकल्पस्यासम्भवादनुकल्प एवादर्त्तव्यः यथाह देवलः "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः। तद्योगादप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः" इति देशप्रधानराशिद्वयेनात्यन्तसंश्लिष्टयोः पूर्व्वोत्तरराश्योर्मध्ये सूर्य्यः पूर्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं प्रविशति स कालः योगदृष्टिं बिना मांसदृष्ट्या दुर्ज्ञेयः अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालग्रहणासंभवात् संक्रान्तिसम्बन्धिनौ पूर्व्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्वोत्तरयोरेकैकस्मिंस्त्रिंशद्घटिकाः पुण्या इति सामान्येन उक्तमिति"। तत्र अचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं तत्रैव मेषादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात् पूर्व्वस्य एकादशदिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनमेवं वृषभायनमित्येवं तत्तन्नामाङ्कितम्भवति तत्काले तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जावालिः "संक्रान्तिषु यथा कालस्तदीयेऽप्ययने तथा। अयने त्रिंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परेति" मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्संक्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्वयने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीनाः विंशतिघटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्त्या विंशतिघटिकाः पुण्या इति"। न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिष्वयने पुण्यकालः किन्तु सर्व्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवति इयांस्तु विशेषोरवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अयनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे "नक्षत्रराश्योरविसंक्रमे स्युरर्वाक् परस्ताद्रसचन्द्रनाड्यः पुण्यास्तथेन्दोर्द्विधरालवैर्युता एकैव नाड़ी मुनिभिः प्रभोक्ता। नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य। बुधस्य तिस्रः पलविश्वयुक्ताः। अध्यर्द्धनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरोश्चतस्रः सपलाश्च शुक्रे। द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः। आद्यन्तमध्ये जपहोमदानं कृत्वावाप्नोति सुरेन्द्रधामेति"। अयमर्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोड़श घटिकाः पुण्यकालः तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्वाक्परतश्च पुण्यकालः। एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि च पुण्यकालः बृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि च पुण्यकालः। शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः शनैश्चरस्य द्व्यशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः। पीयूषधारायां तु जैमिनिवचनत्वेन एतद्वचनमुपन्यस्तम्। मेषायनादिषु संक्रान्तिस्फुटीकरणञ्च बृहच्चिन्तामणौ "तथायनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहृता दिनादि। मेषादितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते"। यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति द्योतनाय तथाशब्दः। अयनांशाः षष्ठ्या गुण्या स्पष्टया सूर्य्यगत्या विहृताः लब्धैर्दिनाद्यैः दिनघटीपलैः कलां कृत्वा मेषादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक् चलसंक्रमाश्चलसंक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ जपश्राद्धहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते" पुलस्त्यः "अयनांशसंस्कृतोभानुर्गोलेचरति सर्वदा अमुष्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः। स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्म्माणि यत् कृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति रत्नमालायाम् "यावद्भिरंशैरयनच्युतिः स्यात्तद्भोग्यकालेन दिवाकरस्य। च्युतिर्भवेद्विष्णुपदादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति" अयनांशानयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम्। तत्तद्राश्यादिमार्गेषु सूर्य्यादितेजःपुञ्जसञ्चारश्चलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य दीपस्यापि दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्व्वेषामपि ग्रहाणां चलसंक्रमा द्रष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य इष्टत्वे तेनैव मानेन पञ्चाङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिभानां विसंवादात् तथाहि सूर्य्याक्रान्तराशितश्चतुर्द्दशनक्षत्रस्यैव सन्ध्याकाले प्रथममुदयोज्योतिषे प्रसिद्धः सर्वसम्मतश्च। तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिघटक-नक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०,२५, ४४, एतदंशादितः पूर्वं रवेर्मेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्तत्रचतुर्द्दशनक्षत्रस्य सन्ध्यायां प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्यापत्तिस्ततः पञ्च-दशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति। अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्ष संवादि। किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधि-मासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यव-हारप्रसङ्गश्च। एवं च बहुविप्लवात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्रागुप्रदर्शितपुलस्त्य वचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, "दिनरात्रि प्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्" अतः सकलकर्म्माणि" इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च स्मार्त्तकर्म्मविशेषे, लग्न-स्नानादिकर्म्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। एकान्तेन राशि-संक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्य-कालताभिधानानुपपत्तिः तथा च यथा मासचतुरात्रामनेक-विधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसं-क्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता। किञ्च सायन-संक्रमणमात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूष धारायां दर्शिताः। तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते। सायनगणनया त्वयोग्येऽपि काले ग्रहःकदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोर-न्तरे वोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वान्नक्षत्रतेजः परिभवाच्च नक्षत्रसंनिधावुपलम्भो यद्यपि। तथापि कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलम्भोऽस्यत एव गोचरादिविषयक दुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च। तस्मान्निरयणगणनयैव सर्वोऽपि व्यव हारो युक्तः यत्तु अजागलस्तनद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम् "पुण्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मत-मित्यादिर्वशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् "न निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति" न्यायात् अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्ति-पुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः "दिनपति संक्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालाः स्युः। परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति" वशिष्ठस्यैव वच-नान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्य-विधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौ-चित्यं तादृशवचनानाम्।

अयनांशज पु॰ अयनस्य अंशः तज्जः। प्राथमिकक्रान्ति वृत्तारम्भस्यानातिक्रमेण जाते मासे "अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधैः" ज्यो॰तत्त्व॰।

अयव पु॰ अल्पोयवस्तुल्योवा। १पुरीषजे क्रमिभेदे क्रमिशब्दे विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत्र। अङ्गतया यवहीने तिलसाधने २पितृकृत्यादौ। दुश्चिक्यणो कर्म्मणि अच् न॰त॰। ३असम्बद्धे शत्रौ ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्ण-पक्षे च "अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवा अपरपक्षा वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुवते" इति शतब्रा॰।

अयवस् पु॰ न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र यु—असुन् न॰त॰। अर्द्धमासे पक्षे। "सजूरब्दो अयवोभिः" यजु॰ १२७४ "यवाश्चायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे॰दी॰।

अयशस् विरोधे न॰त॰। यशोविरोधिनि अपवादे। अयशो-"महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति" मनुः। "स्वभावलोलेत्य यशः प्रमृष्टम्" रघुः। न॰ब॰। कीर्त्तिशून्ये त्रि॰ वा कप् अयशस्कः तत्रैव।

अयशस्कर त्रि॰ अयशः करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अपवादकरे।

अयशस्य न॰ यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न॰त॰। अपवादकरे "पैशुन्यान्स्त्रीलक्षायशस्यानि हित्वा" सुश्रु॰।

अयश्चूर्ण न॰६त॰। "शक्तरसं तुरङ्गस्य सुगुप्तं भावयेदिति। निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रथमनन्तु तत्। अयश्चूर्णा-न्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्" सुश्रुतोक्ते लौहचूर्ण-घटितौषधभेदे।

अयस् न॰ एति चलति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण—असुन्। लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याच्चल-नात्तथात्वम्। "सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्ज्जताम्" "अभितप्त-मयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" इति च रघुः "ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च" अयः कांस्य-पत्रानाश्च द्वादशाहमपाचता" इति च मनुः। अयसः पाकादि अमृतसारशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्यम्। अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते। उपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि। "तेजो-ऽयशो न धाराम् ऋ॰६,३,५, अयसः अयोमयस्य प-रश्वादेर्धाराम्" भा॰। हिरण्यदन्तोऽयो अस्यपादाः ऋ॰ १,१६३,६भावे असुन्। ३गमने न॰। "ज्योतिरकारि हरितो

माऽयसे ऋ० १,५७,३ "अयसे गमनाय" भा० अयसा-निर्म्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कठाहादौ अयसो-विकारः अण् आयसः । लौहविकारे 'अयस्कान्तइवायसम्' रघुः "आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् ॥ मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्मयादि० नि० अयस्मयः । लोहविकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुरर्थ्यां छण् । आयसीयः अयस्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । एति यज्ञस्थानम् इण असुन् । ३वह्नौ पु० । "अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्त्ययाश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्यया नोऽधेहि भेषजम्" यजु० । ४हिरण्ये निघ० "रक्षोहा विचर्षणिरभियोनि-मयोहतम् अभ्यनूषतायोहतम् ऋ० ९,१,२,८०, "अय इति हिरण्यनामेति भा० "हिरण्यपाणिः प्रति-दोषमास्थात् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६,७१,१, अयोहनुर्हिरण्मयहनुः" भा० ।

अयस्कंसा पु०न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् । लौहनिर्म्मिते पानपात्रे ।

अयस्कर्णी स्त्री अय इव कर्णावस्य गौ० ङीष् । लौह-तुल्यकठिनकर्णयुक्तायां स्त्रियाम्

अयस्कान्त पु० अयस्सु कान्तः रमणीयः कस्कादि-त्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते १लौहभेदे । अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिमात्रेणाकर्षकत्वात् । सन्निधि-मात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २प्रस्तरभेदे । "शश्वोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लौहवत्" कुमा० "स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्" रघुः । अयस्कान्तेनाकर्ष-णीयशल्यापनयनार्थे ३व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते "अनुलोममनवबद्धमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन" ।

अयस्काम त्रि० अयः कामयते कम–अण् उप०स० सत्वम् । लौहाभिलाषिणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार त्रि० अयोविकारं करोति कृ–अण् उप०स०

अयस्कुम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कुशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक०त० सत्वम् । लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रु-तोक्ते महाकुष्ठचिकित्साभेदे 'अथ अर्द्धमयस्कृतीर्वक्ष्यामः । तीक्ष्णलोहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्नि-प्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडश-वारांस्ततः खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्म-चूर्णानि कारयेद्घनतान्तवपरिस्रावितानि ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्य-नम्लमलवणमाहारं कुर्वीत । तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः श्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्व्वलौहेष्वय-स्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्थूण पु० अयोनिर्म्मितः स्थूणः वा विसर्गलोपः । लोह-मये १गृहस्थूणे ६ब० । तथाविधगृहस्थूणायुक्ते २गृहस्थे । "अयस्थूणगृहपतीनां वै" शतब्रा० अयस्थूणा गृहपतय-स्तेषामिति तेषाम् हीनद्रव्यकत्वादाक्षेपः भा० । ७त० ३अयोमयाक्षे रथादौ त्रि० । "व्युष्टावयस्थूणमुदिता सूर्य्यस्य" ऋ० ५,६२,८, अयस्थूणमयोमयशङ्कुं गर्त्तं रथं वेति भा० । ४ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण् आयस्थूणः तस्य बहुषु लुक् । अयस्थूणाः । गौ० पाठात् ङीष् अयस्थूणी ।

अयस्पात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्मय त्रि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम् स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये "असुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरीक्षे हरिणीं दिवि" शतब्रा० । "भूम्या अयस्मयम् पातु" अथ० ५,२८,९, शतकृष्टिरयस्मयोः अथ० ४,३७,८, छन्दसीति प्रायिकं तेन लोकेऽपि 'परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम्" भा०आ०प० "ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्मयीम् भा०द्रो०प० ।

अयस्मयादि पु० ६त० "अयस्मयादीनि छन्दसि" पा० उक्ते भत्वादिकार्य्यार्थे निपातार्थे आकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न०त० । १अमृताख्यवृत्तौ "अमृतं स्यादयाचित"मिति मनुः । २अप्रार्थिते त्रि० । "अया-चितोपस्थितमम्बु केवलम्" "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" स्मृतिः "याचेर्दुहादिपाठात् गौणे कर्म्मणि" क्त । यस्य सकाशे न याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि०न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्म्मणि यत् न०त० । पतितादौ स्मृतिनिषिद्धयाजने । ते च स्मृतौ दर्शिताः यथा देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः मिश्रित-स्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येष पतितेन न संशयः । बौधा० "संवत्सरेण पतति पतितेन न संशयः याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्" ।

मनुविष्णू । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्यौनान्न त्वेकशयनासनात्" । पतितानभिधायाह सुमन्तुः । "यस्तु तैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा०वि० । हारीतः । "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" बृहस्पतिः । "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना । एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्" । "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था । तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवलः । "आचार्य्याद्व्रतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयोविद्योपादानमध्ययनम् । तस्य चाचारान्वयप्रक्रमसामर्थ्यभक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पशुसोमाज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः शमिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुषलकुठारखनित्रयूपदारुचर्म्मदर्भग्रावपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहितहोत्रध्वर्य्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पञ्चादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्मणा याजनं लघु । कौर्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः । कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानम् सहभोजनमेव च" । यमः । "असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते" । वशिष्ठः । अश्रद्दधानस्य-भोक्तव्यश्चौरस्य च विशेषतः । न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून्" । बौधायनः । "बहुप्रतिग्राह्यस्याऽप्रतिगृह्ययाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्" । वशिष्ठः । "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याता" "दक्षिणात्यागाच्च पूता भवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीपः" प्रा०वि० । तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकादानुवृत्तौ यमः । "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम् । भैक्ष्यान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् । फलं नागह्रदे तोये प्राशयेदभिभावितम् अथोत्सर्गेण यत्रान्ने तस्मात् पापात् प्रमुच्यते । अक्षारलवणं कृत्वां पिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् । तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्य्यस्तदा भवेत्" इति । फलं लब्धं धनं नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अविभावितम् अभुक्तम् । यत्रान्ने प्रतान्ने ।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम् । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने । याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तमयाज्यशब्दे । "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः" मनुः ।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त० । अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाध्यायाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः" इति मनुः ।

अयातयाम पु० न यातो यामः समयोऽस्य । १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च । "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा० । "छन्दांस्ययातयामानि" भाग० । "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधरः ।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न०त० । १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च "यो मायातुं यातुधानेत्याह" ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा० । "द्वयाविदेवा अयातुरग्ने!" ऋ०७,३४,८ अयातुः अहिंसकः भा० ।

अयाथातथ्य न०त० । मिथ्यात्वे । अयथातथशब्दे विवृतिः ।

अयान न० न यानं चलनं यस्य । १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त० । २गमनाभावे । यानं गमनं वाहनञ्च न०ब० । ३यानशून्ये त्रि० ।

अयानय पु० दृते सर्व्वशारगन्तव्यशेषसीमाभूते शीर्षस्थाने व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

गमनेनानयः अयानयः शोर्षस्थानम् । तत् नेयः ख । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैकशितमेन पञ्चदशशो याह्याः स्वशामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्य्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठ-रूपंशोर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व्वेऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते तत्रायं प्रकारः "ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तदिशाव-सेयः । परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्व्यादिशाराश्रित-कोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरो-धात् । असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः "अनुपदसर्व्वायानय बद्धा भक्षयति नेयेषु" पा० "अया-नयः स्थानविशेषः त नेयः अयानयीनः शारः" सि०कौ।

अयाशु त्रि० अयमश्नाति नाशयति अश—उ—ईत० । शुभा-वहविधिलोपके यातुधानभेदे "खलजाःशकधूमजा उरुण्डा ये च मट्मटाः कुम्भमुष्का अयाशवः । तानस्या ब्रह्मणस्पतेः प्रतिबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५ ।

अयास्य त्रि० यस णिच्—शक्यार्थे यत् न०त० । १उपक्षप-यितुमशक्ये "अयुजो असमोन्दभिरेकः कृष्टीरयास्यः" ऋ० ८,६२,२, "अयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः" भा० । यासः प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त० । २ युद्धरूपसाधनैः साध-यितुमशक्ये शत्रौ। आस्यादयते निर्गच्छति अच् पृ०पदव्य-त्ययः । ३ मुखेन निर्गमनवृत्तिके प्राणवायौ उपचारात ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे । "अयास्यः स्तवमाने-भिरर्कैः" ऋ० १,६२,७, "अयास्यः यासः प्रयत्नः तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्ति-मुख्यः प्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्-क्रामति । तदुपासकोऽप्यङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते । तथा च छन्दोगैराम्नातम् "तं हायास्य उद्गीथमुपा-साञ्चक्रे एतमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्याद्यदयते तेनेति" । अथवा अयमास्ये मुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा च वाजसनेयकम् "ते होचुः क नु सोऽभूद्योन इत्थ-मसक्तेत्ययमास्यान्तरितीति" । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः" भा०।

अयि अव्य० इण—इन् । १प्रश्ने, २अनुनये, ३संबोधने, ४अनुरागे च "अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्" "अयि जीवितनाथ । जीवसि" इति च कुमा० । "अयि जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य गृहम्" मृच्छ० ।

अयुक्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त छदा अस्य । सप्तपर्णे वृक्षे तस्य हि प्रत्येकपल्लवे सप्त सप्त पर्णानि विद्यन्ते । "वनरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः" माघः । अयुक्पत्रादयोऽप्यत्र।

अयुक्त त्रि० युज—क्त न०त०। १विषयान्तरासक्ततया कर्त्तव्येष्व-नवहिते, २अनुचिते, ३आपद्गते ४असंयुक्ते च "अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः गीता" अयुक्तः अनवहित इति आ०त० रघु० । "नचायुक्तस्य भावना" गीता ५अयोग्ये "अयुक्तरूपं किमतः परं वद" कुमा० । अयुक्तं शपथं कुर्व्वन्नयोग्योयोग्यकर्म्मकृत् । ६बहिर्मुखे "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते इति गीता" "अयुक्तः बहिर्मुखः" म०त० रघु० । युक्तियुक्तं युक्तम् न०त०७युक्तिशून्ये त्रि०। "अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्" इति दुर्गादासः ८अनियोजिते च । "अयुक्तचारप्राणधिः" नोति० ।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १युक्त्यभावे । न०ब० । २युक्तिशून्ये ३योजनशून्ये च त्रि० ।

अयुग न०त०। युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे। "युगपदयुगम-प्तिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखैः" माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयु-गेषुः पञ्चशरः १अयुगलादयोऽप्यत्र । न०ब०। २युगशून्ये त्रि० । ३भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त० । युगपद्भिन्ने क्रमिकभवने।

अयुगू स्त्री एति बन्ध्यत्वम् इण्—उन् अयुगीयते गै—कू । काकवन्ध्यायां स्त्रियाम् । "अयुगूः काकवन्ध्या या जाता तां न विवाहयेत्" कात्या० स्मृतिः।

अयुग्म न० न०त० । युग्मभिन्ने (विजोड़) १विषमे ; यथा संख्यायामेकत्रिपञ्चसप्तादयः ।न०ब०। २तत्संख्या-न्विते त्रि० । "अर्थेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्र" इति कुमा० । अयुग्मशरः पञ्चवाणः । अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्म-वाहः सप्ताश्वः। "अयुग्मे विधवा नारी" उ०त०पु० "युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" मनुः । "द्वादशराशिषु विषमसंख्यान्वितेषु मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु" स्तोके प्रथमतृतीयचरणयोः ।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य । त्रिनेत्रे महादेवे "अर्थेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः" कु०। अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य । सप्तच्छदे (छातिम्) वृक्षे अयुग्मपत्रादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य । सप्ताश्वे सूर्य्ये । अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र ।

अयुग्मशर पु॰ अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मशायादयोऽप्यत्र । बाणपञ्चकं च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि॰ न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न॰त॰ । अयुग्मे (विजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि नजरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग् दान्तं स्त्रीणाम्" गोभि॰ । "अयुक् अयुग्माचरम्" स॰त॰ रघु॰ "अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान्" मनुः । "ववरद्युकच्छदगुच्छसुगन्धय": माघः ।

अयुत त्रि॰ न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न॰ "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू॰सि॰ । स विज्ञेयः परः धर्म्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः" मनुः । ४तत्संख्यान्विते च ।

अयुतनायिन् पु॰ अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जिभूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे । "पूरोस्तु भार्य्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा॰ आ॰प॰ ।

अयुतशस् अव्य॰ अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस् । अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि॰ युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न॰त॰ । कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा॰भा॰ । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्व्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमो विरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" । तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव । तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति" एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते द्वयायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एव स्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्यो ब्राह्मणः श्रोत्रियो वदान्यो बालो युवा स्थविरः पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति । तथा चैकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशा अण्वात्ममनसां भविष्यन्तीति चेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धो वार्थः कल्पनीयो नातोऽधिक इति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽभ्यधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारको हेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एव मा भूदिति कल्पयेत् अन्यो वा व्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कल्पयोर्निशारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः नह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतुकाष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति । कार्य्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यवश्यकल्प्यः समवाय इति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्य्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौच तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदितरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्य्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्य्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावत्यो दिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेण परमकारणत्वेन नाशोपपत्तेः। यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशो भवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या विनाशो भविष्यति । तथा कार्य्यारम्भोऽपि नावयवद्रव्यसंयोगेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्य्यारम्भदर्शनात्" । बृ० उ० भा० सत्कार्य्यव्यवस्थापनोद्देशे 'द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुतसिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोर्वा तस्मात् सदेव कार्य्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्" । "युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्य्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शङ्कते अयुतेति" आनन्दगिरिः । "द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु" मा० ५, २८, व्याख्यायां मल्लिनाथः द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अमिश्रणे क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः तथाभूतयोः सिद्धिः अभावे न०त० । पृथग्भावेनासिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोस्तथा सिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथग्भूततया सिद्धाः । अतएवोक्तं "युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते" वै० सू० । "सम्बन्धयोर्विद्यमानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्ववयवावयविनोः" इति उप० वृत्तिः । अयमाशयः 'घटपटादयो हि पृथग्भूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते । कार्य्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्' इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि—भूते क्विप् दीर्घः उ० प० स० । यदुवंश्ये नृपभेदे । "अयुताजित् सहस्राजित् शताजिदथ दासकः उपवाह्यकसृञ्जर्यां भजमानाद्विजज्ञिरे" हरि०प० । [त्रि० ।

अयुद्ध न० अभावे न०त० । १युद्धाभावे न०ब० । २युद्धशून्ये

अयुव त्रि० न यौति यु—वा० क० । असंसृष्टे "अयुवमार्य्यस्य राष्ट्रं भवति" ऐत०ब्रा० ।

अयुवन् पु० स्त्री० न युवा विरोधे न०त० । वृद्धे—स्त्रियां ङीप् ।

अयूप्य त्रि० यूपे साधु यत् न०त० । यूपासाधने निम्बजम्बीरादौ वृक्षे "वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरविल्वादयो यूप्या निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः" यजु०वेद०दी० ।

अये अव्य० इण्—एच् । १कोपे, २विषादे, ३संभ्रमे, ४स्मृतौ, ५अनुज्ञौ च । "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते" शकु० "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन" ! शां०द० ।

अयोग पु० युज्—घञ् अभावे न०त० । १योगाभावे, अप्राशस्त्ये न०त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २योगे "अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतोयदि । अयोगो हन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते" इति,राजमा० । "अयोगे सुयोगोऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैव सिद्धिं तनोति । परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टि-पूर्व्वञ्च शस्तम्" "यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभसंज्ञकम् तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्" इति च मुहू० चि० । न०ब० । ३विधुरे, ४कूटे, ५कठिनोद्ये सुश्रुतोक्ते वमनापशमनीये ६रोगभेदे च । "यत्राध्मानं हृदयग्रहस्तृष्णा मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वमयेदिति" । "अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः । अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो वस्तिर्नैति प्रयोजितः विष्टम्भाध्मानशूलैश्च तमयोगं प्रचक्षते' इति च सुश्रुतः ।

अयोगव: पु० अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि० अच्। अयोगं दुष्टयोगं वाति वा—क वा। "शूद्रादयोगवःक्षत्ता चाण्डालश्चाधमोन्नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे। "प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम्। सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे" मनुः। अयोगवस्यायम् अण्। आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः" मनुः।

अयोगवाह पु० अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति षत्वणत्वादिकार्य्यादिकं निष्पादयन्ति वाहेः अच् कर्म्मधा०। "अनुस्वारो विसर्गश्च+क ँ पौ चैव पराश्रितौ। अयोगवाहाविज्ञेया" इति शिक्षोक्तेषु उपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ड) पु० गुलः गोलाकारः अयसा निर्म्मितोगुलः। (गोलीति(ख्याते लौहगुटिकायाम्। वा लस्य डः।

अयोग् पु० अयोलोहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम—ला० डू। अयोगन्तरि अयस्कारे "पाप्मने क्लीवमाक्रियाया अयोगूमिति"। पुरुषमेधे यजु० ३०५ 'अयोगूमयोगन्तारम्। वेद दी०।

अयोग्य त्रि० न०त०। १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च।

अयोऽग्र न० अयोऽग्रे मुखे यस्य। मुषले तस्य मुखे लौहावस्थित्या तथात्वम्।

अयोघन पु० अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि०। (हातुड़ीति) ख्याते लौहमुद्गरे। 'अयोघनेनाय इवाभितप्तम्'' ॥ रघुः।

अयोजाल न०अयोविकारः जालम्। १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य। २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ त्रि० "अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः" अथ० १,१८,६६।

अयोदंष्ट्रा त्रि० अयोमयी दंष्ट्रा चक्राद्यधारा अस्य। लौहमयधारे रथादौ। "पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्" ऋ० १,८८,६, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा०।

अयोदत् त्रि० अयइव कठिनो दन्तोयस्य संज्ञायां दताऽदेशः। लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप्।

अयोध्य त्रि० योद्धुमशक्यः युध—ण्यत् न०त०। योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ० १०,२,३१, इक्ष्वाकुवंश्यन्नृपाणां राजधान्यां स्त्री टा च सरयूतीरस्थितायां सेवनादौ मोक्षदा च। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" पुरा० "वनमुपच्छितशोभां तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टिः।

अयोध्याकाण्ड न० अयोध्यायास्तत्रत्यवृत्तान्तवर्णनस्य काण्डम्। रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे

अयोनि स्त्री न०त०। १योनिभिन्नस्थाने। "अमानवीषु पुरुषे उदक्यायामयोनिषु। रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" मनुः। नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। २अजन्ये नित्ये। "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु०।

अयोनिक त्रि० न आम्नाता योनिरस्य कप्। अनाम्नात योनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपात्रादौ "नायोनिकेषु" कात्या० ६,५,२३, अयोनिकेषु यत्र 'एष ते योनिः" इत्यस्याम्नानं न भवति तत्र "एष ते योनिः" इत्यनेनासादनं भवति "सर्वेष्विति वातृस्थोऽविशेषात्" कात्या० ६,५,२७ "सर्वेष्वाम्नात योनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क०।

अयोनिज न० योनेर्न जायते जन—ड। योनितोऽन्यस्मिन् शुक्रशोणितसन्निपातातुत्पन्ने जरायुजभिन्ने कृमिदंशादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै० सू०। तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वात्। अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च श्रूयते हि "ब्रह्मणो मानसामन्वादय" इति। कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् अण्डजकृमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीराभेक्षयाऽस्मदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायुत्वात् पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकीटमत्स्यादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति इष्टिक्षतभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति। "नर्म्मदातीरसम्भूताः सरलार्ज्जुनपादपाः। नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्"।

“श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः”, इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः उ०वृ०॥ इत्यादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणान्तरमस्ति “शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः” मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता। “गुरुं तुङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवित” इत्यादि वचनेन। अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह। “अनियतदिग्देशपूर्ब्बकत्वात्” वै० सू०। “धर्म्मविशेषाच्च” “समाख्याभावाच्च” “अनियतदिग्देशाः परमाणवोधर्म्मविशेषजनितकर्म्माणस्तत्पूर्ब्बकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म्म विना कथं द्व्यणुकासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्व्यणुकोत्पत्तिरत आह। अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म्म तेन च कर्म्मणा सम्भूय परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्म्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामूष्मजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह। समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु संज्ञाया आदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्व्वासःप्रभृतयो मानसाः “अङ्गारेभ्यः समभवदङ्गिरा” इत्यादिका, तयाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह। सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तया ज्ञायते अस्त्ययोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति। “सन्त्ययोनिजाः” “वेदलिङ्गाच्च वै०सू०” शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह। वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः। तथाहि ब्राह्मणम् “प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव “ब्रह्मणो मानसा मन्वादय” इति उप० वृत्तिः। “किन्तु देहमयोनिजमिति” भाषा० का० उ० तद्भाष्ये च त्रैविध्यमुक्तं यथा “तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति” छा० उ० “तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषु पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशात्तु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्द्देशानुपपत्तिः। देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रोदेवता इति। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि वीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। ते च पक्षिणां वीजम्। सर्पः सर्पाणां वीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः भा०। २अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० “राघवाय तनयामयोनिजाम्” रघुः ३विष्णौ पु०। “वाचस्पतिरयोनिज” इति वि० सह०।

अयोमय त्रि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप्। लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ। “निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः” “गुरुतल्पत्रभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये” इति च मनुः।

अयोमल न० अयसो मलमिव। (लौहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किट्टे “शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्” अधमं षष्टिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति” राजनि०।

अयोमुख न० अयोविकाररूपं मुखं यस्य। १लाङ्गलादौ “भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्” २अग्रलौहयुक्ते त्रि० भेत्स्यत्यजः “कुम्भमयोमुखेन” रघुः। अय इव कठिनं मुखं यस्य। ३लौहतुल्यकठिनमुखे विहगादौ “अयोमुखाः सूचीमुखाः अयोविकृतिमुखाः पिशाची क्रव्यादो वातरंहसः” अथ० ११,१०,३। “श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले गृध्रपक्षिणाश्च सङ्घाः” भा० शा० प०। ४असुरभेदे पु०। “शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोवामनस्तथा हरिवं०। अयःसुवर्णं मुखमाद्यं यस्य। सुवर्णादिधातौ “अयोमुखैश्च विपुलः पर्व्वतो धातुभिर्युतः इति हरिवं० तत्र भवः कुमुदादि० छ। अयोमुखीयः तद्भवे त्रि०।

अयोरस पु० ६त०। लौहमले। ताप्यमानाल्लोहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् “सर्वायोरसाभ्रकचूर्णैः रुद्राः संसृज्ये कात्या० १५,५,९, “अयोरसः लोहसिङ्घानः

किट्ट इति यः प्रसिद्धः कर्क० ‘अयैतत्त्रयं पिष्टं भवति शर्कराश्माायोरसस्तेन संसृजति” श० ब्रा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । “सुहृदयोहृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अय्मन् त्रि० अय–मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च ‘समानमयमन् पर्य्येति जाग्टविः” ता०ब्रा० “अय्मन् अय्मनि गमनसाधने रथे उपविष्टः” भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ–अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । “गाङ्गोघ्नलासुक्ष्मालनाभिचक्रया विराजमानां नवयोदरश्रियां” माघः उदरा उन्नता अराश्चक्रशलाका इति मल्लि० “विभुररान् नेमिः परिभूरजायथाः ऋ०१ १४,९ “अरा इव रथनाभाविति” श्रुतिः “सम्यञ्चोऽग्निं स पर्यतारा नाभिमिवाभितः” अथ० ३,३०,६, “अरा इवाग्ने नेमिरिति” शत०ब्रा०। एवमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् “रोपधः” ६।७ पृष्ठे दर्शितात् पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवत्वं शीघ्रतायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । “यदपि च तच्चक्रं द्वादशारं यद्वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षड्तवः संवत्सरश्चक्रम्” भा०आ०प० । द्वादश मासा अरा इव यस्य तदर्थः । “पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा” ऋ०१,१६४,१३ पञ्चारे पञ्चर्त्तुरूपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता” भा० ४कोणे “त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति” श्यामास्तवः । संज्ञायां कन् । ५शैवाले “प्रापडीति” ख्याते ६पर्पटे च पु०।

अरक्षस् त्रि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य । “बाधकरहिते । “जिघर्म्यरक्षसा मनसा च तज्जुषेत” ऋ०२,१०,५। “अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा” भा० ।

अरक्षित त्रि० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । “पादं स्वामिन्यरक्षिते” स्मृतिः।

अरगवध पु०ष्ट० वृक्षः । आरग्वधवृक्षे (शुँधालो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्टते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । “अथ कूपमासाद्यारघट्टघाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः” । “तदाकर्ण्य तु अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति” च पञ्चत० स्वार्थे कन् ।तत्रैव ।

अरङ्कृत् त्रि० अलं करोति अलम्+कृ–क्विप् लस्य रः । १अलङ्कारिणि “त्वमग्ने ! द्रविणोदा अरङ्कृते” ऋ० २,१,६,० “अरङ्कृते अलङ्कुर्वते” भा० हविष्मन्तो अरङ्कृतः ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृतःअलङ्कुर्वतः “कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोः”लस्य रः भा०। २पर्य्याप्तकारिणि च “उक्थधारामरङ्कृतम् ऋ० ८,९,१०, “अरङ्कृतं पर्य्याप्तकारिणमिन्द्रम्” भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अलं क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो रः । अलङ्कृते भूषिते “यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः” ऋ०१०,१४,१३, अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्काररूपैर्युक्तः” भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य रः। अलङ्कारे भूषायाम् ‘का ते अस्त्यरङ्कृतिः सूक्तैः” ऋ०७,२९,३ । “अरङ्कृतिरलङ्कृतिः” भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्य्याप्तं गमो गतिः लस्य रः । पर्य्याप्तगमने “अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्घ्वने नरे” ऋ०६,४२,१, “अरङ्गमाय पर्य्याप्तगमनाय” भा० ।

अरजस् त्रि० रञ्ज असुन् नलोपः न०ब०। १रजोगुणकार्य्यकामक्रोधादिशून्ये । “अजरममरमभयमहृतमरजं” इति शत०ब्रा० वा कप् । अरजस्कोऽप्यत्र ।२अनार्त्तवायां नग्निकायां स्त्री । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधनं यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । “अरज्जौ दस्यूनुत्समुनब्भीतये” ऋ०२,१३,९, “अरज्जौ बन्धनागारे” भा०२रज्जुरहिते रोगादौ च “सेतुभिः रज्जुभिः सिनीयः, ७,८१,२, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरट्(ल्) पु० अरं शीघ्रमटति अट–अल वा उन् शक० । (शोना) वृक्षे इति ख्याते कश्यादि० क । डलयोरैक्यात् अरडुकः तद्भवे त्रि० ।

अरट्व पु० न रटति रट–वन् न०त० । पुरुश्मवोत्पत्तिमन्त्रिभेदे “अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि” सुकृत्तराय सुकृतः” ऋ० ८,४५,१७ अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः” भा० ।

अरण त्रि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १युद्धशून्ये “अरणं मरणं समयात् समयात्” भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन । वाक्सङ्गरहिते २रिपौ “ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय स्वाय चारणाय” यजु० २६,२, “अरणाय पराय वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे” वेददी०। ३अरममाणे पृ०साधुः। “योनः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति” ऋ०६,

७१,१६ "अरणोऽरममाणः" इति भा०। ४दुःखिते "मा भूम निष्ट्या इवेन्द्र! अरणा इव" ऋ०८,१,१३, "अरणा अरममाणाः दुःखिनः" भा०।

अरणि पु० ऋ—अनि। १सूर्य्ये 'गणियारीति' ख्याते २वृक्षे। ऋच्छति प्रापयत्यग्निम्। ३अग्निमन्थनकाष्ठे द्वि०। स्त्रियां ङीप्। "जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति" श्रुतिः "आत्मानमरणिं कृत्वा" पुरा० "अग्न्युद्धारशब्दे ६३९७ विवरणम् "अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः। मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत" भा०व०प०। "ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम्। अरणी-मिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यव" इति हरिवं० "पराश-रकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः। भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः। व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" हरिव०। अरणीमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ढक्। आरणेयम् भारतवनपर्व्वान्तर्गते अरणी-हरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे।

अरणिक पु० अरणये अग्निमन्थनकाष्ठाय साधु ठन्। अग्निमन्थनकाष्ठसाधने अग्निमन्थनवृक्षे।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य। अग्निमन्थनवृक्षे राजनि०।

अरणीसुत पु० ३त०। शुकदेवे "स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः"। अरणीसहिते गृह्य ममन्थाग्निचिकी-र्षया। अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन तेजसा। घृताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः। ऋषि-रप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः। अभवद्भग-वान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर!। सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम्। शुकीभूत्वा महाराज! घृताची समुपागमत्। स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम्। शरीरजेनानुगतः सर्व्वगात्रातिगेन ह। स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः। न शशाक निय-न्तुन्तत् व्यासः प्रविसृतं मनः। भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः। यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया। अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत्। सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विज सत्तमः। अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृपः। शुक्रे निर्म्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः। परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः। यथा-ऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन्। तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा" भा०शा०प०।

अरण्य पु०न० अर्य्यते शेषे वयसि ऋ—अन्य। १वने, अद्र्यादि। "माता यस्य गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रिय-वादिनी। अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्" चाणक्यः। "सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समा-हितः। गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" मनुः। "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः। अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्" मनुना अन्त्ये वयस्येव अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। "य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः" या०स्मृ०। २कट्फलवृक्षे पु०। उत्करादि० चतुरर्थ्यां छ। अरण्यीयः अरण्यसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०। अरण्येऽध्येयः वुञ्। आरण्यकं वनपाठ्ये अनुवाकभेदे "आरण्यकमधीत्य च" मनुः। अरण्यमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः आरण्यम् रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्थैव कदली। गिरिकदल्यां तस्या ग्रामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम्। [ग्रन्थभेदे।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्णनात्मके

अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी। (वनकापास) इति ख्यातायां वनकार्पास्याम्।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका। (वनकुलथीति) ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम्।

अरण्यकुसुम्भ पु० ६त०। वनकुसुम्भे।

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः। दुर्दान्तगजे।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्म्मणि ल्युट्। सामवेदान्तर्गते अरण्ये गेये गानभेदे। [भेदे राजनि०।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली। वनघोल्यां पत्रशाक-

अरण्यचटक पु० ६त०। वनचटके।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुरभावात्। निष्फलभूषणे। लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्ति-भिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा एवमन्यस्यापि तथा, अतएव "स्त्रीणां प्रियालोकफलो-हि वेशः" इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन "अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्"।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर—ट ७त० वा अलुक्स०। वनचरे व्याधादौ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन—ड उप०स०। वनजाते।

अरण्यजार्द्रक न० अरण्ये जायते जन—ड कर्म्म०। (बन आदा) इति ख्याते वनार्द्रके।

अरण्यजीर पु० । ६त० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क । वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्म्मे । स च धर्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम् । पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । मुन्यन्नैर्व्विविधैर्म्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम् । वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तो मैत्त्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदैर्म्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजोदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्वाशनो वा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्मकुट्टो भवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्व्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्व्वापि केवलैर्व्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयन्नपः । ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः । आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनुः ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ६त० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्)पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरि १रुद्रे "नमोनमो निचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६,२०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे० दी० । तस्य सर्व्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधोनिनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्याकरे व्यक्तम् । २अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः । वनविड़ाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ६त० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः ।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः । वनरक्षके वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः। "मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ चेति" ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ।

अरण्य(ण्ये)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या वा अलुक्। शान्त्युपायकारकश्रोतृशून्ये निष्फले १ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च। लोके हि रोदने तद्रोदनशान्त्युपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम्।

अरण्यवायस पु० ६त०।(दाँड़काक) इतिख्याते द्रोणकाके।

अरण्यवास पु० अरण्ये वासः। वनवासे।

अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस–णिनि। वनवासिनि १मुन्यादौ "एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिन" इति शकु०। स्त्रियां ङीप्। सा च २ अत्यम्लपर्णीलतायां राजनि०। [वास्तूके।

अरण्यवास्तूक पु० ६त०। (वनवेतो) इति ख्याते वन-

अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः। वनभवे नीवारादौ।

अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः। वनवराहे। [शूरणे।

अरण्यशूरण पु० शा०त०। वनभवे (ओल) इति ख्याते

अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः। वृके।

अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी। ज्यैष्ठशुक्लषष्ठ्याम्। "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता। व्यजनैक-करास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः" इतिः राजमा०।

अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणादौ अध्यक्षः। वनेषु लोकरक्षणार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे।

अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि०ङीप् आनुक् च। महारण्ये। "यथारण्यान्यासु तत्साश्वरत" शत०ब्रा०।

अरण्यायन न० अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्म्मस्तदिवाचरणमस्यस्य अच्। "यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदिति" श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्य्ये। "तदरश्च ण्यश्चार्णवावित्यादिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

अरण्यतिलक पु० सप्तम्या अलुक्। वनतिलभेदे।

अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्यः नियतपाठोमन्त्रो यस्य अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाठ्यमन्त्रेण संस्कृते पुरोडाशादौ "पश्चादरण्येऽनूच्याम्" १८,४,२०। "अरण्येऽनूच्या वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य" इति कर्क०। ७त०अलुक्स०। २अरण्येऽनूच्ये (पाठ्ये) मन्त्रभेदे पु०। स च "उपसु भीमस्येत्यादिमन्त्रः सहि नियतमरण्ये पठ्यते" इति कर्क०। "वागेवारण्येऽनूच्यासोऽरण्येनूच्यो भवति" ता०ब्रा०। "अरण्येऽनूच्यः कश्चिदनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति" भा०। अयमेव पक्षः श्रेयान् कर्कमते बहुव्रीह्या अयणे सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषैकविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम् "सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येनूच्यो भवति" शत०ब्रा०।

अरण्यौकस् पु०अरण्ये विधानेनओकोयस्य। १मुन्यादौ २वानप्रस्थे "वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः" शकु०

अरत त्रि० न रतः। १ अननुरक्ते २विरते च। [त्रि०।

अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य। १ कुक्कुरे २लज्जाहीने

अरति पु० ऋ–अति। १क्रोधे। रम–क्तिन् न०त०। २अनवस्थितचित्ततायाम्, ३रागाभावे, "मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः" सुश्रुतः। ४ रतिविरहे, ५उद्वेगे, "स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः अरतिःसा" इत्येवंरूपे ६ इष्टवियोगान्मनसोव्याकुलीभावे ७ असन्तोषे "भ्रमसरतिं हि सहियोगः" इति। किरा० ख्याते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री। "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पाजागरः कृशताऽरतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ताः इत्यनङ्गदशा दश" मल्लि०। सा च विषयविद्वेषं करोति। न०ब०। ९रागहीने त्रि०।

अरत्नि पु० ऋ–कत्नि रत्निः बद्धमुष्टिकरः स नास्ति यत्र। १विस्तृतकनिष्ठे बद्धमुष्टिहस्ते, २कफोणिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलिपर्य्यन्तपरिमाणे। अतस्ततः प्रमाणे मात्रच्। तत्परिमिते त्रि०। "अरत्निमात्रान्तरिते देशे" भवदेवः। "तासुत्तरतोऽग्नेर्निदध्यात्यरत्निमात्रे" कात्याश्रौ०। "अरत्निमात्रकूपकाः पत्रैद्व्यङ्गुलसम्मितैः" सुश्रु०। ३ कफोणौ (कुनो) बाह्वोरवयवे। "भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः" भट्टिः। "अवनेनाहवनीयमरत्नौ संधत्त" शत०ब्रा०। ४ बाहौ बाहुर्वा अरत्निः बाहुना वीर्य्यं क्रियते" शत० ब्रा०। वा कप्। अरत्निकोऽप्युक्तार्थे।

अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ–रथिन् सारथिः न०त०। सारथिभिन्ने। "अश्वनश्वमिद्यमजत्यरथीः" ऋ० ६,६६,७, रथिः सारथिः न रथि-अरथिः" छा०दीर्घः भा०। [२ भग्नदन्ते वृद्धे च

अरद पु० न जातोरदोयस्य। अजातदन्तावस्थे बाले

अरध्र त्रि० राध–हिंसने, कर्म्मणि रन् हूस्वश्च न०त०। शत्रु-"भिरहिंस्ये उपसृप्रस्य तवसस्तवीयोऽरभ्रस्य रध्रतुरोबभूव" ऋ० ६,१८,४, राध–सिद्धौ रन् हूस्वः भा०।

२सङ्घे च "ता इ त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्रे त्या" ऋ०६,६२,
६. अरध्रम् सङ्घम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंहसंक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः "कर्कामध्यात् सिंहार्के सिंहाद्ये सिंहकन्ययोः" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः तस्मिन् पर्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविडे छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापशून्ये "शंयोररपोदधातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे शंयोररपोदधातन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम् अव्य० अल-अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतमलङ्कृतमित्यर्थे च उदा० । ३ अत्यर्थे च । "तस्मा अरं गमाव:" य०११,५२ अरमिषे स्तयामहे मीलुषे अरंगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता वा मतिः । १पर्य्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । "स्वादस्मै अरमतिर्वसूयुः ऋ०७,३४,२१ । "उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः" ता०उ०।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कवाटे । "ररभसमरराणि द्रागपावृत्य" वीर० च० । २अपिधाने ३ वंशकोषे स्त्रियाः ४ कर्प्पभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्य तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+विट्‌अरमियर्त्ति ऋ-इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्वित्व ररिर्दाता नास्त्यन्योर्ररिरस्य पिपासोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम्। जले निघ०। "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः" ऋ०१।१३९।१०। भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा-अररिरित्येतत्र गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । 'आपोमयाः प्राणा' इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते तादृशं दानमितरस्मात्सुष्ठु तदररि अन्यैरदेयं लोकोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः" इति ।

अररिवस् त्रि० रा-क्वसु ररिवान् न०त० । अदातरि । "योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीः" ऋ०१,१४७,४ ।

अरव पु० ऋ-वन् । १गतौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद० १ गमनस्वभावे त्रि० अरवं, शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ऋ० १,१२९,३, 'अरवं गमनस्वभावम्' भा० ।

अरवस् पु० ऋ-असुन् । अर्त्तेरवः इति' सूत्रं सान्तमिति माधवः । उपद्रवकर्त्तर्यागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो धूर्त्तिः' ऋ०१,१८,३, । "अररुषः उपद्रवं कर्त्तुमस्मत्समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा-के । शीघ्रं मत्कारलाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तत्र नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला-कु-ऋ अरु कपिलका० रस्य लः वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधुकं दाडिमाङ्कुरान् । श्रवाष्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभद्रक" इति सुश्रु०।

अरव पु० अभावे न०त०। १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राण्याणि विन्दते विद-श । पद्मे "सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् रघुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघः "रागेण श्रियमरविन्दतः करार्यैः" माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा०। पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच् समा० स्त्रियां ङीप् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु०। "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णु स०ना० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च। तेषां संघः इनि । ३ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे बा० अनिच्समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरथा अयुक्ताः" ऋ० ८,९७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिताः" भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्यं मधुरादि न०त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३अप्रकृष्टरसे। न०ब० । ४ तच्छून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । "वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ! ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसमसारमिति भा०" । रसं वेत्ति अच् न०त०। रसज्ञभिन्ने । "किमस्थानाम स्वादरसपुरुषानादरभरैः" नैष० ।

अरसिक त्रि॰ रसं वेत्ति रस+ठन् न॰त॰। रसानभिज्ञे “अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि मा लिख” इत्युद्भटः।

अराग पु॰ अभावे न॰। १ अनुरागाभावे रञ्जनाभावे च न॰ब॰। २रागशून्ये त्रि॰। “तमहमरागमकृष्णम्” वेणी॰

अरागिन् त्रि॰ न रागी न॰त॰। विरक्ते स्त्रियां ङीप्।

अराजक त्रि॰ नास्ति राजा यत्र कप्। राजशून्ये देशादौ ‘अराजको हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात्” मनुः। [द्राजन्यप्रसूतितः” मनुः।

अराजन्य पु॰ न॰त॰। क्षत्रियभिन्ने “राज्ञो न धनमन्विच्छे-

अराजिन् त्रि॰ राजा अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्य ब्रीह्या॰ इनि न॰त॰। १ राजानधिष्ठिते “वि पर्वताः अराजिनः” ऋ॰ १,७,२३। अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना ऽनधिष्ठिताः” भा॰। न राजते राज–इनि। २दीप्तिशून्ये त्रि॰ स्त्रियामुभयतो ङीप्।

अराजीव पु॰ अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति आ+ जीव अच् उप॰स॰। १रथकारे। राजीवं पद्मम् न॰ब॰। २पद्मशून्ये जलादौ त्रि॰।

अराति पु॰न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न॰त॰। १शत्रौ। “देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः” वेणी॰ अरिशब्दे विवृतिः। ज्योतिषोक्ते २षष्ठस्थाने। “आरातिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे मृत्युरन्ध्रयोः” इत्युक्तेः षष्ठस्थाने अरिकृतशुभाशुभचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तररिपुषु ४षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्यासाम्यात्। ५अभिगमनशीले च “मा घान्ययौवनुपामरातयः” ऋ॰७,८३,५,। “विश्वा अग्नौ अरातीः ऋ॰ ८,७६,२, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा॰ भावे क्तिन् अभावे न॰त॰। ६ दानाभावे स्त्री ‘मा नो अरातिरीशत” ऋ॰ २,७,२। ‘अरातिरदानम् शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री” भा॰। अरातिरिवाचरति। आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति। शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति वेत्यर्थे। “य उक्त यजमने यारातीयति” शत॰ ब्रा॰। योऽस्मभ्यमरातीयात्” यजु॰ ११, ८०। [अथ॰ १०,६,१।

अरातीयु त्रि॰ अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्–उ। शत्रुतुल्याचारशीले “अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य दुर्हदः”

अरातीवन् त्रि॰ अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थीयोवनिप् पूर्वपददीर्घश्च। शत्रुतुल्याचारवति। “अघायुररातीवा मर्त्ययति द्वयेन” ऋ॰१,१४७,४।

अराधस् त्रि॰ राधः धननाम निरु॰। तन्नास्ति यस्य। धनरहिते ‘कदामर्त्तमराधसम्’ ऋ॰१,८४,८, “अराधसम् राधसा धनेन रहितम्” भा॰ ‘पदा पणीं रराधसो निबाधस्व’ ऋ॰८,६१,२ “अराधसं धनहीनम् यजमानम्” भा॰।

अराय त्रि॰ नास्ति रा धनं यस्य वेदे मच् समा॰। १धनशून्ये स्त्रियां ङीप्॥ “अपकृत्य वा यातुधानानप सर्वा अराय्यः” अथ॰ ४,१८,८ रा+भावे घञ् रायोयस्मादौदानम् न॰ब॰। २तच्छून्ये त्रि॰। “नारायासो न जल्हवः” ऋ॰ ८।६१।११, “अरायाः अधनाः अहविष्का वा” भा॰ “अरायेभ्योऽजिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत” अथ॰ ८,२,२०।

अराल पु॰ ऋ-विच् अरमालाति आ+ला–क। १ सर्जरसे २ मत्तहस्तिनि। ३ कुटिले त्रि॰। “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नैष॰ “भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः” रघुः “नीवक्रामात्मीयमरालपक्ष्मणः” कुमा॰। ४ वेश्यायां स्त्री

अरावन् त्रि॰ रा–वनिप् न॰त॰। अदातरि। “अरावा चन मर्त्यः” ऋ॰८,८,४, ‘पाहि धूर्त्तेररावणः, ऋ॰१,३६, १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च। अरावरी।

अरि पु॰ ऋ–इन्। १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३विट्खदिरे, ४कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाम्यात् ५षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठस्थाने ७ ईश्वरे च। तत्र शत्रौ “दूरात्प्रशमितारिभिः’ ‘त्रिजितारिपुरः पुरः” रघुः। “नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि” का॰प्र॰ “अरिकरिहरणार्थम्” लीला॰। “नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धेभोजयेत् द्विजम्” मनुः। चक्रे “गदारिखड्‌ग पद्मष्टक्” विष्णुध्यानम्। कामादौ “कृतारिषड्वर्गजयेन” किरा॰। ईश्वरे अरिधामन् शब्दे उ॰ विट्खरि अरिमेदः। ‘सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्द्। रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा” इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां दशुक्रमन्दादिषु। यथा रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, गुरोः बुधशुक्रौ शुक्रस्य रविचन्द्रौ” शनेः रविचन्द्रभौमाः। “नीचस्थितेऽरिगेहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः” ज्योति॰ एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु “चतुर्थदशविसान्त्यविनाशस्थाः परस्परम्। तत्कालमित्रायुञ्जस्थः कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्राशिस्थग्रहापेक्षया २,३,४,१०,११,१२ स्थानभिन्नेषु १,५,६, ७,८,९ स्थानेषु स्थिताः ग्रहाः तथाहि कर्मकाले ये ग्रहा यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १,५,६,७,८,९,स्थान

स्था ग्रहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव ग्रहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रवः नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपवः, इति भेदः। यथोक्तं हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः। रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया' इतिराजमा०। निसर्गसमाश्च "बुधः कुजेज्याक्कुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः, । शनिः, कुजेज्यौ, सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः" इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनयः। कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनयः। गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरू शनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम्। एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रगृहे २२।३०कला बलम् मित्रगृहे १५ कलाः, समगृहे ११।४५कलाः शत्रुगेहे ७।३ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम्। मूलं जातकादौ दृश्यम्। नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्य्यमात्रे इति भेदः। एतच्च जातोक्तग्रहादिबलज्ञानोपयोगि। ताजके तु "दृष्टिः स्यान्नवपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५कलाः) ऽखिलकार्य्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते। गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्य्यस्य संसिद्धिदा त्र्यंशोना कथिता (४०कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०-कलाः)। दृष्टिः पादमिता (१५कलाः) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला" (६०कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय "पश्यन्मित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रुः। समस्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि। तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्थानस्था ग्रहाः रिपवः। तत्र "स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः" नील०। राहोर्निसर्गरिपवस्तु "सूर्य्यःशशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः" इत्युक्ता ज्ञेयाः। तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु "शुक्रशनी विपक्षौ" इत्युक्तौ ज्ञेयौ। जातके षष्ठस्थाने "षष्ठे च शत्रविद्विषौ" इत्युक्तौ चिन्तनीयौ। ताजके तु "रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पाद्गन्वमीक्षणा" इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः। ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे। तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोष्ठादिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा। तत्रापि तेषु चतुःकोष्ठात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा च पञ्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशकोष्ठम् द्वादशं पञ्चदशं कोष्ठं षोड़शं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञकत्वात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसंज्ञाः। षोड़शकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतुःकोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक्। यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः। तृतीये ३सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः। द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः। तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः। तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः। तृतीये सुसिद्धसुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः। चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्धः। द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरिसुसिद्धः चतुर्थे अर्य्यरिरिति गणना। एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनायां सिद्धादिषोड़शसंज्ञा तथा च ३८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव। ततश्च सिद्धादिचक्रस्थकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रशब्दे तन्मूलं दृश्यम्। "अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति" तन्त्रम्। राज्ञो विषयानन्तरस्थे ९ नृपतौ। स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदितः यथोक्तं माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि०। "अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्। अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्सराः" पञ्चेति शेषः "पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः" पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्द्दशमः "अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोः समर्थौ व्यस्तयोर्वधे। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः" इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति। अरये साधु तस्मै हितं वा यत्। अराय्यं तत्र साध्वादौ त्रि० "असौ यो अधराद्गृहस्तत्र सन्त्वराय्यः" अथ० २,१४,३,। १० प्रेरके त्रि० अरिष्टुतशब्दे उदा०।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थं पित्रादिदायं न भजते भज–ण्वि अस०स०। दायानर्हिणि अनंशे क्लीबपतितादौ अनंशशब्दे १४२ पृष्ठेऽस्य विवरणम्।

अरिगूर्त्त(र्य) पु॰ अरये तद्धननाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम् । शत्रुवधायोद्युक्ते "पर्षदरि गूर्त्तः सूरिः" ऋ॰१,१८६,२ लोके तु अरिगूर्ण इत्येव ।

अरिता स्त्री अरेर्भावः तल् । शत्रुतायामनिष्टसम्पादने ।

अरित्र पु॰ ऋ—अन्तर्भूतण्यर्थे इत्र् वेदे इट् । नाविके कर्णधारे "इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" ऋ॰६,६५,२, २,४२,१, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अरित्र न॰ ऋच्छत्यनेन ऋ—इत्र । (हालि(इति ख्याते १नौकाचालनकाष्ठे । "लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितः" माघः "नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यद्गर्हिष्यवमानं तस्या ऋत्विज एव स्फ्यायारित्राश्च" शत॰ब्रा॰। २गमनसाधने वाहनादौ च "अरित्रं वां दिवस्पृथु" ऋ॰१,४६,८, 'अरित्रं गमनसाधनं नौरूपम्' भा॰ । "शतारित्रां नावमातस्थिवांसम्" ऋ॰१,११६।५, "शतारित्रां बह्वरित्रां यैः काष्ठैः पार्श्वतोबद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि" भा॰। अरितः पापादितस्त्रायते त्रै-क । पापादितो ३रक्षके त्रि॰ । "दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः" ऋ॰२,१८,१, "दशारित्रः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्यरित्रा यज्ञाः दशसंख्याकायज्ञायस्य" भा॰ । काश्या॰ ठञ्ञिठौ । तत्सम्बन्धिनि आरित्रिकः तद्वादौ च त्रि॰ ञिठ स्त्रियां ङीप् ।

अरिदान्त पु॰ अरिर्दान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि परनिपातः । यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे । 'रामे भारं समासज्य, युयुधाने च वीर्य्यवान् । अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले । निघ्नसगतौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे । उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे मृदरे प्रसेने चित्रके तथा । अरिदान्ते इहद्गे श्वफल्के सात्यकौ पृथौ । कृष्णान्धकेषु चान्येषु मुख्येषु । मधुसूदनः । गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति" । इति हरिवं॰।

अरिधायस् त्रि॰ अरिभिरीश्वरैः धार्य्यते धा—असुन् पृ॰ युट् च । ईश्वरधार्य्ये । "अष्टावरिधायसोगाः" ऋ॰ १,१२६, ५, अरिधायसः "अरिभिरीश्वरैः धार्य्यमाणा" भा॰ ।

अरिनन्दन त्रि॰ अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द-णिच्-ल्यु उप॰स॰। शत्रुसन्तोषके अकृतेन्द्रियजये व्यसनासक्ते

अरिन्दम त्रि॰ अरीन् शत्रून् कामादीन् वा दाम्यति दमयति दम—अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम् उप॰स॰ । पराभावके १शत्रुतापके २जितकामादौ च । काश्या॰ ठञ्ञिठौ आरिन्दमिकः । तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ ञिठ स्त्रियां ङीप् ।

अरिप्र त्रि॰ रिप्रमिति निरुक्तं पापनाम तन्नास्ति यस्य । पापरहिते "अरिप्रा इतइन्तमाः" ऋ॰८,८,६, "रिप्रमिति पापनाम" भा॰ । "तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य" । ऋ॰७,४७,१, "अरिप्रं पापरहितम्" भा॰ ।

अरिमर्द पु॰ अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्गाति मृद-अण् उ॰स॰ १कासमर्दवृक्षे । २शत्रुतापके त्रि॰ ।

अरिमर्द्दन त्रि॰ अरिं मृद्नाति मृद—ल्यु—उप॰स॰ । १शत्रुतापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत । गान्दिनीं नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ पिता । तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः । अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः । उपमद्गुस्तथा मद्गुश्च दरश्चारिमर्द्दनः । अरिक्षेपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः । धर्म्मभृच्चयतिधर्म्मा च गृध्रभोजान्धकस्तथा आवाहाप्रतियाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिवं॰।

अरिमेजय पु॰ अरिमेजयति कम्पयति एज—णिच्—खश् मुम् उ॰स॰। शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे अरिमर्द्दनशब्दे विवृतिः ।

अरिमेद पु॰ अरेर्विट्खदिरस्येव मेदः सारः स्कन्धोऽस्य । (गुयाबाबला) १वृक्षभेदे । अरिरिव मेद्यति कृशत्वात् अल्पं स्निह्यति मिद—अच् । २विट्खदिरे । संज्ञायां कन् । ३कृमिभेदे तद्गणनायाम् "वाहूरका पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चकीटोऽरिमेदकः" सुश्रु॰ ।

अरिला स्त्री 'षोड़शकले विलासिनि ! छन्दसि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि । अरिला नाम पयोधरधारिणि ! शेषे नियतलघुद्वयधारिणि" "इत्युक्तलक्षणे मात्रावृत्तभेदे ।

अरिष पु॰ न इयर्त्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न॰ त॰ । १अपानमांसजे रोगभेदे । न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न॰त॰ । २अविच्छिन्नधारावर्षणे न॰ ।

अरिषड़ष्टक न॰ षट् च अष्टौ च द्व॰ ततः परिमाणार्थे कन् षड़ष्टकम् अरिस्वामिकं षड़ष्टकं शाक॰ त॰ । विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्परराश्यपेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठत्वेऽष्टमत्वे वा अशुभं तयोः राश्योर्मित्रस्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिकत्वेऽतीव दोषः । यथोक्तं "मकरः कर्कटकारिपुत्रा कन्या मेषेण सह भवत्युवया । कर्किघटौ वृषधनुषी

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षड़ष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि" ज्यो॰त॰। तत्र प्रतिप्रसवः। "सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि वा ताराष्टसु सुमित्रमित्रसुखदक्षेमार्थसम्पद्यदि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रीत्यायुःसुखवृद्धिपुष्टिजननं कार्य्यो विवाहः शुभः" भुज॰भी॰। अत्यन्तापद्विषये व्यासः। "मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिनैधनाख्याः। वर्ज्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु"। तत्रदानमुक्तम् तत्रैव। "षड़ष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति"।

अरिषड्वर्ग पु॰ षसां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स॰। कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु "क्षतारिषड्वर्गजयेन" किरा॰।

अरिषण्य त्रि॰ न रिषति हिनस्ति रिष हिंसायाम् अन्यक् न॰त॰। अहिंसके "श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्" ऋ॰२,३९,४, "अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ" भा॰।

अरिष्ट पु॰ रिष–हिंसायां कर्त्तरि क्त न॰त॰। १लशुने २निम्बे। "सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च "अणि रक्षायां सुश्रुतः। "सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति" विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः। ३ लङ्कानिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रीठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। "अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोग्रहजिद्गर्भपातन" वैद्य॰। ७कृष्णहतेऽसुरभेदे। "यत्र शाल्वश्च मैन्दश्च कंसं द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्। नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्" हरिव॰। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। "अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा" रघुः तत्करणप्रकारस्तु "नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु बिल्वन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकसर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्" सुश्रु॰। तत्र प्रवेशे "रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तूत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्" नि॰सि॰ तारा उक्ता। एतच्च सम्भवे "प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्" वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैरृत्यां वास्तुभूमौ कार्यम् "वारुण्यां भोजनगृहं नैरृत्यां सूतिकागृहम्" वशिष्ठोक्तेः "दद्याद्धि सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैर्लिखितेन च" विष्णु॰पु॰ ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ "अरिष्टे त्रिविधोत्पाते" इतिज्यो॰ १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेनारिष्टकाख्ये मद्ये। "रक्तारिष्टं योषिताजीसुप्रेषम्" माघः। "अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः" वैद्य॰। मद्ये पुंस्त्वमपि भावप्र॰। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् ५ब॰। १४मरणचिह्ने। "रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयत" इति पुरा॰। न॰त॰। १५शुभे न॰ ५ब॰। १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि॰। १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु॰ "अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ शिलायुधः" हरिवं॰ (कट्की) ख्यातायां १९ कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा" इत्युपक्रम्य "कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजसः" हरिव॰ रिष्टं हिंसा विरोधे न॰त॰। २१सुखेनावस्थाने न॰ "मत्तवेऽयो अरिष्टतातये" ता॰ब्रा॰। "अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय" भा॰। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम–तुन् नि॰ आदन्तादेशः। अहिंसितगमने। "अरिष्टगातुःसहोता सहोभरिः" ऋ॰ ५,४४,२, "अरिष्टगातुरहिंसितगमनः" भा॰।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल्। सुखकरणे "जीवातवे न मृत्यवेऽथोऽरिष्टतातये" ऋ॰१०,६०, ८, "ओषधीरक्षा अरिष्टतातये" यजु॰। लोके तु तायक्लिन्। अरिष्टविस्तारे "तदत्रभवतां निष्कर्षार्थमरिष्टतातिमाशास्महे" वीरच॰। क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टशब्दे दृश्यम्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि॰ अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु॰दैत्य॰ कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे "तार्क्ष्य-

श्वारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च महाबलः। अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” हरिव०२तीर्थंकरे जिनभेदे च।

अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न०त०। हिंसाभावे। “पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम् ऋ० २, २१, ६,। ‘अरिष्टिमहिंसाम्” भा०।

अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयितृभिः स्तुतं वेदे षत्वम्। प्रेरयितृभिः स्तुते प्रशस्ते “रासते विश्वगूर्त्तो अरिष्टुतः ऋ० ८,१,२२। लोके तु न षत्वम्। [स्थातरि।

अरिष्ठ त्रि० अरये तिष्ठते स्था—क वेदे षत्वम्। शत्रुनाशाय

अरिह त्रि०अरीन् हन्ति हन—ड। १शत्रुनाशके “हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अवाचीनोऽपि वैदर्भीमपरामुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः, अरिहः खल्वङ्गामुपयेमे” भा० आ० प०।

अरीढ़ त्रि० न रीढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः। १अनास्वादिते। ऋग्वेदे तु ढस्य लह्ः अरीलह्ः इत्येव। “अरीलह्ं वत्सम्” ऋ०४,१८,१०। अरीलह्ं शत्रुभिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २अर्थे च।

अरीहण पु० अरिं हन्ति हन—अच् पूर्व्वदीर्घः। नृपभेदे अरीहणेन निर्वृत्तम् वुञ्। आरीहणकम्। चतुरर्थ्याम् उत्करा० छ। अरीहणीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य। निर्वृत्तार्थे विहितवुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे। स च गणः अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, सांपरायण क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्तायन, मैत्रायण भास्त्रायण, वैमतायन। गौमतायन, सौमतायन। सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण,। कौन्द्रायण खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश। उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलतृ, भलन्दन, खण्डु, कनल यज्ञदत्त, अरीहणादिः।

अरुंषिका अरूंषि मर्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् पृ०, सुम्। क्षुद्ररोगभेदे। “समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भवन्ति॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता। कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जालगर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददारिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसूरिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्मकीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति”॥ अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक्कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्” “अरुंषिकाहृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः।

अरुगण त्रि० रुगणः विरोधे न०त०। स्वस्थे रोगशून्ये “रुजदरुगणं विबलस्य सानुम्” ऋ०६,३९,२।

अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य। प्रकाशहीने मलीमसे “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ०६,३९,४॥

अरुचि पु० न रुचिर्यत्र। सत्यप्यभिलाषे १भोजनायोग्यतासम्पादके १रोगभेदे। न रुचिः सन्तोषः न०त०। २सन्तोषाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः। पूर्व्वोद्भावितदोषस्य शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः। भोजनादौ ३अभिलाषाभावे च “सन्निपातज्वरश्वासकासहिक्काऽरुचिप्रनुत्” “स्याद्दुर्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवमग्निसादः” इति च सुश्रुतः।

अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य। १रोगशून्ये २अनुत्पन्नरोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक् “इति प्रश्ने” हितभुगमितभुगशाकभुक् सोऽरुगित्युद्भटः “अरुक् सुरत्राप्यचलो महांश्च मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः’ सुश्रुतः।

अरुज पु० न रुजति रुज—क। (सोंदाल)इति ख्याते १वृक्षे। नास्ति रुजा यस्मात् ५ब०। २रोगाभावसाधने त्रि० “विषेभ्यः खलु सर्व्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः। ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं०“अनुह्लादो हरिहयोवराहः संह्रारोऽरुजः”। दैत०। ४रोगशून्ये नीरोगे च त्रि०। “अपाककठिनः स्थूलोपन्विवर्त्तभवोऽरुजः” सुश्रुतः। “अरुजं वा ह्यतः शूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि” सुश्रु०।

अरुण पु० ऋ—उनन्। १सूर्य्ये, २सूर्य्यसारथौ, ३गुड़े, ४सन्ध्यारागे ५निःशब्दे, ६दानवभेदे ७ कुष्ठभेदे, ८पुन्नागवृक्षे। ९ अव्यक्तरागे १० कृष्णमिश्रितरक्तवर्णे च ११ तद्वति त्रि०। १२ कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न०। १४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम् १७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री। १९ त्रिवृतायां मेदि०२०इन्द्रवारुण्याम् २१गुञ्जायां राजनि०२२मुण्डतिक्तायाम् च स्त्री। तत्र अनूरौ ‘विभावरी यद्यरुणाय कल्पते’ कुमा०“यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावदरुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः। “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च

महाबलः अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” हरि० ‘अरुणोगरुड़भ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः स्मृतः” हरिव०। “तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे” १९१ उक्ता । सूर्य्ये “संसृज्यते सरिजैरुणांशुभिन्नैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा०। वर्णे तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत० ब्रा० । “दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणोः” माघः । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे । २४दैत्यभेदे पु० । धूम्रादि० वुञ् । आरुणकः तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु० ष्यञ् आरुण्यम् न० । तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न० । रक्तादिवर्णे । अपत्ये इञ् । आरुणिः जटायौ सूर्य्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात् स्त्रियां० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः । गौरा० ङीष् । २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री । “अरुण्योगाव उषसामिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायामपि स्त्री । २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् ‘सरांस्येतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्रमात्” सि०शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु” गुड़कुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कर्म्मसर्पवत् नित्यकर्म्मधा० । रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री कर्म्मसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्व्वाभेदे, “यद्यदाराच्च विन्देयुः अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्य्यभार्य्यायाम् १ संज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्यादयोऽप्यत्र “तस्य भार्य्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः” इति । ‘असहन्ती तु तां छायां सवर्णां निर्ममे ततः । छायामयीं तु सा संज्ञा, तस्याश्छायासमुत्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्द्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया । इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । छायोवाच । आकचग्रहणा देवि ! आ शापाच्चैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि ! यथेच्छया” । इति हरिवं० । ३प्रधाकन्याभेदे च । “सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवद्याम् अनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं० अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु० ५तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणप्सु त्रि० अरुणः प्सुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे “ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम्” ऋ० ५,८०,१, “अरुणप्सुमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य । १पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु० अरुणः गरुड़ाग्रजः सारथिरस्य । सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे

अरुणात्मज पु० ६त० । १जटायौ पक्षिणि । २सूर्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० ८ यमुनयां तपत्यां च स्त्री । “त्रीण्यपत्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूवतुः” । संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रीण्यपत्यानि । “द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात ! सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते । द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्णिः शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः छायाख्यायां द्वितीयायां सवर्णायां जातौ हरिवं० । वड़वारूपधारिण्यां संज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वड़वारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभलीलया । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वड़वां ततः । अधृष्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड़वावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कथ्यमानास्ति यथा “एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्दरारोहा कन्याऽहमिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तावर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते राज्ञि ! भवि-

ता दीप इत्युत । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् कर्णः शस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डली द्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्वलोकेषु विश्रुतः" । भा० आ० प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुड़े तस्य ततोऽनुजातकथाऽरुणशब्दे दृश्या । [रोह रणे हरिः" हरिवं० ।

अरुणाग्रज पु० ६त० । गरुड़े "अरुणाग्रजं श्रीमानारु-

अरुणित त्रि० अरुणं क्रियते स्म अरुण+कृत्यर्थे णिच्-कर्मणि क्त, तारकादि० इतच् वा । १रक्तवर्णीकृते २जातलोहितवर्णे च । "स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्" कुमा० ।

अरुणोदक न० अरुणमुदकं यस्य । १सरोवरभेदे । उदकस्य वा उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्कम्भपर्वतस्थम् वि०पु० । २नदीभेदे स्त्री सा च "मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशीखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामति मधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति" इति भागवतोक्तस्थलस्था ।

अरुणोदय पु० अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । "चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते" इत्युक्ते सूर्य्योदयात् प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री अरुणोदयकाले विद्धा । अरुणोदयकाले दशम्या विद्धायामेकादश्याम् । "दशमीशेषसंयुक्ता यदि स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्" हेमा० भवि० पु० 'अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणा लाभेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या" ए०त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । "सूर्य्यग्रहेण तुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् । माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समेति" ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।

अरुन्तुद त्रि० अरूंषि मर्म्माणि तुदति तुद-खश् मुम् च । मर्म्मपीड़के दुःखदायके "अरुन्तुदमिवालानमनिर्व्वाणस्य दन्तिनः" इति रघुः "नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्म्मकृत्" मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम् २ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वाद्व्युत्पत्तः "अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघुः "आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति" "साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती" इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेराकूत्यामुत्पन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षिस्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च "प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः । पूर्व्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी" द०सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्श्यते "अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति" गोभि० । "एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति मन्त्रमन्त्रेण पश्येत्" सं०त० रघु० । अरुन्धती यथा पत्यौ अनुरक्ता एवमेव त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् । आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । "न पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्" ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषं" ४दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे । "ददौ स दश धर्माय" इत्युपक्रम्य "तासां नामानि मे शृणु" इति चोक्त्वा । "अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती । सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भारत ! । धर्म्मपत्न्यो दश त्वेता इति" "पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यामजायत च" हरिवं० । ५जिह्वायाञ्च "अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्" इत्युक्त्वा तत्रारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं दर्शितं यथा "अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽन्नौ मातृमण्डलम्" काशीखण्ड० । [वसिष्ठे मुनौ

अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् समा० ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्या दर्शनमिव दर्शनं यस्य तत् सूचको न्यायः । प्रथमस्थूलदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनरूपे न्याये "यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां तारामसुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति" शा०भा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ६त० । वसिष्ठे मुनौ तत्पत्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष त्रि० न रोषति क्रुध्यति रुष–क न०त० । १अक्रोधने । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः" यजु० २३,५ "असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः" इति श्रुतिः । विरोधे न०त० । २ रोचमाने । "श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा" ऋ० २,१,४, 'अरुषं रोचमानम्' भा० । ऋ–गतौ–उषन् । ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप् । "युक्ष्वाह्यरुषी रथे" ऋ०१,१४,१२, अरुषीर्गमनशीला वडवाः" भा० । रुषा हिंसा न०ब० । ४हिंसारहिते "जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्" ऋ० ३,७,५,। "अरुषस्य हिंसारहितस्य" भा०। [स्त्री निरु०।

अरुष त्रि०नास्ति रुट् यस्य । १अक्रोधे। गौ०ङीष्। २उषसि

अरुष्क पु० अरुर्मर्मस्थानं कायति पीडयति कै–क । मर्मभालेय व्रणकारकफलरसे (भेला) भल्लातकवृक्षे ।

अरुष्कर पु० अरुः करोति ट उप०स० सत्वम् । मर्मभालेय व्रणकारकफलरसे १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि० "शुष्कोऽरुपार्थकोऽरुष्करश्च" सुश्रु०। स्त्रियां ङीप् ।

अरुस् पु०ऋ–उसि । १अर्के, २रक्तखदिरे च । ३मर्मणि न०। ४व्रणे, ५क्षते च पु०न०। "अरुर्हि षदजनस्य सम्" पा०। 'अरुर्वै' पुरुषोऽवच्छिन्नः अनकरेवैतद्भवति" शत०ब्रा०। "यद्दण्डेन यदिष्वा यद्वारुषा हरसा" अथ०५,५,४ । "अरुर्वै पुरुषस्याप्नोति" शत०ब्रा० उक्ते ६ नेत्रे च । अरुस्+अभूततद्भावे च्वि अन्त्यलोपः दीर्घः अरूकरोति ।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क । भूम्यामलक्याम् राजनि० । कृशा० छण् । आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अरूक्ष त्रि० विरोधे न०त० । स्निग्धे मसृणे, "दर्भैः प्रच्छादयत्यरूक्षतायै", शत०ब्रा० ।

अरूक्षित त्रि०न रूक्षितः विरोधे न०त०। स्निग्धे मसृणे, "अरूक्षितं इष आ रुपे अचम्" ऋ०४,११,९, अरूक्षितं स्निग्धम्" भा० ।

अरूक्ष्ण त्रि०रूक्ष+नन् विरोधे न० त० । स्निग्धे । "यत्ते वासः परिधानम्–संस्पर्शेऽरूक्ष्णमस्तु ते" अथ०८,२,१६ ।

अरूप त्रि० नास्ति रूपमस्य । १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि न० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" कठ०उ०। कुत्सितार्थे न०त०। ४कुत्सितरूपे न०।

अरूपहार्य्य त्रि० रूपेण न हार्य्यः वशीकार्य्यः अस०स० । सौन्दर्य्यादिना अवशीकार्य्ये "अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्" कुमा० ।

अरूष पु० ऋ–ऊषन् । १सर्पविशेषे २ सूर्य्ये च त्रि० कौ० ।

अरे अव्य० ऋ–ए । १रोषाह्वाने, २नीचसम्बोधने "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति" न वा अरे पत्युः कामायाश्चाः पतिः प्रियो भवति" शत० ब्रा० बहुकृत्वः पाठः। तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्तं तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम् । ३अपकृतौ, ४असूयायाञ्च ।

अरेपस् त्रि० नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १निष्पापे 'प्रापे रूपी पुराऽरेपाः' इति माघः २निर्मले च "अरेपसा तन्वा शाशदाना" ऋ०१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्मलया वा" भा०।

अरेऽरे अव्य० अरे+वीप्सायां द्विरुक्तिः । नीचसंबोधनादौ । २सक्रोधसम्बोधने च "अरेरे राधागर्भभारभूत ! सूतापसद ! किमेवमालपसि" अरेरे वाचाट ! वृथाशस्त्रग्रहणदुर्विदग्ध ! वटो" इति च वेणीसंहारः ।

अरोक त्रि० रुच–दीप्तौ घञ् रोकम्छिद्रं दीप्तिश्च न०ब० । १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च । "विभाषा श्यावारोकाभ्याम्" पा०बहुव्रीहौ एततपूर्व्वकदन्तस्य दत् । अरोकदन् अरोकदन्तः । निविड़दन्ते दन्तादेशे स्त्रियां ङीप् ।

अरोग त्रि० नास्ति रोगोऽस्य । रोगशून्ये "अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः" सुश्रु० । "एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः" मनुः तस्य भावः ष्यञ् । आरोग्यम्। रोगाभावे न० "आयुरारोग्यविजयं देहि देवि! नमोऽस्तु ते" दुर्गास्तवः "आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नानजं फलमिति" पुरा० तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्यत्वम्" तत्रैव न० ।

अरोगण त्रि० रोगोऽस्यस्य बा०मत्वर्थे न न०त०। रोगशून्ये "तेषामसि त्वमुत्तममनास्रावमरोगणम्" अथ०२,३,२ ।

अरोगिन् त्रि० न रोगी विरोधे न०त० । रोगशून्ये "यावज्जीवमरोगी स्यात्" पुरा० स्त्रियां ङीप् । "अरोगिणीं चारुमताम्" स्मृतिः ।

अरोचक पु०न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्–ण्वुल् न०त०। रोगभेदे यत्र कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्तः । 'दोषैः पृथक् सह जवित्तविपर्य्ययाश्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम् । नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति । हृच्छूलपीड़नयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु । हृद्दाहशोषबहुता मुखतिक्तता च

मूर्च्छा मदहृद् भवति पित्तकृते तथैव। कण्डू गुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्राः श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु। सर्व्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति। संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिन्ताकृते भवति सोऽप्यरुचिर्द्दर्शनाच्च" इति। "गुल्मान् प्लीहोदरं कासं हल्लीसकमरोचकम्" इति सुश्रुतः। [रुच्शून्ये त्रि०।

अरोदन न० अभावे न०त०। १रोदनाभावे। ब०। २क्रन्दन-

अरोधन न० अभावे न०त०। १रोधाभावे २आवरणाभावे ३गतिरोधके व्यापारे। न०ब०। ४तच्छून्ये त्रि०।

अरोध्य त्रि० न रोध्यः। रोद्धुमशक्ये। [शून्ये त्रि०।

अरोपण न० अभावे न०त०। १रोपणाभावे न०ब०। २रोप-

अरोष पु० अभावे न०त०। १क्रोधाभावे। न०ब०। २क्रोधशून्ये त्रि०।

अरौद्र त्रि० न रौद्रः विरोधे न०त०। १भीषणभिन्ने सौम्याकृतौ २ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु०। "अरौद्रः कुण्डली चक्री" विष्णुस०। "कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः, त्रयं यस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावादित्यरौद्रः" भा०।

अर्क तापे, स्तुतौ च चुरा०उभ०सक० सेट्। अर्कयति ते आर्चिकत् त। अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम्।

अर्क पु० अर्च–कर्म्मणि घञ् कुत्वम्। १सूर्य्ये, २इन्द्रे, ३ताम्रे, ४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द) इति ख्याते ७वृक्षे, (आरख) इति ख्याते ८काष्ठविशेषे च। ९अर्च्चनीये त्रि०। "आ सूर्य्यो न भानुमद्भिरर्कैः" ऋ० ६,४,६ "अर्कैः अर्च्चनीयैः" भा० "ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः" भा० १०ज्येष्ठे" पु०। स्त्रतणया ११अर्काधिपे वारे १२सप्तमीतिथौ १३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४द्वादशसंख्या याञ्च तत्र विष्णौ। "अर्को वाजसनः शृङ्गी" वि०स०। अर्कवृक्षे "अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध०। सूर्य्ये "अर्काद्दिनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी" सूर्य्यसि० "संपर्कादर्करोचिषाम्" माघः "स्पृष्ट जगत्पूज्यमयुज्य तार्कः" माघः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा०। अर्कस्यापत्यम् इञ्। आर्किः सूर्य्यपुत्रे यमादौ, यमुनायां तपत्याञ्च स्त्री अरुणात्मजशब्दे विवृतिः।

अर्ककला स्त्री ६त०। शारदातिलके सूर्य्यस्य उपास्यत्वेनोक्ते द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभविते कलाभेदे। ताश्च १"तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरीचि ५ज्वालिनी ६रुचिः। ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विश्वा १०बोधिनी ११धारिणी १२क्षमा। कादयाश्च वसुदाः सौर्य्यो डान्ता वा द्वादशेरिताः" "वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः क्रमात्" शार० ति०।

अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कम-ञ। (हुडहुड़िया) इति ख्याते १वृक्षे ६ब०। २सूर्य्यप्रियायाम् ३संज्ञायां छायायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः।

अर्कक्षेत्र न० ६त० "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्। जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि सुरजादयः" ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक०त०। रक्तचन्दने

अर्कज पु० अर्काज्जायते जन–ड ५त०। १यमादौ २तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः द्वि०ब०। ५सुग्रीवे ६कर्णे च। अरुणात्मजशब्दे विवृतिः।

अर्कतनय पु० ६त०। राधासुते १ कर्णे २यमादौ च। अरुणात्मजशब्दे विवृतिः।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्य्यासः। अर्कवृक्षनिर्य्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे।

अर्कनयन पु० अर्कोनयनं यस्य। विराट्पुरुषे। "सूर्य्याचन्द्रमसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे" पुरा० "अनन्तबाहुं शशिसूर्य्यनेत्रम्" गीता अर्कइव दुर्दर्शं नयनमस्य। २दुर्द्दर्शलोचने त्रि०।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम–णिच् कनि। रक्तार्के वृक्षे।

अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्य्यइव तीक्ष्णं पत्रं यस्य। १अर्कवृक्षे। अर्कपर्णोऽप्यत्र। २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री। ६त०। ४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० "स कदाचिदर्कपत्राण्यभक्षयत् क्षुधार्त्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः" भा०आ०प० "देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके। खादन्नर्कपत्राणि" त्रिद०सु०। "सप्त बदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधायेति, माघसप्तम्यां स्नाने क्र०त० रघु०।

अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य। १मन्दारे। ६त० २अर्कवृक्षपत्रे न०। [कर्णस्फो०। (आकन्द) २वृक्षभेदे।

अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्षइव तीक्ष्णः पादपः। १निम्बे।

अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप्। २कटुम्भिनीवृक्षे। वा कप्। अत इत्वे अर्कपुष्पिकाप्यत्र।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री–क। जवायाम्। ६त०। १सूर्य्यप्रियायां, २संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १गौतमे सूर्य्यवंश्ये बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात् । २पद्मे । अर्कबान्धवोऽप्युभयत्र ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा०त० । १सूर्य्याक्रान्ते नक्षत्रे ६त० । तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुड़हुड़िया) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्क इव सर्पाणां दुष्प्रसहं मूलं यस्याः । (ईशेर-मूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्क इव रूष उषः रस्य लः । ऋषिभेदे बिदा० अञ् । आर्कलूषः तदपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे । ब० । २पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्ध्यर्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे । शुभे दिने वा पूर्व्वाह्णे कुर्य्यादर्कविवाहकम्" काश्य० । "तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽत्र । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकवृद्ध्यर्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं गृह्णाति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति" मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० ६त० । १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५श्राद्धदेवे ६अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । ७यमुनायां ८तपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये दुर्द्दर्षे च ।

अर्कहिता स्त्री ६त० । १अर्कभक्तायां (हुड़हुड़िया) लतायाम् २सूर्य्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अनुगतः, अश्मा । सूर्य्यकान्तमणौ, स हि सूर्य्यरश्मिसंपर्काद्‌ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धित्वम् । अर्क इव रक्तः अश्मा । (चुनी) २अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्यास्ति इनि । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । "बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ऋ० १,१०,१, । अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि । २अर्चनयुक्ते त्रि० । "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् पनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्य्याचन्द्रमसोरेकराश्येकावच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगत उपलः । १सूर्य्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्म्मणि यत् कुत्वम् । १अर्चनीये । अर्कस्यायम् यत् । अर्क्यः अर्कसम्बन्धिनि । "स एष वार्क्य एष तपति तस्यैतदन्नं क्यमेष चन्द्रमार्क्यम्" शत०ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १कपाटमध्यस्थे रोधके १काष्ठादिदण्डे, "ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० । "पुरार्गलादीर्घभुजा बुभोज" रघुः, "अथानपोढार्गलमप्यगारमिति" रघुः । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाठ्ये २स्तोत्रविशेषे "अर्गलां कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मत्स्यसूक्तम् । ३कल्लोले, ४कपाटे च न० ५क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीष् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्यत्रार्थे । ६विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ "वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । "अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्णयस्य" माघः । [वृक्षे

अर्गवध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सिंधालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रेयवस्तुग्रहणार्थं देये तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये । "कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" "कुर्य्युरर्घं यथापण्यमिति" च मनुः अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । २पूजोपचारे दूर्व्वाक्षतादौ । सामगैरयं शयकारः क्लीबलिङ्गश्च प्रयोक्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोऽविकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीरं

कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" काशीखण्डम् । "तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः" माघः "अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः" "अर्घ्यानुपदमाशिषमिति" च रघुः । [पूज्यतमे महादेवे ।

अर्घीश पु० अर्घोऽस्त्यस्य इनि ईश्यत्वेन तेषु ईशः । सर्व्वदेवेषु

अर्घ्य त्रि० अर्हते पूज्यते अर्ह-घञ्-न्यङ्क्वा० कुत्वम्-अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा । १पूजनीये "तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः माघः" । अर्घाय देयं यत् । २पूजार्थे देये जलादौ । "तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः" कुमा० । "अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः" कुमा० । अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत् । ३अकृत्कारतपोवनसञ्चोद्भवे मधुनि न० तस्य बहुमूल्यत्वात्तथात्वम् ।

अर्च पूजायाम् उभ० भ्वादि० सक० सेट् । अर्चति ते आर्चीत् आर्चिष्ट । आनर्च-र्चे "पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेत्" मनुः । "एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति" मनुः । "स्वगुप्योपहारेण छायामानर्च पादयोः" रघुः "इन्द्रियमार्च्चीद्रसुधाधिपानाम्" "समीहे मर्त्तुमानर्चे तेन वाचाऽखिलं बलम्" । "आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्" "प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्" "विप्रानर्चं-स्तथा स्तुवन्" इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः अर्चितवान् अर्चितुम् अर्चित्वा ।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्चयति ते आर्चिचत् त । अर्चयामास "दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः । "स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा" कुमा० ।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-ण्वुल् । पूजके "ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः" मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।

अर्चत्रि त्रि० अर्च-वेदे बा० अत्रि । अर्चनीये । "अर्चत्रयो धनयो न वीराः" ऋ० ६,६६,१० । "अर्चत्रयः अर्चनीयाः" भा० ।

अर्चत्य त्रि० अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्रिमर्चनमर्हति यत् । पूजनीये । "अर्चत्र्योमघवा नृभ्यः" ऋ० ६,२४,१ । "अर्चत्र्यः अर्चनीयः" भा० ।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट् । पूजने । "अरिष्टं नाशयेत् सर्व्वं यद्दविप्रसुरार्चनम् पुरा० । ["निरतः पुरा० ।

अर्चना स्त्री चु० अर्च-युच् । पूजायाम् । "देवार्चनायां

अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर् । पूजनीये । "प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्" भट्टिः ।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे अङ् । १प्रतिमायाम् "आभिरूप्येण चार्चाया देवः सान्निध्यमृच्छति" ति०त० पुरा० । "देवार्च्चामग्रतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः" आ०त० । भावेऽङ् । २पूजायाम् "लोकः पच्यमानस्त्वर्चाभिर्धर्मैः ! ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्ज्यया दयया च" । शत०ब्रा० ।

अर्चि स्त्री अर्च-इन् । वह्न्यादिशिखायाम् । "यस्य त्वन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदृक्षत" ऋ० १,४८,१२, "तव ज्योतींष्यर्चयः" ऋ० ८,४४,१७ ।

अर्चित त्रि० अर्च-क्त । १पूजिते "स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा" कुमा० २विष्णौ पु० "अर्चिष्मानर्चितः कुम्भः" वि०स० । "सर्व्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः" भा० ।

अर्चिरादिमार्ग पु० अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो मार्गः । देवयाने पथि उत्तरमार्गे । "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्, आपूर्य्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः" छा०उ० । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सूत्रे तेषां तदभिमानिदेवतापरत्वमुक्तम् "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः" गीता ।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । दीप्तियुक्ते । "उद्यच्छतमर्चिवत्" ऋ० ७,८,६१,२, "यस्ते पवित्रमर्चिवदग्ने" ऋ० ६,६७,२४ । लोके तु अर्चिमान् । स्त्रियां ङीप् ।

अर्चिष्मत् पु० अर्चिर्विद्यतेऽस्य मतुप् । १सूर्य्ये, २वह्नौ ३उपदेवभेदे च "अर्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भीरिश्च वदतांवरः । नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः" हरिवं० ४दीप्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । सा च ५अग्निपुर्य्याम् । इन्द्रलोकसमपर्त्तिन्यां "एतस्यादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा । इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम्" काशीख० विवरणमग्निलोकशब्दे । ५विष्णौ पु० अर्चितशब्दे उदा० ।

अर्चिस् न० अर्च-इसि । १वह्न्यादेः शिखायां "प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन" "प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे" "कासीदास्यत्प्रनिर्वाणप्रदीपार्चिरिवोषसि" इति च रघुः २मयूखे ३वह्नौ च पु० "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः" छा० उ० "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल" इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्च्चिरले वह्निः ४दीप्तिमात्रे न० "प्रथमार्चिषा-मेतदनुदुर्गोर्भ्युदरायुधम्" कुमा० ।

अर्च्य त्रि० अर्च–स्तुतौ यवत् न कुत्वम् चु० अर्च–यत् वा । पूजनीये प्रागर्च्युरर्च्यं जगदर्च्चनीयम्" भट्टिः ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि०पर०सक०सेट् । अर्ज्जति, आर्ज्जीत् आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य अर्जन् । "अर्जकोऽग्र्यमाहारेत् । दाय०त० "न तत्पुत्रै-र्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्" मनुः । "आनर्जु-र्नृभुजोऽस्त्राणि" भट्टिः ।

अर्ज्ज संस्कारे चुरा० उभ०सक०सेट् । अर्ज्जयति ते आर्जि-जत् त । "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्" स्मृतिः "परस्वान्यर्जयन्नारीरन्यदीयाः पराक्षयन्" भट्टिः । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जक पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज–ण्वुल् । (वाबुइ) इति ख्याते वृक्षे, तद्वल्कतन्तुना हि रज्जुर्निर्म्मीयते । अर्ज्जन-कर्त्तरि त्रि० । "अर्ज्जकोऽग्र्यमाहरेत्" स्मृतिः ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके २व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त वित्तागमाः धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृत्युक्ताः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्य-शूद्रयोः" गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्व्व-वर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायोरिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः । अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रति-ग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं "याजनाध्यापनप्रतिग्रहै-र्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदिति" श्रुत्या ब्राह्मणकर्त्तृकार्ज्जनस्य याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विज-यलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तच्च वैश्यस्य कृषि-गोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषया वेतनं चेति तयो-रसाधारणम् । एतच्च मनुना "क्षतानामन्वसारव्यम्" इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्ट-शब्दाभिधेयम्"मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृतेः 'शूद्रा-णान्तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजा स्मृताः" मनूक्तेश्च तेषां शूद्रधर्म्मातिदेशात्तथा । तच्चार्ज्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन यद्यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्जितेनापि धनेन क्रतु-सिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमि-नीये सिद्धान्तिते स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थ एवं विवृतः । "यदा द्रव्यार्ज्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा-तिक्रमदोषः इति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्ज्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धि-र्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्र-मार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसं-वादाच्च" इति । एतच्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव अतएव "सप्त वित्तागमाधर्म्याः"इत्यनेन तेषां धर्म्महेतुत्व-मात्रमुक्तं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्रानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वम-पि "अर्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति" दायभा० । "अर्जं स्वत्वं मापादयतीति" मिता० । "कणिशाद्यर्जनं शिलम्" मनुः । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० अर्जधातोः प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पाद-नार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज्ज–उनन् । स्वनामख्याते १वृक्षे, "सोऽङ्ग्या-न्निःसृतः कृष्णः कर्षमाणः उलूखलम् । यमलाभ्यां प्रवृत्ताभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । माध्याभिचक्राम तयोः शिशुः कर्षन्नुलूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य्य-ग्गतमुलूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्याञ्चकर्ष सः । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा । समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० । "कदम्बसर्जार्जुननीपकेतकी" ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे शुद्धचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । "पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णोमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म्म शुक्लञ्च तेन मामर्ज्जुनं विदुः" भा०वि०प० उत्तरं प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्र-माजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जु-नम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महा-गम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्व्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्ध-यिष्यति तेऽर्जुनः" । भा०आ०प० । "पार्थः कर्णबधाय मार्गणगणान् बाणार्ज्जुनः संदधे" लोका० ३हैहयाधिपे कार्त्तवीर्य्ये, "एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

अर्ज्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः दत्तात्रेय-प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान्। चक्रवर्त्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके। ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-पर्वताम्"। हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, "तृणाख्यायामित्युक्तेः" ६तृणे ७धवले। ८शुभ्रतागुणवति त्रि०। "अहश्च कृष्णमहरर्ज्जुनं च" ऋ० ६,९,१, "अर्ज्जुनं शौरेण तेजसा शुक्लवर्णम्" भा०। "कृष्णा कृष्णागवार्ज्जुना त्रि वो मदे विश्वा" ऋ०१०,२१,३ "हे अग्ने। त्वं कृष्णा कृष्णान्यर्ज्जुना अर्ज्जुनानि श्वेतवर्णानि" भा० "पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविम्" माघः। (आञ्जनि) इति ख्याते ९नेत्ररोगभेदे "एकोयः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्ज्जुनं वदन्ति" माधवः। एकस्या-मातुरेकस्मिन् १०पुत्रे मेदि० ११इन्द्रे "अर्ज्जुनो वै इन्द्रो यदस्य गुह्यं नाम" शत०ब्रा०। अर्जुनस्यापत्यम् इञ्। आर्जुनिः अभिमन्यौ।

अर्जुनध्वज पुंन०६त०। हनूमति। विवरणं कपिध्वजशब्दे।

अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः ङीप्। श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले जातस्याणो लुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने। अर्जुनपाकी तत्फले स्त्री। [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टिन्याञ्च।

अर्ज्जुनी स्त्री गौरा० ङीष्। १उषायां, २बाहुदायां, नद्याम्

अर्ज्जुनोपम पु० अर्ज्जुनः स्वनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य। (सेगुन) इति ख्याते १शाकद्रुमे, २महापत्राख्यवृक्षे च।

अर्ण पु० ऋ—न। अकारादौ १वर्णे "पञ्चाशर्णमनुरीरितः" तन्त्रम्। २गमनस्वभावे त्रि०। "ऋणोरपो अनवद्यार्णाः" ऋ० १,१७४,२ "अर्णाः अरणस्वभावा" भा० "त्वं विदर्णं मधुपः" ऋ०५,३२,८ "अर्णं गन्तारम्" भा०। ३जले न० "अग्ने! दिवो अर्णमच्छा" ऋ०३,२२,३। "अर्णमप्सुः" भा०। अर्णं जलमस्त्यस्य अर्श० अच्। ४नद्याम् स्त्री। "वर्धान्तामभिषाता अर्णाः" ऋ०५,४१,१४। "अर्णाः नद्यः," भा०। अभि+अर्द्द—क्त इडभावादि। अभ्यर्णम्। नि+न्यर्णम् वि+व्यर्णम् सम्+समर्णम् अभ्यासादौ न०तद्वर्त्तिनि त्रि०। "कालोऽभ्यर्णं जलागमः" इति सा०द०। "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" माघः।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+व सलोपः। १समुद्रे। "यादोरत्नैरिवार्णवः" रघुः "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" माघः २उदकयुक्ते त्रि० "ततः समुद्रादर्णवात्" सन्ध्यामन्त्रः "तिरः समुद्रमर्णवम्" ऋ०१,१९,७। "अर्णवमुदक-युक्तम्" भा०। अर्णांसि दातव्येनास्त्यस्य मतुप् मलोपः। जलदातरि ३सूर्य्ये ४इन्द्रे च "आदित्याज्जायते वृष्टिः" गीतोक्तेः सूर्य्यस्य पर्ज्जन्याधिपत्याच्च शक्रस्य जलदातृत्वात्तथात्वम्। "स्वभानुरर्णवो नवक्षाः" ऋ० २,५१,२ "शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरम्" २,३,५१,२, "अर्णवं पर्ज्जन्यात्मनोदकवन्तम्" भा०। ५सलिले च। "अजएकपादर्नमिनुरर्णवम्" ऋ०१०,६६,११। "ब्रह्म-लोके एता देवताः दृष्टा अश्विनुमहत्यर्णवे" ऐ०ब्रा०। अस्य समुद्रवाचित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः इत्यादौ आधारतामात्रबोधः।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन—ड ५त०। १समुद्रफेने रत्नमा०। २समुद्रजातमात्रे त्रि०। अर्णवजातादयोऽप्यत्र।

अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य। वरुणे।

अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्+भू—अपादाने अप् अर्णव उद्भवोऽस्य। १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३अमृते न०। ४श्रियां स्त्री।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ—असुन् उदके नुट् चेति, नुट्। जले। "सत्वरमर्णः कथमन्यथास्य" माघः। "सिन्धु-र्नपिप्ये ऽर्णसा" ऋ०९,१०७,१२। [त्रि०।

अर्णस पु० अर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच्। १समुद्रे २जलवति

अर्णस्वत् पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः १समुद्रे २जलवति त्रि०।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा—क। १मेघे २मुस्तके च जलदातरि त्रि०। [२जलोद्भवमात्रे त्रि०।

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू—अच् ७त०। १शङ्खे

अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्त इव गलति गल—अच् पृषो० वा ह्रस्वः। नीलझिण्टिकायाम्। ह्रस्वाभावे आर्त्तगलश्च।

अर्त्तन न० ऋत—ल्युट् पक्षे ईयङभावः। निन्दायाम्।

अर्त्ति स्त्री अर्द्द—क्तिन्। १पीडायाम्। करणे क्तिन्। २धनुष्कोट्याम्। "नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीडितः" सुश्रुतः।

अर्त्तिका स्त्री। ऋत—ण्वुल्। नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम्।

अर्त्तुक त्रि० ऋत—बा० उकञ्। सर्द्दके। "समर्द्देनाभिन्द-त्यर्त्तुकाश्च भवत्यपि हतमर्धं समहिन्दति" शत०ब्रा०।

अर्थ याचने अद०चु०आत्म०द्विक०सेट्। अर्थयते आर्त्थयत। अर्थयामास। अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-यितुम् अर्थनम् अर्थना। अर्थयित्वा अर्थयिता "सुराः समभ्यर्थयितार एते" कुमा०। "अवकाशं किलो-

इत्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ” रघुः “अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्र त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्बलादन्त्यदीर्घस्य पुक् चेत्यङ्गापयत्तथापि” कामधेनूक्तेः पुक्—दीर्घस्य अर्थापयते। सम्+समर्थने समर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु पीड़ने कदादेशः कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। “अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः” कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। “प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः” कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दशक्त्या बोध्ये पदार्थे च “तददोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनः क्वापि” का०प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। “अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः” सा०द०। ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते “तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे”। इति तात्पर्य्यप्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृतः। ३धने। तस्य सर्व्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् “अजरामरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्” ‘अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे” नीति०। स चार्थस्त्रिविधः शुक्लः शवलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा “अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थोभवति। शुक्लः शवलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासादयति। यच्छवलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शवलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायम् प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शवलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च” विष्णु०सू०॥ ४प्रयोजने इष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् यत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। प्रयोजनञ्च यद्यपि नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्म्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्य्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषैरर्थ्यमानत्वात्। सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुःपुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सा०सू०। “इह खलु धर्म्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः” वे०प०। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमुख्यप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्म्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्म्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः “इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीनाहि सिद्धयः” रघुः। “ज्ञातार्थोज्ञातसम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते” इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् ‘कस्यार्थकामौ वद पीड़यामि” “अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः” रघुः। ५निमित्ते “अतोऽर्थाद्य प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः” मनुः अर्थात्हेतोः कुल्लू० “अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव” कुमा० “अर्थान्तरं कारणान्तरमिति” मल्लि०। निमित्तञ्च कारणमुद्देश्यञ्च तत्र निमित्तार्थेन “अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति” वार्त्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीसमासः। द्विजार्थं पयः। द्विजार्था यवागूः। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ बहुव्रीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् “अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः” गीता “मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम्” गीता ‘मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः” नैष०। “परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीड़यन्” “तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं” इति च मनुः। कर्म्मणि—अच्। ६विषये शब्दादौ। “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता” “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः” क०उ०। ७ज्ञेयवस्तुनि “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम्। राज्ञ उपाये ८ तन्त्रावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा० ९वस्तुस्वभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। भावे अच् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्म्मणि यत् १५अर्थनीये विष्णौ पु० “अर्थोऽनर्थो महाकोपः” वि० स० “सुखरूपतया सर्व्वैरर्थ्यत इत्यर्थः। भा० १६फले। अर्थाय साधुः अर्था-

दनपेतो वा यत् अर्थ्यः। अर्थादनपेते अर्थसाधने च त्रि०। "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः। "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः" कुमा०।

अर्थकर त्रि० अर्थं करोति कृ-हेत्वादौ ट। अर्थहेतु कर्मकारके स्त्रियां ङीप्। अर्थकरी दण्डनीत्यादिविद्या।

अर्थकृच्छ्र न० अर्थविषये कृच्छ्रम्। अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ्रतायाम् कष्टसाध्यत्व यत्र तस्य तथात्वम्।

अर्थकृत् त्रि० अर्थं करोति–कृ–क्विप्। अर्थकारके।

अर्थक्रम पु० ६त०क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादृत्याग्निहोत्रसाधनतया यवागूपाकः प्राक्क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमां० यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः। यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः। यवाग्वा वह्नोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्व्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमाद्बलवान्। यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात्। नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनमस्ति येनार्थक्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्रादिद्रियेत"।

अर्थगत त्रि० अर्थं गतः। १अर्थनिष्ठे अर्थाश्रये अलङ्कारोक्ते २दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम्। गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि०। ३गतार्थे त्रि०।

अर्थगौरव न० ६त० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम्। "भारवेरर्थगौरवम्" उद्भटः।

अर्थघ्न त्रि० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अर्थनाशके "व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा" मनुः।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता। राज्याङ्ग तन्त्रावापादीनां चिन्तने। "मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः" सा०द०। अर्थचिन्तनमप्यत्र न० "मन्त्री स्वस्योभयस्यापि सखा तस्यार्थचिन्तने" इति। सा०द०अभ्यमतम्। [अर्थोजातोऽस्य। २जातधने त्रि०।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ६त०। १अर्थसमूहे।

अर्थज्ञ त्रि० अर्थं जानाति ज्ञा–क। प्रयोजनाभिज्ञे।

अर्थतस् अव्य०अर्थ+तसिल्। १अर्थादित्यर्थे २अर्थानुसारेणेत्यर्थे ३वस्तुस्वभावादित्यर्थे च। "अर्थतोऽप्यहयामन्त्रानतीतहृतभागतः" वे० सा०।

अर्थद त्रि० अर्थान् धनानि ददाति दा–क। १धनदे धनदानेन तोषकेऽध्याप्ये २शिष्यभेदे पु०। "आचार्य्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः। आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वाध्याप्या दश धर्म्मतः" इति मनुः। ३कुवेरे पु०।

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम्। क्रोधजव्यसनमध्ये अतिशयेनासत्कर्म्मणि विनियोगेन कष्टदायके धननाशनरूपे व्यसनभेदे। "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" इति "दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे। क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च" मनुः। "अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदानञ्चेति" म०त०रघुनन्दनः। [साधुः" कु०

अर्थना स्त्री अर्थ-युच्। याचने। "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन

अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ६त०। १नृपे,। "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्" "किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे"। "बलनिषूदनमर्थपतिञ्च तम्" इति च रघुः। २कुवेरे च।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम्। १प्रयोजनहेतौ। "वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्य्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि" सा०द० उक्ते नाटकाङ्गे २कार्य्यवीजरूपपञ्चके च।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनानां प्रयोगः नियोगः। ऋणदानादिवृत्तौ १ऋणदानवाणिज्यादिरूपे धनवृद्ध्यर्थके व्यवहारे। अर्थास्तन्त्रावापादयः ६त०। २यथायथं तन्त्रावापादेर्विनियोगे च। "अर्थप्रयोगकुशल" इति अमात्यलक्षणम्।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्य्यवशतः प्राप्तः। वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्य्यवशात्ज्ञाते "अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न विधातव्यः" बृ०उ०भा०।

अर्थबन्ध पु०अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः। १जीवस्य शब्दादिभिः श्रोत्रसम्बन्धरूपे बन्धे २धनकृतबन्धे च।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितुर्व्यापार उत्पादना। भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवंरूपायाम्। भावना च द्विधा शाब्दी आर्थी च विवरणं भावनाशब्दे।

अर्थमर्य्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्य्यादा इतरसहकारेण सामर्थ्योपसन्धानम्। सामर्थ्योपसन्धाने, १सामर्थ्योपसन्धाने हि

कार्य्योत्पत्तिरर्थमाप्नोति तदुत्पादस्यार्थमर्य्यादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्दे-न नित्यस० । १अवधारितेऽर्थे । "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वल्पमप्यर्थमात्रं न सम्भ्रुते" इति ह०भा० । अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वित० । २अल्पधनांशे स्त्री ह्रस्वार्थे च मात्राशब्देन । द्वित० ।३धनशाकल्ये । कथं मयास्येअमर्थमात्राहर्त्तव्या" महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि०अर्थोऽस्त्यस्य असन्निहितः मतुप् मस्य वः । १अर्थ-युक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" पा० । ३प्रयोजनयुक्ते ३फलयुक्ते च "अपसव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्याहृतार्थवत् । या०स्मृ०"वित्तमूलोत्सर्गगुणार्थं मृदाद्यादेयमर्थवत्" मनुः ४असञ्चितधनवति त्रि० । सन्निहिते तु इनि अर्थीत्येव । स च व्यवहारे वादिनि रूढः "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ० । स्त्रियामुभयत्र ङीप् । ५पुरुषे पु० राजनि० । अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थे इव वा वति । ६अर्थार्हे ७अर्थतुल्यक्रियायाम् ८अर्थसदृशे आश्रये च अव्य ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः वद-करणे घञ् । १प्रशंसनीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोष-वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३तत्कथने । अभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवादः" अर्थवादेन हि काचिद्विधिशक्तिरवसीदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तभ्यते । स च चतुर्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः" गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसार्थकं वाक्यं यथा "सर्व्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य व्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि" । अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थप्रवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा "एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पततीत्यादि" । पुरुषविशेषनिष्ठतया कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्मणरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिताः यथा "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना" इति "तेन ह्यन्नं क्रियत" इति हेतुः "एतद्दधोदधित्वमिति" निर्वचनम् । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचिकित्सन् जुहवानीमाहौषामिति" संशयः "यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवतीति" विधिः "माषानेव मह्यं पचते" इति परकृतिः "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" इति पुराकल्पः । "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे" दिति विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगाक्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ "गुणवादो विरोधे स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥ गुणवादश्च "यथा सिंहो माणवक" इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गतदशाभेदो बोध्यते तेन समर्थत्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः अन्ये तु "यजमानः प्रस्तर" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिरवधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा "वह्निर्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपनं महत् सूर्य्यस्तापकर" इत्याहुः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभयभिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेकविधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति" । तत्र स्तुत्यर्थवादो यथा "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि ॥ फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते-त्यादि" । "प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्य्यवसानं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽनभिधानात्तादृप्येण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्धार्थवादो यथा । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि" ॥ निन्दार्थवादो यथा "अन्धन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादि ॥ परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षिभास्करोक्तस्य" "विरोधेगानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविधत्वमिति भेदः । ४ग्रन्थतात्पर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्कान्तर्गते लिङ्गभेदे च । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये" इति वे०सा० यथा "उत तमादेशमप्राक्षो" येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्यादिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० ६त० शुश्रूषाद्यष्टविधबुद्धिधीगुणान्तर्गते गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद-क्विप् । कार्य्याभिज्ञे

"विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणं प्रतिसंहृताम्" माघः ।

अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्वपूर्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य विलम्बेनार्थबोधने "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" जै०सू० । तथाहि अनपेक्षत्वरूपायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राबल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।

अर्थव्ययज्ञ त्रि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति ज्ञा—क । किं धनं, कथं,कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापाश्रय पु० अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यपाश्रयः । १प्रयोजनसम्बन्धे २अभिधेयाश्रये । ब० । ३सप्रयोजने त्रि० ।

अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक०त० । १नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्मप्रतिपादके २शास्त्रे च । "अर्थशास्त्रात्तु बलवत् धर्मशास्त्रमिति स्थितिः" या०स्मृ० विवृतमेतन्मिताक्षरायाम् "यद्यपि समानकर्तृकतया अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितत्वाद्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य बाध एव । 'गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति" तथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तञ्जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इत्याद्यर्थशास्त्रम् । "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् अकामतो ब्रह्मवधे निष्कृतिर्भविधीयते" इत्यादि धर्मशास्त्रन्तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्त"मित्यन्यमतमुक्त्वा । "हिरण्यभूमिलाभेभ्योमित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो यतेततत् प्राप्तौ" इत्यर्थशास्त्रम् । "धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः" इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मानुसरणम् न मित्रलाभः । अन्यस्य तु जये मित्रलब्धिन धर्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव "धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेवेति" प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमायस्तंबेन" इति ।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः । अन्यायेन धनोपार्जनपरिहारेण अर्थार्जनशुद्धौ "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति" मनुः ।

अर्थसंग्रह पु० ६त० । धनसञ्चये ।

अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात् सम्+स्था—अपादाने ल्युट् वा । १धनोपार्जनसाधन प्रतिग्रहादौ । २भावे ल्युट् ६त० । ३अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः समुदायश्च । १धनसंग्रहे । "कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः" इति नीति० । २धनसमूहे च ।

अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः । १बहुविधार्थसमूहे २कारणसमूहे च । "अर्थसमाजग्रस्तत्वात् नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्य्यतावच्छेदकमिति" गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्य्यतावच्छेदकम् । नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजग्रस्तत्वात् न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । ३धनसमूहे च ।

अर्थसमाहार पु० ६त० । १धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्ज्जने ते च उपायाः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति" स्मृत्युक्ताः साधारणाः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ०उक्ताः "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदितिस्मृत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः । १धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोधनेऽपि अन्वयबललभ्ये पदार्थे" यथा घटमानयेति वाक्ये घटस्य छिद्रेतरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत्र शब्दप्रमाणापेक्षा । तथा च शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया छिद्रेतरघटएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न तरघटादौ एवमन्यत्रापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य प्रतिसि०। २सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३स्वतः सिद्धधने च त्रि०।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः। १अपदार्थस्य तात्पर्य्यविषयया सिद्धौ। हेम०। २धनसिद्धौ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। परकीयधनहरणशीले चौरादौ

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः। १धनहीने दरिद्रे। २वाच्यार्थहीने च।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः। १आये। अर्थागमोनित्यमरोगिता च"नीति०। अर्थ आगम्यतेऽनेन करणे घञ्। २धनार्जनोपाये क्रयादौ। ३वाच्याद्यर्थापत्तने च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द०।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०त०। १अन्यार्थे, "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम्। न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये। तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः। "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम्। प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः" न्या०वृत्तिः। शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्यच साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम्। विवरणं निग्रहस्थानशब्दे। अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा०"अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि०।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यस्यतेऽत्र। अर्थालङ्कारभेदे "सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः"। क्रमेणोदाहरणानि। "दृहस्थायःकार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति। सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"॥ अत्र द्वितीयार्द्धगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते। "यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः। विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम्। "पृथ्वि! स्थिरा भव भुजङ्गम! धारयैनां त्वं कूर्म्मराज! तदिदं द्वितीयं दधीयाः। दिक्कुञ्जराः! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षाम् देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" आततज्याकरणं धृष्णीस्थैर्य्यादेः कार्य्यस्य समर्थकम्। "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्। वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्य्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम्। एतानि साधर्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्ये यथा "इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्। शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः"॥ अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम्। "सहसा विदधीतेति" अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्पदत्वं विरुद्धं कार्य्यं समर्थकम्" सा०द०।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः। शब्देनानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे। यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः। अर्थस्यापत्तिर्यतः। २तत्साधने च यथोक्तं वे० प०। "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः। तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम्। येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते। कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुब्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोगः। नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्तिज्ञानेनान्वयिन्यनन्तर्भावात्। व्यतिरेकिणश्चानुमापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति नानुव्यवसायः किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति"। "अर्हतागमनासीरे साधुना धुन्वती परान्। सेवामेवार्ज्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा" ख०का०। सांख्यादिभिस्तु नेयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साप्यनुमानमेव। यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः। तथाच सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव। न च चैत्रस्य कचि-

त्मत्वेन गृहाभावः शक्योऽपक्षेतुं येनासिद्धोगृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात्। न च गृहाभावेन वा सत्त्वम- पक्षूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरव- स्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा? न तावद्यत्र क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात्। देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समान- विषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽ- सत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपा- योगात्। नापि प्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं, सांश- यिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्रौदासीन्यात्। तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्। एतेन विरु- द्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्ते- र्विषयइति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीया- नीति” सां कौ०। व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा “व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि। सन् सत्त्वाश्रयः। व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च। सन् चैत्रो बहिरस्ति गृहेऽस्थि- तत्वात् स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्ति-विषय--सिद्धिरिति भावः। सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्व- योश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथा च स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्व- रूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्का समाधत्ते न च चैत्रस्ये- त्यादिना। गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम्। ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्व- योर्विरोधित्वात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनेति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः। गृहासत्त्वस्य गृह- सत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थ- यितुं विकल्पयति तथाहि चैत्रस्येति। ननु सत्त्वमाश्रय- सामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षि- पता च तेन तन्मध्यवर्त्तिनोगृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरो- धित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेश- स्याप्याक्षेपइति भावः। परिहरति नेति। पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया। सांशयिकेन संशयमापन्नेन। “सामान्यविषयं सत्तावाक्यं “गृहविषयं न वेति” संशयमात्रलब्धेन- गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धक- त्वानौचित्यात्। प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहास- त्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति। अस्य चैत्रस्य। प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्धन्। प्रतिक्षेप्तुं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्य- ग्रेणान्वयः। सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम्। एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः। अपनेतुमपवारयितुम्। विषय- विशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापितमर्थं निगमयन्नाह तस्मा- दिति। गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनु- मानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समा- वेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति। वक्ष्य- माणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्यग्रेणास्यान्वयः। विरोधा- भावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनु- मानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरो- धस्यैव तत्रासद्भावात् अर्थापत्त्या किं समाधास्यते इति भावः”। २अर्थालङ्कारभेदे ‘दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्था- पत्तिरिष्यते” सा० द०। ‘मूषिकेण दण्डो भक्षित” इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवति इत्येष न्यायो दण्डापूपिका। अत्र च क्वचित् प्राकरणिका- दर्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ। क्रमेणोदाहरणे। “हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले। मुक्तानामप्यव- स्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः’। विललाप सवाष्पगद्गदं सहजा- मप्यपहाय धीरताम्। अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्” ॥ “यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्था- पत्तिः” इति सुश्रुतोक्ते ४तन्त्रयुक्तिभेदे च।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन्। निद्रागतन्दपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ।

अर्थित त्रि० अर्थ--णौणे कर्म्मणि क्त। १याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन्। “अवकाशं किलोदन्वान् रामाया- भ्यर्थितोददौ” रघुः। तस्याविवक्षायां मुख्ये कर्म्मणि क्त। याचनाकर्म्मणि २पदार्थे यद्वस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते तस्मिन्। अर्थिनो याचकस्य भावः तल्। ३याच्ञायां स्त्री।

"न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता" रघुः । याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति । "यद्यर्थिता तु दारैःस्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन" मनुः । ४कामनायाञ्च ।

अर्थिन् त्रि० अर्थ+अस्त्यर्थे इनि । १याचके, २सेवके, असन्निहितधने ३धनस्वामिनि । "नैच्छतार्थिनमवज्ञया मुकुः" "शालनादिव पराङ्मुखोऽर्थिन" इति च माघः "यथाकामार्च्चितार्थिनाम्" "ततः समानीय स मानितार्थी" इति च रघुः । ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ० । "स धर्मस्थसखः शश्वद् अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्" रघुः स्त्रियां ङीप् । "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव ।

अर्थिसात् अव्य० अर्थिभ्योदेयमधीनं करोति अर्थिन्+साति । याचकाधीनतया कृते देये । "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्-कृतः" नैषधम् । कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता ।

अर्थे अव्य०—के । साक्षा० । अर्थेकृत्य अर्थेकृत्वा इत्यर्थे असार्थकं सार्थकं साम्याद्येत्यर्थे गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मान्तत्वं गणपाठसामर्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम् । तथाच २अर्थशब्दार्थे च ।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा । लुप्तोपमा भेदे । विवरणमुपमाशब्दे ।

अर्थोपक्षेपक पु० अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वुल् । नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ । चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा०द० ।

अर्थ्य त्रि०अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत् । सार्थके सप्रयोजने "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा० । "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः । "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघुः । २पण्डिते पु० । अर्थस्य भावः यत् । ३वस्तुस्वभावे । अर्थादागतः । ४न्याय्ये । अर्थ—कर्म्मणि यत् । ५याचनाकर्म्मणि अर्थनीये । अर्थाय साधुः यत् । ६अर्थसाधने त्रि० ।

अर्द पीड़ने भ्वादि०उभ०सक० सेट् । अर्दति ते आर्दीत् आर्दिष्ट । "रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्" रघुः । आनर्द अर्दकः अर्दी अर्दित्वा अर्दितः । अति—अतिपीडने । अत्यर्दितः अभि+आभिमुख्येन पीडने । "अभ्यर्दाविदूर्य्ये" पा० उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्णः समीपवर्त्ती "कालोऽभ्यर्ण जलागमः" सा०द० । अन्यत्र अभ्यर्दितः । निस्+निर्+या—भृशपीडने । "सोऽस्याय पराङेव प्राणो निरर्दति" शत० ब्रा० । वि+विशेषेण पीड़ने "तद् या जर्त्ती व्यर्दितः पशौ वा पुरुषे वा" शत० ब्रा० । सम्+समर्णः नि+न्यर्णः वि+व्यर्णः ।

अर्द याचने, गतौ, सक०पीड़ायां अक०भ्वादि०पर० सेट् । अर्दति आर्दीत् । याचने "शरद्घनं नार्दति चातकोऽपीति" रघुः ।

अर्द बधे चुरा० उभय० सक० सेट् । अर्दयति ते आर्दिदत् त । "येनार्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी" भट्टिः । "अभ्यर्णो गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्दिदत् कृतम्" भट्टिः । सम्+सम्यक्पीड़ने "यन्नारमस्य सहसा त्रिभिर्बाणैः समार्दयत्" भा०व०प० प्रति+प्रतिरूपपीड़ने यस्य यत्कर्त्तृकं पीड़नं तेनैव पुनस्तस्य पीड़ने "प्रत्यर्दयत संक्रुद्धो राघवः पुनराहवे" रामा० ।

अर्दन न०अर्द—ल्युट् । १गतौ २पीड़ायां ३बधे ४याचने च ।

अर्दना स्त्री चु० अर्द—भावे युच् । १हिंसायां बधे ।

अर्दित त्रि० अर्द—क्त । १पीड़िते, २गते, ३याचिते च । ४रोगभेदे न० "अर्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यतः । वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते । शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम् । ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना । यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम् । वायुरूर्द्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रहः । तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः । क्षीणस्या निमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः । न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च" । इति सुश्रु० । "नयकासश्वास व्रणा शोऽर्दितापहम्" । "हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदारुणम्" इति च सुश्रु० ।

अर्दितिन् त्रि० अर्दितमस्त्यस्य इनि । नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानवः" सुश्रु० ।

अर्द्ध पु० ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ् । १वृद्धौ । आधारे घञ् । २गृहादौ । "आ तू न इन्द्र ! वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमागहि" यजु०३३,६५ । "अर्द्धम् निवासदेशम्" वे०दी० । अधि+ऋध-अच् । वृद्धिप्राप्त्याधारे २वायौ । "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽयं पवते" इत्युत्तरं दत्त्वा 'तदाहुर्यदयमेकइवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध" इति प्रश्ने उत्तरम् । 'यदस्मिन्निदं सर्व्वमध्यार्ध्नोत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्व्वम् अधिकमाप्नोति प्राणः आप्त प्राप्नोतिइति तेनाध्यर्द्ध" इति शा०उ० । करणे घञ् । ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

वृद्धिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० । "अर्द्धं नपुंसकम्" पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५समीपे अर्धदेव-शब्दे उदा० समांशवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धम्: अर्धकायम् अर्धपिप्पली क्वचित् षष्ठीसमासः "एतत्क्रता-र्द्धमात्रस्य त्रैलोक्यविजयी भवेत्" तन्त्रम् । एतत् पूर्व्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् खार्य्यास्तु वा अर्धखारम् अर्धखारी । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-समासः । "क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा" रघुः । अग्रयशाग्रयविनोर्भेदात् कश्चित् धर्म्मपरता । अर्धयते वर्धयते ऋध-णिच्-कर्म्मणि अच् । ६ खण्डिते त्रि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्द्धे कृते ।

अर्द्धकृत त्रि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे

अ(आ)र्धकौडविक त्रि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर पदस्य वृद्धिःपूर्वस्य वा। अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धखारी स्त्री अर्धं खार्य्याः एक०त० वा अच् । खारीपरि माणार्धांशे। अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।

अर्द्धगङ्गा स्त्री अर्द्धं गङ्गायाः एकदेशित०। स्नानादौ गङ्गास्ना-नादेरर्द्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।

अर्द्धगर्भ त्रि०अर्द्धे वत्सरस्यार्द्धे मार्गादौ पौषादौ वाअन्तरालखण्डस्यार्धे गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं यस्य । सूर्य्यरश्मिभेदे ते हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने इत्यादिना २२४ पृष्ठ दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्रयेण गर्भधारण स्योक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालस्य वृ० स० उक्तम् यथा । "मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढाम् । पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यन्नक्षत्रमुपगते गर्भ चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-म्भवाः रात्रौ । नक्तंप्रभवाश्चाहनि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भामन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च । पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्या सिते विनिर्देश्याः।तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले। चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः । चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति" इति । "सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः" ऋ० १,१६४,२६ । "वत्-सरस्यार्द्धं गर्भस्थानीयमुदकं धारमाणाः" भा० । [हारभेदे

अर्द्धगुच्छ पु०। अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १चतुर्विंशतिलतिके

अर्द्धगुञ्जा स्त्री अर्द्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा" लीला० उक्तेः यव-द्वयार्द्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-पदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा ॥ अ(आ)र्द्ध गौञ्जिकः तत्परि-माणार्हे त्रि०.। स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धचन्द्र पु० अर्द्धं चन्द्रस्य एक०त० । १चन्द्रस्यार्द्धे, तदाकारे-२नखक्षते, ३गलहस्ते, ४वाणभेदे, "रावणेन हृता सीता-अर्द्धचन्द्रार्द्धभास्करा" महाना० "सार्द्धचन्द्रं बिभर्त्ति यः" कुमा० "अर्द्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्" रघुः "शृगालाः सर्व्वे गलेऽर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारिताः" । "तद्दीयतां द्रागेतस्यार्द्धचन्द्रः" इति च पञ्च०त० । गल-हस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-मुद्रा । (तेओडोति) ख्यातायां ५त्रिवृति स्त्रीणां ६तिलक-भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । ह्रस्वे अतइत्त्वे । अर्द्धच-न्द्रिका १कर्णस्फोटलतायां २चित्रपर्ण्याञ्च ।

अर्द्धचन्द्रक पु० अर्द्धचन्द्र इव कायति कै-क । १मयूर-पिच्छस्यार्द्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्द्धचन्द्राकृति पु० अर्द्धचन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्द्धचोलक न० अर्द्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् । (काञ्चुलीति) ख्याते कुर्पासकवस्त्रे ।

अर्धजरतीय पु० अर्द्धं जरतीव इवार्थे कन् । अर्द्धवृद्धातुल्ये न्यायभेदे स च अर्द्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्द्धं प्रसवाय यथा न प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न युक्तमित्येवं परः न्यायः । "न च जानीमो विषयसम्भाया मिवान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयकौशलम्" वृ० उ० भा० । यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुट्याः पाकार्थमर्धञ्च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते" आ० गि०। जरत्या एव पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्य्य करत्वमित्यर्थः 'तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयोन्यायो न युक्तः कल्पयितुम्" छा०भा० ।

अर्द्धजाह्नवी स्त्री अर्द्धगङ्गावत् । कावेर्य्यां नद्याम् ।

अर्द्धतिक्त अर्द्धः असम्पूर्णस्तिक्तः । नेपालनिम्बे । [तक्रे काले ।

अर्द्धदिन अर्द्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्यांशे सार्द्धसप्तमुहूर्त्ता

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम्। देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं न हवन्तरमर्द्धदेवम्" "इलाकृष्णं ददथुरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,९। "अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा। अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य। सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा। मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखाराबेतसपत्रवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य" इति। "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु०।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशो नारायणो यत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम्। अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः। हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानमन्त्रे वक्ष्यते।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा०। नौकायास्तुल्यांशे।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित०। अर्द्धरात्रे।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य। "वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा०। मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। अर्द्धपञ्चालदेशभवे।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ्। पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिः। अर्द्धपादच्छेदार्हे। "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपद मर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा। अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप्। [पोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव। चित्रकण्ठक।

अर्द्धपुलायित न० "शताङ्गार्द्धक्रमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः। उभयं स्वस्याश्वमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "मानः" पा० नोत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य। भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा०। अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्वपदवृद्धिः। अ(आ)र्द्धभागिकः। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृतिः।

अर्द्धभाज् त्रि० भज–ण्वि उप० स०। अर्द्धांशहरे "निधीनां तु पुराणां च धातूनामेव च क्षितौ। अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनुः।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमो भ्रमणं यत्र। "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे यथा

"स स त्व र ति दे नि त्यं
स द रा म र्ष ना शि नि।
त्व रा धि क क सं ना दे
र म क त्व म क र्षे ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके" इति कान्ततया पठित्वा "पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्य्याद्विन्यासमेतयोः। न्यस्तामिह वर्णानामधोऽधः क्रमभागिनाम्। अधोऽधःस्थितवर्णानामाचतुर्थपदं नयेत्। तुर्य्यपादं नयेदूर्द्धं पादार्द्धप्रातिलोम्यतः" इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्चरेखाः ऊर्द्ध्वगताश्च नव रेखा लेख्या एवं द्वात्रिंशत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने द्वात्रिंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति। तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारो वर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्तिमादिपङ्क्तिषु ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्त्यकोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः। एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः अपरार्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः। तृतीयपादार्धगाः आद्याश्चत्वारो वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णाः अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगताश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः। एवं कृते यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमूर्द्धप्रकारेण अधोऽधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णपठनेन एवं अन्तिमादिषु, ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णपठनेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णपठनेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोष्ठगवर्णप्रश्नयोगेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति। सर्व्वतोभद्रस्यैवास्य सर्व्वतोऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च बन्धः अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम्। एवम् "अभीकमतिकेनेद्धे भीतानन्दस्य नाशने। कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्यति" माघश्लोकोऽपि ज्ञेयः।

अर्द्धमाणवक पु॰ अर्धं माणवकस्य। द्वादशलतिके हारभेदे माणवकस्य चतुर्विंशतिलतिकत्वात्तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम्।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः। बिन्दुर्धचन्द्राकारव्यञ्जनायां १ब्रह्मरूपायाम् वाचि २तद्वाच्यायां देव्याञ्च। "अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यानुच्चार्य्या विशेषतः" देवीमा॰ "अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽप्यर्धमात्रा महेश्वरी। उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं स्मृतं बुधैः। अतः सर्व्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्व्वोत्तमा स्मृता" देवीपुरा॰। अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य। ३हलवर्णे त्रि॰ "व्यञ्जनं चार्धमात्रक"मित्युक्तेस्तथात्वम्।

अर्द्धमास पु॰ अर्धं मासस्य एकदे॰त॰। पञ्चदशाहात्मके मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले "दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि" मनुः "पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः" इति शत॰ब्रा॰। "तस्त्रिंशता भवेन्मास" इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् "ऐरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्" सुश्रुतः।

अर्द्धयाम पु॰ अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य। दिनरात्रयोः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन्। तस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता। "शतलनि यमशरमङ्गलत्तुभास्करादियामार्द्धे। प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकरणाय"। ज्यो॰त॰ तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः। कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला। "कालस्य वेला रवितः शराग्निकालानलागाक्षयो गजेन्द्रु दिने, निशायामृतुवेदनेत्रनगेषुरामा विधुदन्तिनौ च" ज्यो॰ त॰। यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः,। गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला। एवं चन्द्रे चतुर्थः। कुजे द्वितीयः। बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमावेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्तं "रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा। कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे चाष्टतृतीयकम्। गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे। शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्"॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलैव। तद्दोषोऽप्युक्तः "यात्रायां मरणं काले (कालवेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीड़ने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म ततस्त्यजेत्" ज्यो॰त॰। दिनविशेषे तदीशविशेषोऽपि ज्यो॰त॰ उक्तः। "वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यह्नोः पञ्च षट् क्रमात्। अधिपाःसूर्य्यहास्तत्र यथार्काद्दे भवन्ति हि। रवीज्येन्दुभृगुज्ञाजशनिस्त्वरवयो निशि। रविशुक्रज्ञराज्ञीशशनीज्यकुजभास्कराः। दिने तदृग्राः परेष्वेवम्" अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः सएव प्रथमयामार्द्धाधिपः। ततो द्वितीयेशस्तु रात्रौ वारेशापेक्षया पञ्चमः, पुनस्तदपेक्षया पञ्चमस्तृतीयेश एवं क्रमेण ज्ञेयः। दिने तु वारेश एव आद्याधिपः द्वितीयेशस्तु वारेशापेक्षया षष्ठस्तदपेक्षया पुनःषष्ठस्तृतीयेश इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः॥ एतच्च यत्राकोष्ठे पापस्वामिकस्य रिष्टसूचकताविवेचनार्थम् अन्यत्र शुभकर्म्मसु वर्जनार्थञ्च।

अर्द्धरथ पु॰ रथोऽस्त्यस्य अच् रथः रथी अर्द्धः असंपूर्णोरथः। असम्पूर्णे रथिनि। "सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः। उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह। एष विकत्थनो नीचः कर्णोवैकर्त्तनस्तव। मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः। एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रणे। वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः। कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी। अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात्। करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्द्धरथोमतः। नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते। ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। एवमेतत् यथात्थ त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन। रणेरणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते। घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः" इति भा॰ उ॰प॰।

अर्द्धरात्र अर्द्धं रात्रेः अच्समा॰। रात्रेस्तुल्यार्द्धभागे यामद्वयपूर्त्तिकाले "अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्" "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि" "सम्पूर्णे चार्द्धरात्रे चेति" च देवी पु॰। "कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्" गर्गः। "अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः"। "अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे यदा संक्रमते रविः भु॰भी॰। "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत्"

शाता० आश्व० । "प्रभाते चार्द्धराले वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" भविष्य पुरा० । "अथार्द्धराते स्तिमितप्रदीपे" रघुः "मध्यन्दिनेऽर्द्धराले च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" मनुः ।

अर्द्धर्च पु० न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-भागे "अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिगृह्णीयात्" शत० ब्रा० । "ऋचः पादं मात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन" अथ० ९,१०,१९, अस्य परिमाणवाचकत्वात् वीप्सायां शस् । अर्द्धर्चशः । अर्द्धर्च-मर्द्धर्चमिति वीप्सावृत्तौ कारकभूते अर्द्धर्चे "तस्य वाससा पाणिभ्यां पाणी संदृह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाम्" कात्या० १७,१,१८, "तस्मादर्द्धर्चशः शंसेत्" शत० ब्रा० "अथार्द्धर्चशोद्वौवा इमौ प्राणौ" शत० ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । "अर्द्धर्चाः पुंसि चेति" पाणिन्युक्ते पुंनपुंसकलिङ्गानुशासननिमित्ते शब्दसमूहे सच गणः १२, १४ पृष्ठे दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूपं यथा "उद्यत् प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमल कौमोदकीचक्रपाणिमिति"

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदर्द्धाकृतत्वादुपचारः । विसर्ग-शब्दाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयोःपरत जिह्वा-मूलीयाख्ये पफयोःपरतः उपध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बौद्धभेदः । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति "तर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-रेण चितश्च स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धव्रस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे "विधिना कृतमर्द्धवैशसम्" "अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेस्तस्य नाशे पत्न्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे० त० । १पञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । "नैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे च" मनुः । क्वचित् द्वित० । तत्रैवार्थे न० "एतच्छतार्द्धमावर्त्त्य त्रैलो-क्यविजयी भवेत्" तन्त्रम् । [शममप्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-

अर्द्धशफर पु० अर्द्धः शफरः । (दाड़का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि० अर्द्धेन समः । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे "प्रथमा-ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयचरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते" वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा "अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकृष्टशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १हलसाध्यकलशस्यस्यार्द्धभाजि । "शूद्रेषु दासगो पालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-त्मानं निवेदयत्" या० स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा" दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" इत्युक्ता "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । आर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः" इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्णसङ्कर-भेदः आर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु० कर्म-हृशौ अच् अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतु:-षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातीयोचितभागस्य १तुल्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । "शरीरर्द्धार्द्धभा-गाभ्यां तामयोजयतामुभे" रघुः । "पञ्चाधिकस्य वा नाशे-ततोऽर्द्धार्द्धे तु तण्डुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु सृजेत् पुत्रादिमस्तकम्" । कात्या० स्मृ० ।

अर्द्धासन न० अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे "यो विसर्जनाव-सरे मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य" शकु० । "अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितष्ठौ" रघुः । "अर्द्धासनं गोत्र-भिदोऽध्ययात्सीत्" भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्यागः विक्षे-पश्च । २स्नेहेन दाने ३अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक त्रि० अर्द्धमर्हति ठिठन् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"तदर्द्धिकं पादिकं स्यात्" मनुः २अर्द्धभोगियज्ञार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् त्रि० अर्द्धं यज्ञोक्तत्वेनास्त्यस्य इनि । अर्द्धयज्ञभागार्हे "सर्वेषामर्द्धिनोमुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशाश्च पादिनः"। गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धुक त्रि० ऋध–वा०उकञ्। सम्पन्ने वृद्धिशीले "एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः" शत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धमिन्दोः एकदे०त० । १चन्द्रस्यांशे "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम्। तदाकारत्वात् २नखक्षते ३तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तमुद्राभेदे ४अर्द्धचन्द्राकारे बाणे च ।

अर्द्धोक्त न०अर्द्धमुक्तम् वच–भावे क्त । अर्द्धकथने । "रामभद्रेत्यर्द्धोक्ते महाराज"! इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम्।

अर्द्धोदक न अर्द्धदेहव्यापकमुदकम् शाक०त० । देहार्द्धव्यापके उदके । "अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च" अग्निपु० । 'अर्द्धोदकं चरणाद्नाभिपर्य्यन्तमुदकम्" प्रा०त०रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य समृद्धस्य पुण्यस्य उदयो यत्र । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे "माघेमासि अमावस्या यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रे श्रवणे देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्य्यपर्वशतैःसमः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसम्मिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं मेरुसन्निभमिति" निर्णया०।"अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेय. कोटिसूर्य्यग्रहैः समः" स्क०पु० ।"अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे" बृहन्नारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन न० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन ऊर्द्धक्षेपेणासनम् "अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवष्टभ्य तिष्ठति" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुर्मौलावस्य। चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोरुक न० ०अर्द्धमूरोः अर्द्धोरु तत्र कायते कायि–क । १जर्व्वोऽधरपर्य्यन्ताङ्गाच्छादने वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्ते चोलकाकारे २परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्ध्य त्रि० अर्द्धमर्हति तत्र भवो वा यत् १अर्द्धसम्भविनि २अर्द्धभवे च। ऋध-णिच्–यत् ।प्रवर्द्धनार्हे "विदुषा चिदर्द्ध्यः स्तोमः । ऋ०१,१५६,१, "अर्द्ध्यं वर्द्धनार्हम्, भा० "शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्द्ध्यम्" ऋ०५,४४,१० ।

अर्पण न० ऋ–णिच्–पुक् ल्युट् । १निक्षेपे,२ स्वत्वत्यागानुकूलव्यापारे ३निवेशने च । "पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्" "सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण" "सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः" इति च रघुः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" "तत् कुरुष्व मदर्पणमिति" च गीता करणे ल्युट् । ४मन्त्रादौ ५जुहूप्रभृतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ६देवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधिकरणे ७वह्न्यादौ । कर्म्मणि ल्युटि । ८हविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित त्रि० ऋ–णिच्–पुक् च क्त । १दत्ते २निक्षिप्ते ३निवेशिते "तदनुज्वलनं मदर्पितम्" कुमा० ।"मय्यर्पितमनोबुद्धिः" गीता अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावततीर्णः कलाविति" हरिभ० "हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्" इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ–णिच् पुक् च इसन् । १हृदये, अग्रमांसे च ।

अर्प्य त्र० ऋ–णिच्–पुक यत् ।१निवेशनीये २देये ३त्याज्ये च।

अर्ब(र्व) हिंसने भ्वादि०पर०सक० सेट् । अर्ब(र्व)ति आर्बी(र्वी)त् आन(र्ब)र्ब ।

अर्बु(र्बु)द न० अर्ब (र्व) क्विप् तस्मै उदेति उद्+इण्–ड । (आप् इति) ख्याते १मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्तवर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः "पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्म व्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्मव्यापाश्रयान् । विकारान् जनयन्त्याशु नामतस्तान् निबोधत" इत्युपक्रम्य उत्सङ्गिनीप्रभृतीन् एकविंशति भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र "वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्" इत्यर्बुदलक्षणोक्तम् अर्बुदञ्च नानाविधं मांसार्बुदशोणितार्बुदादिभेदात् । "कृष्णस्फोटीसरक्तैश्च पिडकाभिश्च पीड़ितम् । यस्य वस्तिरुजशोथा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् । मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम्" एवं मेदोऽर्बुदादयोऽपि तत्रोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः। २दशकोटिसंख्यायां ३तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्ता अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्" लीला० "इमा मेऽग्न ! इष्टका धेनवःसन्त्वेका च दश च दश च शतं

च शतं चेत्युपक्रम्य “अर्बुदं च न्यर्बुदञ्च” इति यजु० १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु० । “महान्तं चिदर्बुदं निक्रमीः पदा” ऋ० १,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु०पञ्च-मेऽहन्युपक्रम्य “अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः” इति शत०ब्रा०। अम्बूनि ददाति दा—क वेदे मस्य रः । ७मेघे “न्यर्बुदं वावृधानो अस्तुः ऋ०२,११, २०, “अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः” भा० अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य ८मांसपिण्डभेदे” “यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी,नपुंसकोऽर्बुदमिति” सुश्रु०द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न०“प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः” या०स्मृ० “द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति” मिता०।

अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+क्विप् इन् । सर्व्वव्यापके ईशाने । “अर्बुदिर्नाम यो देव ईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्यामन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही” अथ० ११,९,४ ।

अर्भ पु० ऋ—भ १बालके। २अल्पे च ।“नार्भादीषते न महो-विभाती । ऋ०१,१२४,६, “अर्भात् अल्पात्” भा० । “इन्द्रमर्भे हवामहे” ऋ०१,७।५ । अर्भे स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते” भा० । “यूयं महेन एनसो यूयमर्भात्” ऋ०८,४७,८, “अर्भात् अल्पात् एनसः” भा० ।

अर्भक पु० अर्भ एव स्वार्थे कन् । १बालके, “महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यः” ऋ०१,२७,१३। “इद्ममप्युचितनिद्र मर्भकम्” माघः “अर्भकेन कुमारकोऽधितिष्ठस्त्वं रथम्” ऋ०८,६९,१५ । २मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, “नमो “नमो महद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमो वः” यजु० १६,२६ । त्रि० “अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च” शा०सू०। अर्भकमल्पम् भा० “यथा सर्व्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ-कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्”भा० ५सदृशे च त्रि०

अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै-शब्दे च । बालके । “यावर्भ-माय विमदाय” ऋ० १,११६,१ ।

अर्म्म न०ऋ—मन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ “अर्म्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्” पा० गुप्तार्म्मं कुक्कुटार्म्मं अवर्णं किम् इहदर्म्मं द्व्यच् त्र्यच् किम् कज्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव । महानवा-र्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु०न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्य्यर्म्म शुक्लार्म्म रक्तार्म्ममांसार्म्मस्नाय्वर्म्म भेदात् । तल्लक्षणं नान्ता-र्म्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन् ।२गन्तव्यदेशे ।कुत्सिते कन्। अर्म्मकः अरणीये कुत्सितस्थाने ४श्मशानादौ “वैलस्थानके अर्म्मके महारण्वस्थे अर्भके” ऋ० १,१३३,३। “अर्म्मके श्मशानादौ” भा० ।

अर्म्मग पु० ऋ—वा०मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे “प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि मांसस्नाय्वर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः। स्युःशुक्तिका चार्ज्जुन पिष्टकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः। रोगा बला स्थपितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं सनीलम् । शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं सममिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म । विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात् । शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेतत्, इति सुश्रु० । अर्म्म यज्जालवद्व्यापि तद्युक्तार्म्म लक्षितम् । अर्म्म चाल्पन्दृधिनिभकोलं रक्तमथापि वा । छेद्यमेव तदर्म्म-स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्” । अर्म्मवत्मण्डलापेक्षया बहि-र्मेनावलम्बिना । अर्म्माणि पिडकां हन्यात्सिराजालानि तेन वै” इति च सुश्रु० ।

अर्य्य त्रि०ऋ—यत् ।१स्वामिनि २वैश्ये पुंस्त्री । स्त्रियां टाप् । अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्न्यान्तु ङीप् । अर्य्यी । वैश्यपत्न्याम् तत्र आनुक् ङीप् चार्य्याणीत्यपि “अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः”पा०“अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा”वार्त्ति०। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयोगे तु ङीप् सि० कौ०। ३श्रेष्ठे त्रि० । “प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्यः ऋ० ७,१००,५, “सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि” ८,१,२४, अर्य्यते पूज्यते वा०यत् । ४पूजनीये । “कण्वादु-दस्यादर्या” ऋ० १,१२२, १ । “अर्य्या अरणीया पूजनीया” भा०।

अर्य्यमन् पु० अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा—कनिन् । १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितॄणां राजनि “पितॄणामर्य्यमा चास्मि” गीता । द्वादशा-दित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च । “धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो-दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो ज-घन्यजः” इति विष्णुध० पु० एते एव कश्यपाददित्यां जाताः । भारते तु “अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत । धाता मित्रोऽर्यमा शक्रः वरुणस्त्वंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता त्वष्टाऽस्तः एकादश तथा त्वष्टा द्वादशोविष्णुरुच्यते" । कल्पभेदात्नामभेद इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वर्ण्यते । "यथा नरोऽर्य्यमणोमहतः कवरिम्नः" ऋ० ५.५४,८ । "अर्य्यमणं स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्य्यमणं करोति शत०ब्रा० ।

अर्य्यमिक पु० अनुकम्पितः इत्यः अर्य्यमदत्तः अनुकम्पायाम् ठन् "घोषवत्सुपरिविशालवन्त्यार्य्यमादीनां तृतीयात्" पा० अन्त्यलोपः । अनुकम्पिते अर्य्यमदत्ते ।

अर्य्यम्य पु० अर्य्यमैव स्वार्थे वेदे यत् । सूर्य्ये "अर्य्यम्यं वरुण्यमित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा" ऋ०५,८५,७ ।

अर्वन् पु० ऋ–वनिप् । १घोटके, २इन्द्रे, ३गोकर्णपरिमाणे च । स्त्रियामर्वती सा च ४वड़वायां ५कुट्टिन्यामपि । अस्य सुभिन्ने तादेशः अर्वन्तौ अर्वन्तः । "अथोन्नतप्रपत्त-मर्वतां प्रजाः" माघः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव तादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणो इत्येव । ४गमनशीले त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्व्वाक त्रि० अवरमञ्चति गच्छति अञ्च–वक्रगतौ अण् पृ०अवरस्यार्वादेशः । समीपे "यत्रासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्" ऋ०८,९,१५ "अर्वाके समीपे" भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्रभवः ठञ् न वृद्धिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्रि० "तान्य-र्व्वाक्कालितया निष्फलान्यनृतानि च" मनुः ।

अर्वाक्स्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्रोतोरेतोयस्य । ऊर्द्धरेतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्व्वाग्विल पु०अर्वाक् विलमस्य । चमसे । "अर्वाग्विलश्च-मस ऊर्द्धबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितम्" । शत०ब्रा० ।

अर्व्वाच् अव्य० अवरे काले देशे वा अञ्चति अन्च्-क्विन् पृषो० अर्वादेशः । १पश्चात्काले २मध्यकाले "अर्वागृग-भ्यो वर्षेभ्यः" भाग० ४तत्कालवर्त्तिनि त्रि० "ये केचि-दस्मादर्वाञ्चो लोकाः" छा०उ० । "कथं वा दीयतामर्वाक् सनिता धर्म्मरोधिनी" किरा०स्त्रियां ङीप् अर्वाची "उर्मी-दर्शी "अर्वाचीश पराचीश्चोपदधाति" शत ब्रा० । ३विपर्य्यस्ते अस्मात्+अञ्च् तस्य लुक् । ४अवरकालादौ ५मध्ये च अव्य० । ततोभयार्थे ख्युल् तुट् च अर्वाक्तनः । तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । [गर्भे यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्व्वाचीनं वसु दृष्टिहेतूदकं

अर्वाचीन त्रि० अर्वाग्भवः ख । अवरकालभवे । "अर्वाचीनं

सुते मनो धाना कृणोतु" ऋ०१,८४,२, "यद्दूर्द्धं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्" शतब्रा० ।

अर्व्वावत् त्रि०,अवरकालोऽस्त्यस्य मतुप् पृ० अर्वादेशः दीर्घः मस्य वः । अर्वाचीने । "अर्वावतो न आगहि परावतश्च" ऋ०३,४०८, । "अर्वावतः अर्वाचीनान्" भा० ।

अर्व्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे "इदमहमर्वावसोः सदने सीदामीति" अर्वावसुर्वाव देवानां होता तस्यैव सदने सीदति" शत०ब्रा० "अर्वाक् वसु धनमस्य इयो" भा० ।

अर्व्वुक पु० अर्व–हिंसने वा० उकञ् । भारतवर्षे दक्षिणदेश स्थे नृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः "चोणा अर्व्वुकाश्चैव राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्व्वान् अजयत् पाण्डुनन्दनः" भा०स०प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श त्रि० ऋश+अच् । अश्लीले पापिष्ठे "अनर्शरातिशब्दे १५१ पृष्ठे उदा० । २अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्त्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त भूते "अर्श आदिभ्योऽच्" पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः अर्शस् उरस् तुन्द–चतुर पलित, जटा घाटा अभ्र, कर्द्दम , लवण, (स्वाङ्गाद्धीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्श)स न० ऋ–असुन् शुट् (सुट् दन्तादिरित्यन्ये) । वलिकाकारे गुह्यस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः "षड-र्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्व्विरुद्धाध्यशन-स्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्व्विशेषैः प्रकु पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमा-गम्य प्रदुष्य बलीर्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोष्ट्रवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-नाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् बलय-स्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः॥ शङ्खा-वर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धं गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व्वरूपाणि, अन्ने न श्रद्धा कृच्छ्रात्पक्तिरम्लीका सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्ष्णोश्च श्वयथुरन्त्र-कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणी दोषशो-षाः कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्ब्बल्यञ्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मारुतात्परिशुष्कारुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुकुलसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपद्रुतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सरुधिरमतिसार्य्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपद्रुतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्य्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्यं विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजः क्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥" "अर्श आद्या महारोगा अतिपापाद्भवन्ति हि" । याता०स्त०। पृषो०सलोपः । अर्शमप्यत्र न० ।

अर्शस त्रि० अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच् । वलिकाकारगुह्यव्याधियुक्ते । "हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम्" मनुः ।

अर्शसान त्रि० ऋष–असानच् रुट् च । बाधके हिंसके "अव प्रियमर्शसानस्य" ऋ०२,२०६ "अर्शसानस्य बाधमानस्य" भा० न्यर्शसानामोषति ऋ०१०।१२०,८ २मन्दे हासुरे "इन्द्रः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति" ८,१२६, "अर्शसानं बाधमानं मन्दे हास्यमसुरम्" भा०। [ङीप् ।

अर्शिन् त्रि० अर्शमस्त्यस्य इनि। अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु०अर्शो हन्ति हन–ट । (ओल) १सूरणे, २भल्लातके च १ अमनुष्यकर्त्तृकार्शोहननकारकमात्रे त्रि० "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्" "यच्चान्यदपि स्निग्धमर्शोघ्नमृष्टमूत्रपुरीषञ्च तदुपसेवेत" इति च सुश्रुतः । स्त्रियां ङीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० । १भल्लातके । २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि० अहित इति च्छेदे ।३तन्नाहितकरे त्रि० ।

अर्षण न० ऋष–गतौ भावे ल्युट् । १गमने करणे ल्युट् । २गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । "याः सीमानं विरुजन्ति मूर्द्धानं प्रत्यर्षणीः" अथ० ६,१८,१२ ।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह लोके, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक० । अर्हीं अर्हितः अर्हितुम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन् "छित्वाशयहान्यर्हसि सोढुमर्हन्!" रघुः।"गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति" मनुः । "दण्डमर्हति मापकम्" मनुः । स तस्माल्लब्धुमर्हति" श्रुतिः "तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि" गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदित्वम् व्यत्ययेन। "मलिनं नार्हसे प्राज्ञ ! दातुमेषां हि लौकिकम्" "रावणो नार्हते पूजाम्" इति च रामायणम्

अर्ह पूजने चुरा०उभ०सक०सेट् ।अर्हयति ते आर्जिहत् त । "राजार्जिहत्त मधुपर्कपाणिः" भट्टिः । अर्हयामास । अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । "ऋग्विधं तल्पमासीनमर्हयेत् प्रथमं गवा" मनुः । पूजनं च स्तुतिनतिप्रभृतिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने । "अभ्यर्हितञ्च" का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु०अर्हंते चु०अर्ह कर्म्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २शक्रे च । ३पूजनीये त्रि० "अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति मापकम्" मनुः ४ विष्णौ पु० । "अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" विष्णुस० । "पूजास्तुतिनमस्कारादिभिः पूजनीय इत्यर्हः" भा० । भावे घञ् । ५पूजने । अर्हति वा० अर्ह–कर्त्तरि अच् । ६योग्ये त्रि० । "तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्" गीता । 'अर्होऽसि कपिराजस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्" रामा०। "नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः" मनुः आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी 'पूजार्हावरिसूदन" गीतायान्तु "कर्म्मवद्यण्" अष्ट०उप० स० । भावे घञ् । ७गतौ ८योग्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रयार्थत्वात्त अर्ह–कर्मणि घञ्

६मूल्ये “महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः” कुमा० “महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शय्या” इति मल्लि० ।

॥ न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । “पित्र्यवर्णपरिकल्पितार्हणम्” रघुः अर्ह्यतेऽनेन करणे ल्युट् । पूजासाधने द्रव्ये । “अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्याय केवलम्” मनुः भावे युच् । “अर्हणा पूजायां स्त्री । ‘अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे” रघुः पूर्व्वदेवारिपुरर्हणां हरिः” माघः ।

अर्हणीय त्रि० पु० अर्ह-कर्मणि अनीयर् । १पूजनीये । अर्ह्यतेऽनेन करणे अनीयर् अर्हणे साधु छ वा । पूजासाधनद्रव्ये “अर्हणीयगणानुमन्त्रणे विनियोगः” भवदेवः ।

अर्हत् त्रि० “अर्हः प्रशंसायां कर्म्मणि शतृ । ४पूज्ये “अर्हयामर्हते चक्रुः” हिनस्त्यर्हसि सोढुमर्हन्” इति च रघुः ‘सर्व्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः” इत्युक्तलक्षणे जैनदेवे पु०। तन्मतं सर्व्वदर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।

“ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपञ्चकावगाह्यः सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः “सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः । न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥ न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् । कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रयतस्तयोः ॥ सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥ असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्ज्जितात् । सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥ सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः । अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि” ॥ अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यत् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवंजातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्य आवरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बन्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, समवेतद्रव्यत्वं, किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम् ३समवेतद्रव्यत्वम् सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रस्तत्वात् समवायसम्बन्धवत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्तृत्वो-

प्रसत्त्वाद् येनैव सकलजगज्जननीत्पत्तावित्तरैश्वर्य्यञ्च । तदुक्तं वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः स सर्व्वगः सनु स्ववशः स सत्यः । इमाः कुहेवाः कुविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥ अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र भवतापि च तक्षकाद्यैराहत्य च त्रिभुवनं पुरुषं करोतीति" तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयसत्त्वादावरणप्रलये सार्व्वज्ञ्यं युक्तम् । न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रितयानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्व्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद् सुव्यापेतार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगमसर्व्वज्ञपरम्परया बीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् । रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितयमर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतञ्च योगदेवेन "येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपादिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम् "तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति"। अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धानमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥ "परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूपपरोपदेशजनितं ज्ञानमधिगमः । येन स्वभावेन जीवादयः पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेनावगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः" इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमनःपर्य्यायकेवलानि ज्ञानमिति"। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रियमनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः । ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् । सम्यग्दर्शनादिगुणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्नविषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनःपर्य्यायः । तपःक्रियाविशेषात् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तदन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्षमन्यत् । तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम् प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति" ॥ अन्तर्गणि-कर्म्मभेदस्तु परिज्ञातस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छित्तावुद्यतस्य श्रद्दधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रियानिवृत्तिः सम्यक्चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता "सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते । तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमदत्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदारिककामानां कृतानुमतकारितैः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतम् ॥ सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ॥ यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभिर्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य साधयन्त्यव्ययं पदमिति"॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम् "हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाषणेनापि भावयेत् सूनृतं व्रत"मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम् । उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥ हेयं हि कर्त्तृरागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुपयोगैकलक्षणमिति" ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणस्य ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रवेशात् कर्म्मणैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकलजीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिकक्षायात्मकक्षायोपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्याकारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्राप्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादि द्रव्यसम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो मिश्रः यथा जलस्वच्छता । कर्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः । कर्मोपशमाद्यनपेक्षः । सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः । तदेतत् तत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः । तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने "ज्ञानाद्भिन्नो न चाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः" इति ॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेत्तदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम् । अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः । तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च । भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः । ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः । शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायिकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति स पृथिवीजीवः । एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम् । तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिः पृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात् । ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च । भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्माधर्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः । तत्र धर्माधर्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः अतएव धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम् । स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः । तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसंघातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः । अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः । कालस्यानेक-

प्रदेशत्वाभावेनास्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्यायवद्द्रव्यमिति । द्रव्याश्रया निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्माधर्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि सामान्यानि गुणाः । तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्यायः इति पर्यायाः यथा "जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्रोधादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः । केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाहुः जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति" । तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः । यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वातानीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म सर्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डो जले क्षिप्तो अम्भः समन्ताद्गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म समन्तादादत्ते । कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च । स द्विविधः शुभाशुभभेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः । तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य, अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाषि । अपरे त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति । मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः । तदुक्तं "सकषायत्वाज्जीवः कर्मभावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध" इति । तत्र कषायग्रहणं सर्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम् । बन्धहेतून् पपाठ वाचकाचार्यः "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः" इति । मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम् । पृथिव्यादिषट्कायोपादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः ।

पञ्चसमितित्रिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः। कषायः क्रोधादिः। तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः। बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्ननिदानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोषाध्यक्षवत्। सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः। तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्यः "आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः" इति तद्भेदस्य समष्टिरूपात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति। एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विवृतमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदर्शनवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः। यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः। तथा कर्मपुद्गलानां कार्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः। आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः। संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः। सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात्। प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्याभाषादिभेदात् पञ्चधा। प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः। जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मता सताम्॥ अवद्यत्यागतः सर्वजनीनं मितभाषणम्। प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम्। मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः। गृह्णीयान्निक्षिपेद्ध्यायेत् सा दानसमितिः" स्मृता॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले। "यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्"॥ अत एव, "आस्रवस्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः। तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम्। इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्"। अर्जितस्य कर्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते। सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते। यत् कर्म तपोबलात् स्वकामनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म निर्जरा। यदाह "संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह। निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति"। मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्जितस्य कर्मणो निरसनादात्यन्तिककर्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतगौरवमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्ध्वं गच्छति तथा कर्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत्। अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः। तदुक्तं "पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति"। अतएव पठन्ति "गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः। अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः" इति॥ अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत। एवमेतानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः। तदुक्तं सिद्धान्ते "जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

मोक्षस्य भवतस्त्यागीति"। अष्टौ प्रकृता भवन्तुपरताः च । अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः "स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति" । तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत् "तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत् । स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते ॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक् । युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः ॥ आद्यावाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते । अन्त्यावाच्यविवक्षायां षष्ठो भङ्गसमुद्भवः ॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति"। स्याच्छब्दः खल्वयं निपातस्तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम् "वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक" इति ॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात् स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते. इति नानर्थक्यम् । तदाह "स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किंवृत्तचिद्विधेः । सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति:"॥ यदि वस्तु सर्व्वथैकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च । अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते । किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम् । यथोक्तम् "घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः । नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि" तथादित्वं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम् । यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम् "अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम् । एकदेशविशिष्टोऽर्थो नयस्य विषयो मतः ॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि । सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते" "अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः । नयानशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथार्हतः" इति ॥ जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम् । 'बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः । अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम् । हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ ह्यविरतिः स्मरः । शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः । जिनो देवो गुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः । ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्मनि । स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च । नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा । जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च । बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते । चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः । सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः। आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥ अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन । पुण्यस्य संवरे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः ॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः । क्षीणाष्टकर्म्मणो मुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता सरजोहरणा भैक्ष्यभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः । श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः ॥ लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः । ऊर्द्धाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः । प्राहुरेषामयं भेदो महान् श्वेताम्बरैः सहेति"॥

अर्हन्त पु० अर्ह+वा० झ । जैनदेवे अर्हति ।

अर्हन्ती स्त्री अर्हतः पूज्यस्य भावः ष्यञ् नुम् ङीप् यलोपः । पूज्यतायाम्—"मौलार्हन्त्योचर्गुणैः" सि०कौ० ।

अर्हा स्त्री पु० अर्ह—अङ् । पूजायाम् । युच् क्तिन्नेव बाधकः

अर्हित त्रि० अर्ह—क्त । पूजिते । "अभ्यर्हितञ्च" का०वा०

अर्ह्य त्रि० पु०अर्ह—कर्म्मणि यत् । १प्राप्तुं योग्ये २स्तोतुं योग्ये च । पु० अर्ह—यत् । २पूज्ये ।

अल भूषणे, वारणे, भ्वा० उभ०सक० पर्य्याप्तौ अक० सेट् । अलति ते आलीत् आलिष्ट ।

अल न० अल-अच् । १वृश्चिकपुच्छस्थे कण्टकाकारे पदार्थे । हेम० । २हरिताले रत्नमा० ।

अलक पु० अलति भूषयति मुखम् अल-क्वुन् । १ललाटस्थे विन्यस्ते कुटिलकेशे, "अलकोऽलककोऽलकाऽम्बा" माघः "ललाटिकाचन्दनधूसरालका" कुमा० "अलङ्कारक-

ष्मौ" "अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः" इति च रघुः। "अङ्गुलिप्रकुङ्कमे२" च। क्षिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम्। अलका। अष्टवर्षावधिदशवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां ३कन्यायां ४कुवेरपुर्य्याञ्च स्त्री। सा च पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपमुक्तम् "सभा वैश्रवणी राजन्! शतयोजनमायता। विस्तीर्णा सप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयै रत्नैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमानास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोडयन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्याश्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतो हृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते" भा०स०प०। गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्णयित्वा काशी० ख० "ततःपरं कुवेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। "अलकामतिवाह्यैव" कुमा०।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म०। १गङ्गायाम्। "विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्दिशमात्। विष्कम्भाचलस्थसरःसङ्गता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम्" सि०शि०। "तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" भा०५स्क०। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः। कुवेरपुर्य्यामलकाख्यायाम्। [(पियासाल) पीतसालवृक्षे।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री—क।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ६त०। कुवेरे। अलकेश्वरादयोऽप्यत्र। "अप्यजीवदमरालकेश्वरौ" रघुः।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५ब० रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वेतौ लाक्षायाञ्च। "अलक्ताकाङ्क्षां पदवीं ततान" कुमा०रघुश्च। "चिरोज्झितालक्तकपाटलेन" कुमा०गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति" तन्त्रम्।

अलक्षण न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न०त०। १अननुमापके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम्। शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् "आचाराल्लभते ह्यायुराचारोहन्त्यलक्षणम्" मनुः। नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य। २तद्वति त्रि० "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" मनुः। "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघुः। "अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्" शत० ब्रा०। "निरृतीः कृष्णास्तूपरकास्तिस्रोऽलक्षणाः" कात्या० १७,२४,२३।

अलक्षित त्रि० लक्ष-क्त न०त०। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण" रघुः "वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः काव्य०प्र०। ३अकृतचिह्ने च। "दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा" कात्या०। ७,६,१४, "अलक्षिता अनङ्किता" कर्क०।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त०। लक्ष्मीविरुद्धायां निरृतौ "अलक्ष्मीति" ख्यातायाम्। "अलक्ष्मीः कालकर्णी च" पुरा० "अलक्ष्मीरपक्रामति" सुश्रुतः।

अलक्ष्य त्रि० न लक्ष्यते लक्ष—कर्म्मणि यत् न०त०। १अज्ञेये २दुर्ज्ञेये। "वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता" कुमा०। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने "न वाच्यत्वादिकं तस्य" इत्यस्य व्याख्याने 'आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि' सा०द०। नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य। ४व्याजशून्ये त्रि०।

अलगर्द्द पु० लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द्द अच् अल् स्पृशन् सन् अर्द्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले पृषो० धत्वम् अलः पर्य्याप्तो गर्द्धोऽस्ति वा गृध—अच् वा। अलगर्द्धोऽप्यत्र। दर्व्वीकरगणनायां सुश्रुतः "महाशिरा अलगर्द्द आशीविष" इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्व्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। "रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा" इति च सुश्रु०।

अलग्न त्रि०न लग्नः संसृष्टः। लग्नभिन्ने असंसृष्टे "अलग्नमिव ह वै वागवदेद्यन्नो न स्यात्" शत० ब्रा० "अलग्नमिव वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्" भा०। अलग्लमित्यपाठः।

भाष्यानुक्तेः। ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलग्ने न०।

अलघु त्रि० न लघुः विरोधे न०त०। लघुवर्णभिन्ने १गुरुवर्णे आकारादौ २गौरवयुक्ते लाघवशून्ये। "जघनमलघुपीवरोरुकच्छा" माघः ३दीर्घे च "अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलिः" माघः। स्त्रियां वा ङीप्।

अलङ्करण न० अलम्+कृ—भावे ल्युट्। १भूषायाम्। करणे ल्युट्। २वलयादौ भूषणे। "आवयोर्मदनालङ्करणादन्नप्रक्षालनमाध्वर्योरदीक्षितस्य" कात्या० ८,६,२८,। "न चालङ्करणं धार्यं कचिद्दृष्टे तया पुनः" विधवाधर्मे पुरा०।

अलङ्करिष्णु त्रि० अलम् कृ—इष्णुच्। भूषके मण्डनकरणशीले। "अलङ्करिष्णवस्ते च शब्दमर्थमुभौ त्रिधा" अग्निपु०।

अलङ्कर्त्तृ त्रि० अलम्+कृ—तृच्। भूषणकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अलङ्कर्मीण त्रि० अलं समर्थः कर्मणे ख। कर्मक्षमे।

अलङ्कार पु० अलम्+कृ—भावे घञ्। १भूषायाम्। करणे घञ्। २हारादौ भूषणे, साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ग्रन्थे, ४शब्दभूषणे—अनुप्रासादौ, ५शब्दार्थभूषणे—उपमादौ च। "शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः। रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" सा० द०। उक्तम् शब्दार्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम्। ते च बहवः शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च। तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्भेदास्तावत् समासेनात्राभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा "ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः। शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेयाजात्यादयोबुधैः"। "जातिर्गतीरीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः। भणितिगुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च। श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका। गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः। चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः"। तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र १जातिः "तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते। सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन। साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया। न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्। संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्। देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः। पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः। संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः। शक्योरचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते"। तत्र जातिरपि षोढा यथोक्तं तत्रैव। "शुद्धा साधारणी मिश्रा सङ्कीर्णा रम्यगामिनी। अपभ्रष्टेति साचार्यैर्जातिः षोढा निगद्यते"। इति जातिः १।

२ गतिः। "गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता। औचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते। कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते। कश्चिदेकेन च द्वाभ्यां काव्येऽर्थः क्वचन त्रिभिः। द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता। द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता। सा लघूनां गुरूणाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः। गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि जायते। तत्र वृत्तं च जातिश्च पद्यमाकुरथो पृथक्। समञ्चार्द्धसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते"। "वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति" वृ० र०। 'गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीति च द्विधा। द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते। ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः। विशेषः खलु गद्यस्य रीतिवृत्त्योर्विवक्ष्यते"। गतिः २।

३ रीतिः यथा "वैदर्भ्यादिगतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः। रीङ् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते। वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा। लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते। तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता। विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते"। दर्पणे तु "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका। अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" लक्षिता। "समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्ज्जिताम्। मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः। समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौडीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः। अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो यावतिष्ठते। सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैस्तथा। समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिष्यते। पूर्व्वरीतेरनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी"। रीतिः३।

४ वृत्तिः यथा। "या विकाशेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे तथा। चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा। कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा। मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकौशिकी। सुकुमारार्थसंदर्भा कौशिकी तासु कथ्यते। या तु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा। कोमलप्रौढसन्दर्भा कोमलार्था च भारती। प्रौढार्थकोमलप्रौढसंदर्भां सात्वतीं विदुः। कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रोढ़ामत्तोक्तिभेदतः” । ५

६ मुद्रा । “स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । साच्चिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य संख्या षोढ़ा न्यासेन जायते” । मुद्रा ६

७ उक्तिः । ‘विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड्विधा” । उक्तिः ७

८ युक्तिः । ‘अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्य्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढ़ाः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगर्भेण संहतिः समनुक्रमः । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युङ्क्ते मिथः । यदन्वङ्गेयमौल्याद्विवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः” । युक्तिः ८

९ भणितिः । ‘उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंख्यासर्व्वं कल्पनासु च कल्पते” । भणितिः ९

१० गुम्फना । ‘वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थक्रमपर्य्यायपदवाक्यकृता च सा” । गुम्फना १०

११ शय्या । ‘शय्येत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथायथ्यर्थयोः क्वचित् । क्वचित् भाव्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते” । शय्या ११

१२ पठितिः “काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा” । पठितिः १२

१३ यमकम् । “विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः । चतुर्ष्वप्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वतः । अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव,” अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं साव्यपेत चाव्यापेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्व्वथा पूर्व्वपूर्व्वेण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तद्रूपदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संदष्टयमकं तथा । पादादियमकं चैव तस्तु मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदाबहवोऽपरे” इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं “नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः” । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः “एकरूपेण वाक्येन द्वयोरारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोस्त्यौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्” । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । “आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दर्श्यते” “श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते” तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः ग्राम्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । “मुहुरावर्त्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते । काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका । द्राविड़ी माथुरी मात्स्यी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते” । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कार्णाटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौङ्की, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी, द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्यी । द्वाभ्यां गर्भितैककवर्गानुप्रासवती मागधी । स्वान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिग्रथिता औड्री । असरूपसंयोगिग्रथिता गौडी । अन्ये तु "स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि योमिथः स्फुटादिबन्धसंमिश्रा सेह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकुमार्य्यमथ प्रौढिमस्थुल्यस्य तद्‌गुणौ । गम्भीरौर्ज्जस्विनी प्रौढ़ा मधुरा निष्ठुरा तथा । कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता। इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते" इत्याहुः । "यथा चम्पकपुष्पादिस्रगादेर्वर्ण उच्यते वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भो विवृतसंवृतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य्यस्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चापि वर्ण्यते"। स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान्। नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आवृत्तौ वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतः । चक्रवालवद्धानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः । क्रमेण द्वित्रवर्णानां संयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् । स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्य्ययोपन्यासात् विपर्य्ययः । आद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्रः । एकवर्णावृत्तेर्स्त्वनुप्रासस्यवर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रः । 'समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् । पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते" "मसृणोदन्तुरः स्वच्छः संपुटं सम्पुटावली । खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहोच्यते"। असंयुक्त वर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृणः । संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः स्वच्छः । पदाव्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वाहात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी । प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्तिर्मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् । "स्वभावतश्च गौणया च वीप्साऽभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा । नाम्नां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते" । आदिना निम्नसंभ्रमादि गृह्यते । "अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रयत्ना भिन्नयाय वा । स सूरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते । सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः । उभयं चक्रवालञ्च गर्भश्चेत्याभिधीयते" ॥ अनुप्रासः १५ ।

१६ चित्रम् "वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः । नियमस्तद्‌बुधैः षोढ़ा चित्रमित्यभिधीयते" ॥ स्वरस्य पृथक् निर्द्देशात् वर्णा अत्र व्यञ्जनानि एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनत्रिव्यञ्जनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वित्र्यादिस्वरचित्रम् । स्थानचित्रम् । निष्कण्ठ्यनिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम् आकारचित्रम् पद्माद्याकारेण चित्रम्। तत्राष्टदलपद्मचित्रम् "कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्य्यादष्टदलाम्बुजे" प्रकारान्तरं यथा । "अष्टधा कर्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे। तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे" । प्रकारान्तरं यथा । "आकर्णिकं पुनः पर्णं पर्णान्तात् पर्णकर्णिके । प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे" इति चतुर्द्दलं यथा "कर्णिकातो नयेदूर्द्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतच्चतुर्द्दलम्"। षोड़शदलं यथा 'गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः सर्व्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोड़शच्छदः" अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा "निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्छन्दस्येव । चक्रबन्धो यथा "पुरः पुरोलिखेत् पादानत्र त्रीनुत्तरोत्तरान् । तुर्य्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधः" । अस्योद्धारोदर्शितो माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन । दशमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवर्ति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति कोष्ठं प्रत्येकं द्वयक्षरवत् पङ्क्तित्रयं समरेखया लिखित्वा तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्त्यां द्वितीय तृतीयौ पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने वाह्यवलये साक्षरकोष्ठषट्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्त्तिवर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन तुर्य्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव माद्यन्तवर्णैः तुर्य्यपादोद्धारः तदन्नेमिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्य्याद्यन्तवर्णयोः संवादः" यथा "सत्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्धावष्टयसुद्धिरुद्धुतरश्रीवत्सभूमिर्मुदा । मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः सनादं हरेरेकोघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे" । अत्र तृतीयवलये "माघकाव्यमिदम्"। "षष्ठवलये, शिशु-

पाशबधः इति काव्यनामाङ्कयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-यथमूह्यम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या वा चित्रं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना । "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रति-लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमा हत्तिर्यथा "यामताश्चकृतायासा सायाता कृशता मया" । रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणामर" अर्द्धगता यथा । "सा रमानशरारोद्धा नगेभागमना हि या । याहि नामग! भागेन धारोरा शनमार सा" श्लोकगा यथा । "यान मानय मारावि कशोनानजनासना । यामुदारशताधीना मायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता शरदाऽमुया । नासना जनना शोकविरामाय न मानया" ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-र्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्य-वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्रम् । तुरङ्गगति-चित्रं यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तयः परिलेखने । तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते" स०क० । यथा ।

चा१	ला३०	सु९	का२०	ल३	चा२४	ला११	सा२६
का१६	न्ति१९	सा२	स२९	क१०	ला२७	मि४	ता२३
स३१	सा८	सु१७	त१४	व२१	तीर्द	चा२५	रा१२
द१८	पिं१५	का३२	प्र७	त२८	ग१३	ह्निं२२	त५

अत्र तुरङ्गगत्या "चालाललितलीप्रसा सुकला रागतर्पिका । सुदन्तिका वर्द्धिता ता चा सा सासा तत्ततासका इति दृष्टाङ्गानुसारेण क्रमयोपर्युपर्य्युपरूपे श्लोकोऽयं जायते । अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभ्रमतिगचित्रञ्च यथा । "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व्व-तोभद्रं सर्व्वतोभ्रमणं यदि" द०क० । तत्रार्द्धभ्रमस्तूक्तं २६५पृष्ठे । सर्वतोभद्रं तु—

दे	या	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्व्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो-माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्व्वतोभद्रम् एवमन्ये दर्शयिष्य-माणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि । बन्धेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह शिखरिसन्निभानां विभ-यादर्ङ्कं समाश्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-विधौ चापरं भ्रमयेत्" । द्विशृङ्गाटकबन्ध । "शृङ्गत्रयः शृङ्गं व्रजेदिति द्विशृङ्गाटकबन्धोऽन्वयतोऽभि:" । निर्विभ्र-तचक्रबन्धः । "शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व्व भ्रमति रेखा चाद्यर्द्धम् । नेमौ तदितरमर्द्धं निर्विभ्रतचक्राभिधे बन्धे" । स०क०एतेषामुदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । पद्म-पत्रबन्धः "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तयोर्लिखितेष्विह । आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते" । यथा

न१	म१८	स्ते३	ॐ२०	ग५	तां२२	गा५	त्न२४
स९	दा२६	न११	व२८	कु१३	ल३०	च१५	य२२
स१७	म२	स्ते१९	ज४	स२१	तां६	ना२३	त्न८
सु२५	दा१०	म२७	वा१२	न२९	ल१४	च३१	या१६

अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । "अष्टादशशिख-रवर्तीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पत्राद्यन्तैर्दृष्टः स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र"

मुरजबन्धः । "अत्र पादचतुष्कोऽपि क्रमशः परि-लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्याद्बन्धस्तु मुरजत्रयी" ।

सा१	से१०	ना११	ग२८	म२९	ना१९	र१८	स्रो८
र९	से२	ना२७	सो१२	द२०	ना३०	र७	ता१७
ता१६	र२६	ना३	द१३	ज२१	ना६	म३१	त्त२४
धी२५	र२५	ना१४	ग४	म५	ना२२	म२३	या३२

तदुद्धारस्तु मल्लिनाथेन दर्शितः "तिर्य्यगेखा लिखेत् पञ्च नवोर्द्धास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोष्ठाचतस्रः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्वित्रितुर्यासु तुर्य्यत्रिद्व्या-द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः । दृश्यते प्रथमः पादस्तुर्य्यस्यैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-त्प्रथमावधिवीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्वित्रौ द्वितुर्य्यौ त्रितुरीयके । तुर्य्यत्रिद्व्योस्तृतीयाद्ये दृष्टव्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयकः । तृतीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्त्ये आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वित्रिपञ्च-मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च लभ्यो-ऽयमथान्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-न्त्योगोमूत्रिकाक्रमः । तत्रैकं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति क्रमात् । यद्वा द्वितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः । स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासद्वितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-तुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्विती-यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि सतीयोऽङ्कित्र्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदादन्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि। विस्तरात्तु न लिख्यन्ते स्वयमूह्या विचक्षणैः"॥ एकाक्षरमुरजो यथा। "श्लोकस्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि। लिखेदङ्ककरोह स्वाक्षरैकाक्षरावली"। मुरजप्रस्तारो यथा। 'क्रमेणैकस्य पादेषु प्रस्तृतेषु चतुर्ष्वपि। तुर्य्यान् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते"। गोमूत्रिकाबन्धः। "गतिश्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव। गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्करं चित्रवेदिनाम्। स०क० तत्र नानाविधं दर्शितम्। "दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः। दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयमूह्यं महात्मभिः" स०क०। "अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना। तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामान्यतः सर्ववस्त्वाकारकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु०।१६

१७ वाकोवाक्यम् "उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः। द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे। ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च। गूढप्रश्नोत्तरोक्तिश्च तद्भिदा त्रिविधैव तु" वाकोवाक्यम् १९।

१८ प्रहेलिका। "प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सापि षोढा च्युताक्षरा। दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्बिन्दुमत्यर्थवत्यपि। क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे। परव्यामोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका"। तत्र "च्युताक्षरा "पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्ती पदे पदे। पदमेकं न का याति, यदि हारेण वर्जिता"। अत्र हारेणेत्याकारच्युतिः दत्ताक्षरा यथा। "कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदोद्धतः। मृगाणां पृष्ठतो याति, शम्बरो रूढयौवनः"। शवर इति वक्तव्ये मकारो दत्तः। च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत् दत्तमन्यदक्षरं यत्र सा यथा "विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरि संस्थितः। तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को, विटः। अत्र घट इति वक्तव्ये घकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तयात्वम्। बिन्दुमत्यादीनामुदाहरणानि स०क०द्रष्टव्यानि। प्रहेलिका १८।

१९ गूढम्। "क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः। गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिभिः। "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः। तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च"। अत्र क्रियापदम् गूढम्। सोऽधम उपागतस्तस्मै गवादिकमदुरित्यर्थः। गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम्। "यस्तु पर्य्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः। विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाश्रयैः। जातिगोत्रोत्तराभिन्नैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम्। प्रश्नोत्तरम्।२०

२१ अध्येयम् "यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम्। तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते"। अध्येयम् २१

२२ श्रव्यम् 'श्रव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं तथैव च। काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम्"। यथा रघुवंशादि। श्रव्यम्।२२

२३ प्रेक्ष्यम् "यदाङ्गिकैकनिवर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः। नर्त्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् क्ष्वेडितादिवत्। तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलिकं शम्यया सह। हल्लीसकञ्च रासं च षट्प्रकारं प्रचक्षते"। शृङ्गाररसप्रधानत्वे लास्यं वीररसप्रधानत्वे ताण्डवं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे छलिकमिति किन्नरविषयं छलिकमेव शम्या। "मण्डलेन च यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकं तु तत्। तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा। तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो रासः। प्रेक्ष्यम् २३।

२४ अभिनयः "अङ्गवाक्सत्त्वसंहार्य्याः सामान्याश्चित्रनृत्यमी। षड्धा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः"।२४

"चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः। शब्दसंदर्भमात्रेण हृदयं हर्त्तुमीशते" स०कण्ठा०। एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत एवावगन्तव्यानि। अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा। "स्वरूपाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृती। आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना। समासोऽतिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः। प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम्। उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता। विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने। सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः सङ्कीर्णमथ भाविकम्। इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्व्वसूरिभि"। सरस्वतीकण्ठाभरणे तु वैराग्येण तेषां समष्टिरभिहिता यथा 'अलमर्थमलङ्कर्त्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना। ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया। जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम्। विरोधसम्भवान्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शना। भेदः समाहितं भ्रान्तिर्वितर्कौ मीलितं स्मृतिः। भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः"। प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः। एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । “शब्देभ्योयः पदार्थेभ्य उपमादिप्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता । उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः । समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । तुल्ययोगितोल्लेखः सहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्य्याया विषमस्वभाविकाः संसृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्ताश्चतुर्विंशतिर्बुधैः” इत्युक्त्वा तेषां लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पण रुद्रादिभिश्च सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संगृह्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः “अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्य्ययोः” च० । “आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां परांश्च शरास्तव” ।

२ अतद्गुणः “सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्” च० । “चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि” ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः “अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्यहेतुप्रसक्तिजा” च० । “यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्म्मिका” । ऊर्म्मिका वलयोऽभवदित्यन्वयः कृशत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः “अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम्” च० “त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः” ॥ याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्य्यस्यात्युक्तिः ।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४९ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् “अनुकूलं प्रतिकूलमानुकूल्यानुबन्धि चेत्” च० । “कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा” ।

९ अनुगुणः “प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः” च० । “नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्” ।

१० अनुज्ञा “दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्” च० । “सन्त्वेव जीवितां यातु यस्ययेह क्षतं हरे ! । नरः सत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति” ।

११ अनुमानम् “अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्” च० । “यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरःस्मरो मन्ये” । सा०द० विशेष उक्तः । यथा “त्रिङ्गाद्यविलिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् । फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्” । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । “अविरलविलोलजलदः कुटजार्ज्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः” अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । “मामागमिष्यसूनं पतितोऽसि पादयोस्त्वमस्याः । कथमन्यथा ललाटे यावकात् तिलकपङ्क्तिरियम्” । अत्र कार्य्यभूतया यावकतिलकपङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं तत् सामान्यतो दृष्टम् “मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनोदृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव” । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथममुपलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोरुदाहरणानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् “अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्” च० । “त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया” । सा०द० भेद उक्तः । “अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ! अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्यालङ्कृतावन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते” । तत्र वाच्यम् । “कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रतीयमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिवृत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति । यथा “लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने” । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनिमयाख्यालङ्कारावत्रान्तर्भूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपह्नवातिशयोक्तिः “रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्य्याध्यवसानतः । यदाऽपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता ।” च० “त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ” ।

१४ अपह्नुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । सा०का०प्रका० अन्यथोक्तम् । “अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते तत्र औपम्यवती यथा “न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

विनो हन्त कृपलयं विधिः। तद्भिन्नतैव न चकास्ति चन्द्रिका पुरःस्फुरज्ज्योतिरिदं विजृम्भते" तत्र कैतवोक्तखीणां विधिवादतः प्रतीयमानत्वादर्थेन तद्भिन्नतायाः स्फुरज्ज्योतिषापह्नुतिः। अनौपम्या यथा "राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः। अवगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम्" नचात्र सादृश्यमस्ति।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा।

१६ अभावः। "असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते। प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इष्यते। सं०क० प्रागभावः ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभावाभावश्च तत्र ध्वंसो यथा "ध्वनिरस्तमिता गतिश्च्युता विरतं नेयवतुर्निवन्धवः। गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे"। इतरेतराभावो यथा। "कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम्। इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम्" अत्यन्ताभावः यथा "प्रसीद सद्यो सन्त्रेमं चण्डि! मानं मनोगतम्। दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते"। सामर्थ्याभावो यथा। "मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः। न प्रभातरलज्योतिरुदेति वसुधातलात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि।

१७ अभिदाहेतुः "अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह"। च० "लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो"!

१८ अर्थान्तरन्यासः, २७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः।

१९ अर्थापत्तिः, २७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा। सं०कण्ठा० "प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो योऽन्यथा नोपपद्यते। अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम्। सर्वप्रमाणपूर्व्वत्वा देकशोऽनेकशश्च सा। प्रत्यक्षपूर्व्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते। प्रत्यक्षपूर्व्विका यथा "नित्सेतु शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि!। अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः"। अनुमापूर्व्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः। मनो निरन्तरासक्तः सद्यःकथयति प्रिये" योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनुमानपूर्व्विकार्थापत्तिः एवमन्या उदाहार्य्याः।

२० अल्पम् "अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता"। "मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते"।

२१ अवज्ञा "तद्गिहाद्ये न चेत् स्यातामवज्ञालङ्कृतिश्च"सा न। "स्वल्पमेवाम्बु लभते पाम्थः प्राप्यापि सागरम्" "मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरम्भृततद्युतेः"।

२२ असङ्गतिः "विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गतिः१। अन्यत्र करणीयस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च या२। अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकृतिश्च या३" च०। क्रमेणोदाहरणानि। "विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गनाः"। "अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकथाः"२। अपगतपारिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति च। "गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धारं पुराऽकरोः३। गोत्रा पृथ्वी गोत्रः पर्व्वतश्च।

२३ असम्भवः "असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्।" च० "कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति"।

२४ आक्षेपः "आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्१। निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते२। आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते३"। च० "चन्द्र! संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम्"१। "नाहं दूति! तमो स्तापस्तस्याः कालानलोपमः२"। "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त! पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्"। ३

२५ आगमः "यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया। उत्तमं मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा"। सं०क० तत्रोत्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च। विधिरूपं यथा "दमं दानं दयां शिक्षे"त्यादौ दाम्यत दत्त दयध्वं इति विधिः। निषेधरूपं यथा "निवार्य्यतामालि! किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः। न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"। तथाच महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्य्यादया निषेधरूप उपदेशः। तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम्। मध्यममपि द्विधा निर्द्दिष्टवक्तृकमनिर्द्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा "कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि" अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्राणीत्यर्थो निर्द्दिष्टवक्तृकतया निर्द्दिष्टः तत्र जीवनाय यतितव्यमिति रूपमाप्तवचनम्। "अक्षे वसति पिशाचो पिचुमर्द्दे दिनपतिर्वटे यक्षः। विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ" तदिदमनिर्द्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धपारम्पर्य्यमैतिह्यम्। अत्र सर्व्ववाक्यानां निषेधपर्य्यवसानात् अक्षं न सेवेत, पिचुमर्द्दं न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं मूर्द्ध्नि न बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत्" इति निषेधचतुष्टयरूप आगमः। जघन्यं द्वेधा काव्यं निषिद्धं च। तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा "नवं वास्से वासांसहवि-

ममि मूनः, परिणतानपीच्छामो द्रष्टुं, परिचर्य्याविधानस्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न मे गोत्रे पुत्रि! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाक्षेपवचनमसतीवचनरूपम्।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्"।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम्" च०। 'यत्रासौ वेतसी पान्थ! तत्रासौ सुतरा सरित्"।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावनाः स्युरुत्प्रेक्षा वस्तुहेतूद्भवाः पुनः। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "घनस्तोमं तमः सद्धे कोकाशिरःस्थलव्यथाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना। वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगेऽपरा पुनः। जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि। तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः। गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः। द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति। सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव"॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा॥ "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्य्ययः। गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव"॥ अत्र सप्रसवत्वं गुणः॥ "गङ्गाम्भसि सुरत्राण! कृपाणस्तव निःस्वनः। स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी"॥ अत्र स्नातीति क्रिया॥ "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः"॥ अत्र चन्द्रस्यैकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम्। एते भावाभिमाने च। अभावाभिमाने यथा॥ "कपोलफलकावस्याः कष्टं भित्त्वा तथाविधौ। अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृशीं क्षामतां गतौ"॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः। एवमन्यत्। निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः। अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत्। प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा॥ "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम्। हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया"॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत्। अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदाः पुनः। विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः" तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः। अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्व्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा॥ "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः। विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम्॥ हेतूत्प्रेक्षा यथा॥ "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम्। अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्"॥ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत्। "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः"। तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः। तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्व्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम्। अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापरः" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्य्याद्यतिशयो नोपात्तः। हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात्। प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः"। यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयेवेति हेतूत्प्रेक्षितः। अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्मान्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा॥ "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। 'उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा"। ता उत्प्रेक्षाः। उक्तौ यथा॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति॥ अनुक्तौ यथा

प्रभातवाम् ॥ "इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः । ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्" ॥ अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं नोपात्तं यथा वा ॥ "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" ॥ अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिबहुलत्वं धारावच्चाधःसंयोगश्च यथासंख्यम् । केचित्तु लेपनकर्तृभूतमपि तमो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेनेत्याहुः । "अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत्" तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा । "अश्रुच्छलेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव" । श्लेषहेतुगा यथा । मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद् गुणवत्त्वमाप" । अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः" । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा । 'पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराशीः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः" ।इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । "केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र" "विकासिनीलोत्पलभिन्नकर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः" इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे "मुग्धा दुग्धधियेत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव ज्ञातत्वात् । इह तु संभावनाकर्त्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्य्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकाल एवेति भेदः । "रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु । पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण" इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादिरूपेण सन्दिह्यत इति सन्देहालङ्कार इति केचिदाहुः । तन्न एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिगीर्णस्वरूपविच्छिन्नस्याध्यवसायैकरूपोऽधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकार इति वदन्ति च तदप्ययुक्तं निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावात् नुशब्देन चेवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अस्मत्कृतसन्देहप्रकारकल्पनया । "यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा । अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्" इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्" नात्रापह्नवोत्प्रेक्षा ।

२९ उदात्तम् "लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्" सा०द० । "अधः कृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्नानिपातात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति" । "नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते" ।

३० उपमा "साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः" सा०द० । रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्या भेदः । "सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्" सा उपमा साधारणो धर्म्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उपमानं चन्द्रादि । "इयं पुनः । श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि । आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः" । यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । एवं "तत्र तस्येव" इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु "कमलेन तुल्यं मुखमित्यादौ" उपमेय एव । "कमलं मुखस्य तुल्य"मित्यादावुपमान एव "कमलं मुखञ्च तुल्य"मित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति तत्सद्भावे आर्थी । एवं "तेन तुल्यमित्यादिना" तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । द्वे श्रौती आर्थी च । उदाहरणम् "सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले! ॥" अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती । "मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः" ॥ "अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

"पूर्णा षडेव तत् । "लुप्ता सामान्यधर्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत्०" ॥ सा लुप्ता । तद्भेदमाह । "पूर्णावद्धर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते" । सा लुप्तोपमा धर्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । "मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये ! । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ "आधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥ धर्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्रमेणोदाहरणम् । "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ! ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः "वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न । न खलु क्यङादय आचरणमात्रार्था अपि तु सदृशाचारार्था इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता । "उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" । उदाहरणम् । "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति" "नयनतुल्यमित्यत्र" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् । "औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा" । "वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" "गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः" ॥ अत्र "गर्द्दभतीत्यत्र" औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेह उपमेयस्यापि लोपः । "निनदन्निति" अनेनैव निर्द्देशात् । "द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः" । "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम् । "क्विप्समासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने" । उदाहरणम् । "विधवति मुखाब्जमस्याः" । अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः । "मुखाब्जमिति" अत्र समासगा । "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि" । "अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ । "त्रिलोपे च समासगा" । यथा । "राजते मृगलोचना" । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्यकाः" । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" ॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि । बिम्बप्रतिबिम्बो यथा । "भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति" च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । "एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य" यथा ॥ "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरः श्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव"

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसादृश्यं वाच्यं, शरःश्रीषा-स्वादृश्याद्यस्य गम्यम् । "कथिता रसनोपमा । यथो-र्द्धमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता" ॥ "चन्द्रायते शुक्ल-रुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता । कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः" ॥ "मालो-पमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते" । यथा । "वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी । यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा" ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥ "हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा । विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे" ॥ "अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः । पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव" ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्ष-वैभवा इवेति" उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा । अत्रैव "गृहे इत्यस्य" "भवने इत्यनेन प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्" सा०द० । "प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः । भूयोऽवयव-सामान्ययोगः सेहोपमा मता" स०कण्ठा० ।

२१ उपमानम् । "सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत् । स्यादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम" ।स०कण्ठा०तत्रानुभू-तार्थे यथा "सर्व्वं प्राणप्रवणमघवन्मुक्तमाहत्य वज्ञस्तत्संक्रान्ता द्विघटितदलत्खण्डमुच्चण्डरोचिः । एवं वेगात् कुलिश-करोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्त्तुर्वैरज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः" ॥ अननुभूते "तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले । समूहस्तारकाणां यः शकटाकार-माश्रितः" ॥

२२ उपमेयोपमा "पर्य्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता" दर्पणं । "कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः"

२३ उल्लासः "एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि" । च० । तत्र गुणे "अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी । दोषे, "काठिन्यं कुचयोर्दृष्ट्वा वाञ्छन्त्यः पाद-पद्मयोः । निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः" ।

२४ उल्लेखः "क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतॄणां विषयाणां तथा क्वचित् । एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख इष्यते" सा०द० "प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः । नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः" । "गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः" ।

२५ ऊर्जस्वि "ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारम्" इति "अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम् । विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परीयुद्धे निवृत्तोदर्प-शालिना । पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्ये वमादिकम्" इति च दण्डी ।

२६ एकावली पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् । स्थाप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा" । सा०द० स्थापने । "सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्ग-सङ्गतम् । भृङ्गायत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्" । वर्जने । "न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् । न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः' ।

२७ कारकदीपकम् "क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकम्" । च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात् "गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति" ।

२८ कारणमाला "परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात्" । सा०द० "श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात् । लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः" ॥

२९ काव्यलिङ्गम् "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्" । सा०द० "जितोऽसि मन्द! कन्दर्प! मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" अत्र पदार्थस्य हेतुता । वाक्यार्थस्य यथा । "यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघ-रन्तरितं प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी । येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्य-विनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते" । अत्र चतुर्थपादार्थे आद्यपादत्रयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" । च० "स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहाम्" ।

४१ कैतवापह्नुतिः "कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नवे पदैः" । च० "निर्यान्ति स्मरनाराचा कान्तादृक्पातकैतवात्" । इयम् व्याजापह्नुतिरित्यन्ये अपह्नुतिशब्दे विवृतिः ।

४२ गूढोक्तिः "गूढोक्तिरन्योद्देश्या चेद्यदन्यं प्रति गद्यते" । च० "वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः" । आरोहेणेन इयं प्रत्युक्तिः ।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्य्यव्यति-क्रमः" । च० "अथ मानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥

४४ छेकापह्नुतिः "छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्नवे" ।

च॰ "प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं? न हि नूपुरः"

४५ तद्गुणः "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"। च॰ "नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदंशुदशनांशुभिः" ॥

४६ तुल्ययोगिता "वर्ण्यानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यादपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्यं पराभूतिः पराभवश्च "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" च॰। "लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।

४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः"। च॰ दर्पणे तु "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्।" "सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि" अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वर्ण्यावर्ण्ययोः।

४८ दीपकावृत्तिः "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिरेतत: वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना। अकृताप्तीयकार्य्यः स्याद्धेतुर्व्याहतस्तु यः" स॰क॰। "न विरचिता ललाटतटभङ्गुरा भ्रुकुटी न परुषहुङ्कृतेन कदर्थितमन्तरितम्। न तव निशुम्भसंभ्रमवशादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्"। अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखाम्बुजवस्तुनः स्वभावो निमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः। शक्तिहानितो यथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसश्च पुरःसरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः"॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतम् दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात् त्रैविध्यमुक्तं चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम्। सा॰द॰ स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदितं गुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्। अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला,, "। वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहतेः,,।

५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" ॥ सा॰द॰ अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः" ॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम्" ॥ अत्रान्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावं बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः" ॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" यत्तच्छब्दस्यनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति बिम्बप्रतिबिम्बभावे पर्य्यवस्यति।

५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "दृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो विभो"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह।

५२ निश्चयः "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः"। च॰ "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एतौ। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।

५३ निषेधाभासः। आक्षेपभेदः विध्याभासे ४०पृष्ठे विवृतिः।

५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः"। च॰ "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"।

५५ परिकराङ्कुरः "साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत् परिकराङ्कुरः"। च॰ "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"

५६ परिणामः "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा"। सा॰द॰ "स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया" अत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं कितवपायनम् द्यूते च दृढ़तया आसेवनरूपपचनम् । अत्र प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन द्वितीयार्द्धे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिवृत्तिः "परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्" च० "दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी सा जग्राह हृदयं मम । मयास्मै हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः" "पूर्व्वार्द्धे समेन शेषार्द्धे न्यूनेन" "येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः" अन्योन्यान्तर्भाविनीति स०कण्ठा० ।

५८ परिसंख्या "परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्" च० । "स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम्" ।

५९ पर्य्यस्तापह्नुतिः "अन्यत्र तस्यारोपार्थो पर्य्यस्तापह्नुतिस्तु सा" च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्"।

६० पर्य्यायः 'क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्य्याय इष्यते ॥" सा०द० क्रमेण यथा । "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः" ॥ "विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः । वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव" ॥ "विम्बोष्ठरागाद्धराश्रिवर्त्तितस्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः" । "ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिन्दवः" ॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च । क्वचिदाधेयमपि यथा "स्थिताः क्षणमित्यत्र" उदबिन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । "विचरन्ति" इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्।

६१ पर्य्यायोक्तम् "पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते" सा०द० "स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः । सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्य्यो यस्य सैनिकैः" ।

६२ पिहितम् "पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितम्" च० । "प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्" । प्रिये गृहागते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयनमुचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकल्पनं साकूतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः "आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्। पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः" सा०द० "भुजङ्गकुण्डली व्यक्तः शशिशुभ्रांशुशीतगुः । जगन्त्यपि सदापायादव्यात्तचेतोहरः शिवः" ।अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण सर्पाद्यर्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्य्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्य्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम् । हरः शिव इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि । शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् । "भाति सदा न त्याग इति" अत्र तु न द्वयोरपीति शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्व्वरूपम् "पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्व्वरूपमुदाहृतम् । पूर्व्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि" । च० "हरकण्ठांशुलिप्तोऽपि शेषस्तद्यशसा सितः" । "दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः" ।

६५ प्रतिवस्तूपमा 'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक्" सा०द० 'धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि । इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति" । अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्द्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते यथा । "विमल एव रविर्विशदः शशी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहाससहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः" ॥ अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्येण यथा । "चकोर्य्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्म्मणि" ॥

६६ प्रतिषेधः "प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनम्" । च० "न द्यूतमेतत् कितवाः ! क्रीडनं निशितैः शरैः" ।

६७ प्रतीपम् "प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम्१ । अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत्२ । वर्ण्योपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः३ । वर्ण्यान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत्४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्यते"५ च० "क्रमेण यथा । "त्वल्लोचनसमं पद्मम्"१ "अलं गर्वेण ते वक्त्र ! कान्त्या चन्द्रोभवादृशः"२। "कः क्रौर्य्यदर्पस्ते मृत्यो ! त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः" ३ । "मिथ्यावादो हि मुग्धाक्षि ! त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्" । ४ । 'दृष्टं चेत् वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना" । ५।

६८ प्रत्यक्षम् । "प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते । स्वानुभूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते" । स० कण्ठा० । तच्च युगपदेकशो वा तत्र युगपत् यथा । "क्रान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रण-

दितालिनि शेते निश्चार मधुनोन्द्रियवर्गः” एकशो यथा। “मन्दमन्दविगलत्त्रपमोषश्चत्सुरुच्छ्वसितपक्ष्मदृधत्या। वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा कामिनो मुखमधोमुखयेव” सुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्व्वमुत्ससुद्भूतनूतनभयज्वरजर्ज्जरं नः। एकशश्चत्नुटित संघटितप्रमोदमानन्दसेकशवलत्वमुपैति चेतः,,।

६९ प्रत्यनीकम् “प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः” च० “जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ”।

७० प्रस्तुताङ्कुरः “प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः”। च० किं भृङ्ग! सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्यया”।

७१ प्रहर्षणम् “उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम्१ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्३” च०। क्रमेण “तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका”१ “दीपमुद्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः” २ “निध्यञ्जनौषधीमूलं खनताऽऽसादितोनिधिः” ।३।

७२ प्रेयः “प्रेयः प्रियतराख्यानम्” दण्डी “अद्य या मम गोविन्द! जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशो धृतिः। भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः” इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्तिः “प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्” च०। “कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः”।

७४ भावः। “अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतरस्याभितश्च सः सूक्ष्मं सूक्ष्मश्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन” तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमान सोद्भेदो भावो सूक्ष्ममित्युच्यते। “निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति” स०कण्ठा०। स भावः भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र सूक्ष्मभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् “अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः। यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्”२। सा०द० तत्र भूतस्य “मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ”। भाविनः “आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसंभारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम्”।

७६ भेदकातिशयोक्तिः “भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्” च०। “अन्यदेवास्य गाम्भीर्यमन्यद्धैर्यञ्च भूपते!।

७७ भ्रान्तापह्नुतिः “अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुतिः भ्रान्तिवारणे”। च० “तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किम्? सखि! स्मरः”।

७८ भ्रान्तिमान् “साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता” सा०द० “मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसोन कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका” प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरससिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्तेः “सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे” इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुनः साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अयं भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् “मालादीपकं पुनः। धार्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्” सा०द०। “त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शराः। शरैरिशिरस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया यशः” अत्रासादनक्रियाधर्म्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः।

८० मिथ्याध्यवसितिः “किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन्” । च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेदः।

८१ मीलितम् “मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते” च० “रसोनालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे”।

८२ मुद्रा “सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः”। च० “नितम्बगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा”।

८३ यथासंख्यम् “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः” च० शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय”। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः “युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्म्मगुप्तये” च०। “त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत्”।

८५ रत्नावली “क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः” च०। “चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्व्वज्ञस्त्वं महीपते!”। चत्वारि आस्यानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य।

८६ रसवत्। “रसवद्रसपेशलम्” दण्डी “रसेन पेशलमाख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत्। “मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि” तत्समर्थनञ्च तत्रैव “प्राक् प्रतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः। वाच्यस्याग्राम्यतायोनिर्माधुर्य्ये दर्शितोरसः।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्'' । दण्डी ।

८७ रूपकम् "रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे । तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा"। तत्र "यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् । प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम्" सा० द० । तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा । "आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे । श्रीनृसिंह ! महीपाल ! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे" ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्बमित्यारोपो राजबाहोराहुत्वारोपे निमित्तम् । तदेव मालारूपं यथा । "पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः । भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि" ॥ अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं भूभृतो राजान एव पर्व्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्य्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा "पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः । त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः" । अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम् । अश्लिष्टमालारूपं यथा । "मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः । विराजति व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम्" अत्र मनोजादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम् । एषु च "राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति" केचित् । "अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् । समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च" । तत्र "आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम्" । प्रथमं समस्तवस्तुविषयं, यथा । "रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः । अभिवृष्य मरुत्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे" ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितत्वम् । "यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत्"। कस्यचिदारोप्यमाणस्य । यथा । "लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् । लोकलोचनरोलम्बकदम्बैः कैर्न पीयते" ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः । न चेयमेकदेशविवर्त्तिन्युपमा विकस्वरत्वधर्म्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात् । "निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा । माला केवलरूपत्वात्" तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा । "निर्म्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम् । क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा" ॥ केवलं यथा । "दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि ! नात्र दूये । उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्यत् खिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे" ॥ "तेनाष्टौ रूपके भिदाः" । चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः । क्वचित् परम्परितमप्येकदेशविवर्त्ति यथा । "खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समितिविजयते मालवाखण्डलस्य" । अत्रार्थः क्ष्माया महिषीत्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे हेतुः । अस्य भेदस्य पूर्व्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम् । "दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके" । तत्रैकदेशविवर्त्ति श्लिष्टं यथा । "करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य । विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः" समस्तवस्तुविषयं यथा । अत्रैव "विचुम्बतीत्यादौ" "चुचुम्ब हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन इति" पाठे । न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् तत्र हि । "भूभृदावलिदम्भोलिरित्यादौ" राजादौ पर्व्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलितादिरूपणं सर्व्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं "पद्मोदयदिनाधीश इत्यादौ" परम्परितं, राजादेः सूर्य्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्म्मतया विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम् । क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । यथा । "मुखं तव कुरङ्गाक्षि ! सरोजमिति नान्यथा" । क्वचिद्वैयधिकरण्येऽपि । यथा । "विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः" । क्वचिद्वैधर्म्येऽपि यथा । "सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्द्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा । यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्" ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम् । "अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्" । तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । यथा । "इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः । इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये तनुर्लावण्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः" ॥ कलङ्कराहित्यादिनाधिकम् ।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः"

८९ ललितम् 'प्रस्तुते वर्ण्ये वाक्यार्थप्रतिबिम्बस्य वर्णनम्'। ललितं' निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च० ।

९० लेशः "लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक ! पिञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्" । सं०कं० तु लवत्वेनायमुक्तः ।

९१ लोकोक्तिः 'लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति" कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने" ।

९२ विकल्पः "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः" च०। 'सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः" ।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः"। च० "स न जिग्ये महान्तो हि दुर्जयाः सागरा इव" ।

९४ विचित्रम् "विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः" ।

९५ वितर्कः "ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः । द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते । तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः" स० कण्ठा० । तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। 'मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि । तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति"। स एवातत्त्वानुपाती यथा। 'अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासोनु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः । स एव उभयात्मा यथा 'चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु । स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" अत्र तत्त्वातत्त्वानुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः । अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा । "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः" । स एवामिथ्यारूपो यथा । "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना । समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुदे गणैः"। स एव उभयात्मा यथा । माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमथाहमन्यः । गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते"।

९६ विधिः "सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्" च०। "पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्" ।

९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये । निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा । अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परोमत इति" सा० द० । उदाहरणं तत्र ज्ञेयम् । आक्षेपभेद इत्यन्ये ।

९८ विनोक्तिः "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते"। च० हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्" । रम्यत्वे "विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र ! भवतः सभा"। विनार्थगम्यतायामपि सा० द०। "निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन" ।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्य्यजन्म चेत् १ हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता२। कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके ३ अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना४ । विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना५। कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचित् विभावना६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसाऽसिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम्"१ । "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः" ।२। "नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः"।३। नरेन्द्रोऽन्यपो गरुडविद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगारुडविद्यासन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्" ।४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्" ।५। "यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव" ।६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्त्तिता" इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिन्नेति" व्यवस्थाप्य उदाहृतम् "अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः" । अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति मतभ्रुव इति पाठे तदनुक्तमिति भेदः ।

१०० विरोधः "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः" । सा०द० क्रमेण यथा । "तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः" । "सन्ततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते । द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः" । "अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव:" । "वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत्" । "नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम् । रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे" । "त्वद्वाजिराजीत्यादि" "वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि" श्लोके चतुर्थपादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र "तव विरह" इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनकृत्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते । विरहहेतुकत्वेन समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्तु समाधानम् । "त्वद्वाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते" इति विरोधः । "त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्य्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्य्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते" चन्द्रा० "अमितजिन्मित्रजिदोजसा स यत् विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत" नैषधम् ।

१०२ विवृतोक्तिः "विवृतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि" च० । "वृषापेहि परक्षेत्रादिति वक्ति ससूचनम्" ।

१०३ विशेषः "यदाधेयमनाधारमेकस्यानेकगोचरम् । किञ्चित् प्रकुर्व्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्य्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः" । सा०द० क्रमेण यथा । "दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमपि कवयो न ते वन्द्याः" । "कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः" । "गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" ।

१०४ विशेषोक्तिः "सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा" सा०द० । तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा । "धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः" अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्नोक्तम् यथा "स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्" । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्य्याभावः कार्य्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि सा०द० ।

१०५ विषमम् । "गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः । यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्" । सा०द० क्रमेण यथा । "सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा । तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते" । अत्र कारणरूपासिलतायाः "कारणगुणा हि कार्य्यगुणमारभन्ते" इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः । "आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् । विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे" । अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । "अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः" । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् । "क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुःसहम्" । अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् "इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम्" च० । "दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्वाण एव सः" ।

१०७ व्यतिरेकः "आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः" ॥ सा०द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः" प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यत्रोपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपि च-

ल्हादत्वे भेदेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानुक्त्यूनतायामनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । “अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा” । अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् । अत्रैव “न कलङ्कि विधूपममिति” पाठे आर्थम् “जयतीन्दुं कलङ्किनमिति” पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः” द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा । “अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः” । अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्ववदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । “क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु” ॥ “अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनात्र “उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति” केषाञ्चिल्लक्षणे “विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति” यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे कथञ्चिद्गतिः । “हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः” ॥ इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं “न्यूनताथ वेति” ।

१०८ व्याघातः “व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा१ । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि२ । सा० द० “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः” । “इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि नचायाससहना । मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायासमसमम्” ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायिकायाः मृदुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेनोक्तं नायिकया तु प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

१०९ व्याजनिन्दा “निन्दाया निन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते” च० । “विधे ! स निन्द्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः” । अत्र एकशिरोहर्त्तुः शिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः ।

११० व्याजस्तुतिः “उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः” । सा० द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा । “स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव ! । त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः” ॥ “व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन ! धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य” ॥

१११ व्याजोक्तिः “व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्” च० । “सखि ! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा” ।

११२ शुद्धापह्नुतिः “शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः” । च० “नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्” ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शाब्दस्तूक्तः २८९ पृष्ठे आर्थो यथा “शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्” सा० द० । स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । “सर्व्वदो माधवः पायात् स यो गङ्गामदीधरत्” ।

११४ संसृष्टिः “यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा” सा० द० “देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम् स्मेरेन्दीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः ।

११५ सङ्करः “अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितः । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः” सा० द० । तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा । “आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्म्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले” ॥ अत्र निर्म्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च “मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । “अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः” ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । “इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः । अमन्दनयनानन्दकर मण्डलमैन्दवम्” ॥ अत्र किं मुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणसाम्याद-प्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा ऽप्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्य्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः। यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे पुनर्न सन्देहः। यथा "मुखचन्द्रं चुम्बति" इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम्। चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, "मुखचन्द्रः प्रकाशते" इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः। "राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्"। अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधक नारायणे सम्भवाद्रूपकम्। "एवं वदनाम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम्"। अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवाद्रूपकस्य बाधकता। एवं "सुन्दरं वदनाम्बुजम्" इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः। एतस्मात् मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा। "कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः। सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः" ॥ अत्र "कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि" इत्यत्र छेकानुप्रासस्य "निरीक्षेत" इत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः। एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः। यथा वा। "कुरवकारवकारणतां ययुरिति" अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः। सा० द०।

११६ सन्देहः "स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम्" च० "पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः" ॥

११७ समम् "समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुनः"। सा० द० "शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याऽवतीर्णा"। आनुरूप्यञ्च कारणानुरूप्यं तदन्यानुरूप्यम् इष्टपदार्थस्याबलसिद्धिहेतुकत्वञ्च। "स्वरूपमपि कार्य्यस्य कारणेन समं विदुः। विना यत्नेन। तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्त्तुमुद्यममिति" च० उक्तेः तत्राकारणानुरूप्यमुक्तम् कारणानुरूप्यं यथा "नीचप्रवणता लक्ष्मि! जलजायास्तवोचिता"। तृतीयं यथा "युक्तो वारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः"।

१८ समाधिः "समाधिः सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्" च०। "मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः। उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्"। स० कण्ठा० तु "समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः। निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते" इति लक्षितम्। उदाहरणं मृग्यम्।

११९ समासोक्तिः "समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्य लिङ्गविशेषणैः। व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः" सा० द० ॥ तत्र समेन कार्य्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा। "व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः। आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह!"। अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः। लिङ्गसाम्येन यथा। "असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः। अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः" ॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः। विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा। "विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः। जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः" ॥ अत्र मुखरागादि श्लिष्टता। अन्यदुदाहार्य्यम् सा० द०।

१२० समुच्चयः "समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधके। खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥ गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये" सा० द०। यथा। "हंहो धीर! समीर! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः। प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः" ॥ अत्र दाहे एकस्मिन्चन्दनभूभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम्। अत्र सर्व्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः। अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः। सदसद्योगो यथा।

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम्। मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः"॥ अत्राद्येऽर्द्धे गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्ये यथा। "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः। पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावेकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते।

१२१ असम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्१ योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते"२ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्"।१। "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे"।

१२२ सम्भवः "प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भवः। स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा मद्वयेऽपि वा"४ स०क० क्रमेण यथा "स्थ्यादाद्यं जलमुपनते शार्ङ्गिणोवर्णचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूरभावात् प्रवाहः। प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्"। अत्र उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्वनिषेधरूपसम्भवश्च एवंविधिनिषेधतदुभयात्मकसम्भवयोरुदाहरणे ऊह्ये।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ सहोक्तिः 'सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः।सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम्। 'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः" अत्र रागपदे श्लेषः। "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्सारयन्तः। सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति"॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः"। च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते। उपमाद्यप्रकाश्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत्। तदानन्त्येन भेदानां संख्यानं तस्य दुष्करम्। दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च। तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते। इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः। यत्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते। तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके। साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क०॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलितःप्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्"॥ इदं पूर्व्वम्। उत्तरं यथा। "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्। न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्"। अन्यान्युदाहार्य्याणि।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते"। च० "मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः"।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते"। सा०द०सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः। तत्राकारेण यथा। "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे। पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम्। इङ्गितेन यथा। "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः।

१२९लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता"। च० 'भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गचरणं सखे"।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते"। सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्। स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्"। स० कण्ठा० तु भेदोदर्शितः। "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्। स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः"। तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्यं स्मरणमुक्तोदाहरणे। अदृष्टहेतुकं यथा "सनिस्तुताप्रणय-

कृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे! प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः"। अत्र कलस्वनता पवनत्वाप्रधानस्मृतिविरोधिना अज्ञानेन मम मनो वियुक्तमित्यदृष्टकृतं स्मरणम् न सदृशवस्तुदर्शनजन्यम्। चिन्ताजन्यम् यथा "पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्। बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं जनयति"। अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्सु वनादिषु चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिग्रहणात् परप्रयत्नादपि यथा "दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन। स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता"। अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तथात्वम्। प्रत्यभिज्ञानं यथा। "स्वर्गः पुरा परिचितो नियतं स एव संजीवनस्य मनसः परिमोहनस्य"। अत्र य एव पूर्वानुभूतः स एवैषः इति प्रत्यभिज्ञा स्मरणम्। स्वप्नरूपं यथा। नागानन्दे "अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपलभमानेव रुदती मया दृष्टा" जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे स्वप्नस्य वर्णनम्। स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजातत्वात् स्मरणत्वम्।

१२१ स्वभावोक्तिः "नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृतिर्मता" दण्डी "तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः। त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः"। "कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः। पारावतः परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम्"। "बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम्। नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्तते"। "कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः। जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः"। "जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम्। शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम्"। इयं जातिरपि।

१२२ हेतुः "हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते १। हेतुहेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते२"। "च०असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदेन सुभ्रुवाम्"१। "लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षावेक्षणं प्रभो"२।

१२२ हेत्वपह्नुतिः "शुद्धा स एव पूर्वं चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः।" च० स एव धर्मनिह्नव एव। "नेन्दुस्तीव्रो न निशार्कः सिन्धोरौर्वोऽयमुत्थितः"। अन्येऽलङ्कारा एष्वेवान्तर्भूताः। देहभूषणानि च शिरस्त्रादीनि तानि च प्राधान्याद्दृष्टौ "शिरस्त्रं कङ्कटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा। कङ्कणं वलयश्चैव मेखलेत्यष्टधा वरम्"। वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटकादीन्यपि। तत्र भूषणद्रव्याणि "पद्मरागश्च वज्रश्च गोमेदो विजयस्तथा। मुक्ता वैदूर्यनीलानि तथा मरकतादयः। सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपलभ्यते। प्रधानभूषणेष्वेव अप्रधाने न निश्चयः। प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोऽग्रे विधीयते"। भृगु० "सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः" युक्तिक० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा "रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु। गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्रालङ्कारधारणम्" ज्योति०। तत्रापवादः "उद्वाहे राजसन्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ। अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्"। ६नायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता। औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः। लीला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः। विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्। हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः। स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि"। पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति" सा०द० उक्ताः। एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। ७अन्तगुरौ चतुष्कले"॥ऽऽआकारे गणभेदे च॥ [समर्थे धनादौ।

अलङ्कुमारि त्रि० अलंकुमार्य्यै तङ्करणाय। कुमारीभरण-

अलङ्कृत त्रि० अलम्+कृ—कर्म्मणि क्त। भूषिते मण्डिते। "अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्" सा०द० "सत्कृतालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः" इत्यमरः।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+कृ—भावे क्तिन्। १भूषणे करणे क्तिन्। २भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३उपमाद्यलङ्कारे च "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि" काव्य०प्र० "यो विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती। असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती" चन्द्रा०।

अलङ्क्रिया स्त्री अलम्+कृ—भावे श। भूषायाम्।

अलङ्गामिन् त्रि० अलं पर्याप्तं गच्छति णिनि क्रियाकोप्। गमनसमर्थे रिपुं प्रति गन्तरि।

अलङ्घनीय त्रि० न लङ्घनीयः। अनतिक्रमणीये। "तरङ्गितमितस्ता नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता। अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि" माघः।

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्यः । अनतिक्रमणीये । "विलङ्घितवतो लोकानलङ्घ्यानलङ्घ्यनीयः" माघः ।

अलजी स्त्री अला पर्य्याप्ता यतो जायते जन—ड गौरा० ङीष् । सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा । "पूयालसः सोपनाहः स्रावा पर्व्वणिकालजी । क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव" । तल्लक्षणं तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यात्तत्रैवेवाख्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः" इति ।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त० । १धार्ष्ट्ये अभावे न०त० । २लज्जाभावे । न०ब० । ३लज्जाशून्ये त्रि० ।

अलञ्जुर पु० अलं सामर्थ्यं जृणाति जॄ—अच् पृ० उत् । मणिके अलिञ्जरे बृहज्जलाधारे(जाला)ख्यलये पात्रे । [धनादौ ।

अलञ्जीविक त्रि० अलं जीविकायै ४त० । जीविकापर्य्याप्ते

अलञ्जप त्रि० अलं जप्यते कर्म्मणि बा०क । भक्षणपर्य्याप्ते मांसादौ । "अथ तस्कृतस्य परिहरन्ति तदलञ्जपम्" शत० ब्रा०"मांसं हि जीवाय भक्षणायालं पर्य्याप्तंभवति"भा० ।

अलति पु० अल—वा अतिच् । गीतिमातृकायाम् स्वरसाधनार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रारम्भात्तेषां गीतिमातृकात्वम् ।

अलन्धन त्रि०अलं प्रभूतं धनमस्यस्य अच् । पर्य्याप्तधने सम्पन्ने । "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनुः ।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आमु । अत्यर्थे पर्य्याप्त्यादावर्थे । "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्त्तुमलन्तराम्" माघः । एवं तमप् आमु । अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य० ।

अलन्धूम पु०अलमत्यर्थो धूमः । धूमसमूहे जटाध० । [श्रीधरः ।

अलब्ध त्रि०न लब्धः । प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्तृपायो योगः"

अलभ्य त्रि० न लभ्यः । अप्राप्ये । "रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवेऽपि च । यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्व्वत्रापि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे पुनरप्राप्तसम्बन्धनिमित्ते अमौचान्तदिवसे पूर्व्वत्र मलमासे" शु०त०रघु० ।

अलम् अव्य० अल—बा० अमु १भूषणे "जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम्" अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य "अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते" मनुः । २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाप्यस्मादलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः"सुतः "कथा हि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः" इति च माघः "वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः" कुमा० ३पर्य्याप्तौ ४संपूर्णतायां ६प्राचुर्य्ये "प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनुः अलमत्यन्तं धनम् अच् बहुधनइत्यर्थः कुल्लू० । ७वारणे, "अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया" कुमा० "अलं विवादेन यथोविधीयताम्" महाना० ८निषेधे "आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत्" माघः ९निरर्थकत्वे १०अत्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च मध्र०॥ "विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम्" किरा० "अलं भूयः" मल्लि० । लस्य वा रः अरम् । तत्रार्थे अरङ्कृतमस्ते उदा० ।

अलम्पशु पु०अलं यज्ञे निरर्थः पशुः । "अप्रशस्ते पशौ "अलम्पशोरपशोश्च" कात्या० १९,१,४, पशुर्वीर्ष्य: सन् यो नाम पशुत्वविन्दते सोऽलम्पशुरपशुः" कर्क० ।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थः पुरुषाय "अवडक्षेत्यादिना" पा० स्वार्थे ख । युद्धादिसमर्थे प्रतिमल्लादौ पुरुषे ।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्य्याप्ता वा बुद्धिः । मिथ्याबुद्धौ, पर्य्याप्तबुद्धौ च । "पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२९, श्लोक०व्या० मल्लि० ।

अलम्बुष पु० अलं पुष्णाति पुष—क पृ०षस्य बः । १वमने छर्द्दने । २प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३घटोत्कचहते राक्षसभेदे च "अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत् । हैडम्बिः प्रययौ तूर्णम्" इत्युपक्रम्य "रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा हृत्वालम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० । अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः । ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विहृतिः । ५मुण्डीर्य्याम् मेदि० ६लज्जालुलतायाम् ७अन्याप्रवेशार्थं हस्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज० । तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फले न० । "हृत्वालम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प० ।

अलम्भूष्णु त्रि०अलम्+सामर्थ्ये भू-ग्स्नु । "समर्थे "विनाप्यस्मादलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" माघः ।

अलय पु०न लयः विरोधे न०त० । १लयविरोधिनि उद्भवे । "शक्रादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ" रामा०अभावे न०त० । २विनाशाभावे । नास्ति लयोयस्य ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्थानमानमति कालिमालया" माघः "लयो लयनं कश्चिदयस्थानं नास्ति यस्याः" मल्लि० ४विनाशशून्ये च त्रि० ।

अलम्बुसा पु० ब०व० । देशभेदे ।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क—अच् अर्च—घञ् वा शक० । १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्कुरे ३कृमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शितः यथा "अथ कृमिः स श्लेष्मेदोमांसशोणितभोजनः । दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्याससागतः । स तस्योरु-

मुखाधाय्य बिभेद रुधिराशनः । न चैनमशकत् त्यक्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् । स दह्यमानस्तु तथा कृमिणा तेन भारत! । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्य्यजः । कर्णस्तु वेदनां धैर्य्यादसह्यां विनिगृह्य ताम् । अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम् । यदास्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूद्वहः । तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तप्तश्चेदमब्रवीत् । अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम । तस्य कर्णस्तदाचष्ट कृमिणा परिभक्षणम् । ददर्श रामस्तं चापि कृमिं सूकरसन्निभम् । अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरिव संवृतम् । रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः । स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः प्राणानवासृजत् । तस्मिन्नेवासृक्संक्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततोऽन्तरीक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान् । राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः । स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते भृगुशार्दूल । गमिष्यामि यथागतम् । मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम! । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतम् । तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत् । सोऽब्रवीदहमासं प्राग्दंशो नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात! भृगोस्तुल्यवया इव । सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्य्यामपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमिभूतोऽपतं भुवि । अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्व्वपितामहः । मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे । शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम् । भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः" ।

अलपस् न० न रपः पापम् न०त० रस्य लः । अपापे पुण्ये ।

अलबाल न० लवमालाति ला—क न०त० । वृक्षसेकार्थे वृक्षमूले कृतादिकृते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण् । आलवालमप्यत्र ।

अलस त्रि० न लसति व्याप्रियते लस–अच् । अवश्यकर्त्तव्येषु शरीरापाटवमभिनीय १कृतप्रयासे, "मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्याः" माघः अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः । २क्रियामन्दे च (पाकुँड़) ३पादरोगभेदे, ४वृक्षभेदे च पु० ।५हंसपदीलतायां स्त्री। पादरोगो यथा "क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ । दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं च विभावय" "पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं कृष्ठकसे हितम्" इति च सुश्रुतः । गर्गादिगणपाठात् ४मुनिभेदे ततः अपत्ये यञ् आलस्यस्तदपत्येषु स्त्रिया०यूनि फक् आलस्यायनः । अलसस्य भावः ष्यञ् । आलस्यम् न० तल् अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न०। क्रियाकरणाय अप्रवृत्ते ।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे–बा० वुन्। १रोगभेदे । यथाह सुश्रुतः "अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम् । विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं ताम्यत्यथ च कूजति । निरुद्धो मारुतोऽपि कुक्ष्यामुपरि धावति । वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि । तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु"। तन्निरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तादाहारो न च पच्यते । आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः"। अलस+स्वार्थे कन्। २अलसशब्दार्थे त्रि०।

अलात पु० न० । ला—क्त न०त० । (कोयाला) इति ख्याते (आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे । "निर्वाणालातलाघवम्" कुमा० ।

अलातृण त्रि० अलमत्यर्थमातृणा आतर्दनाः अलम्+आ+तृद णि० इस्य न मलोपश्च । आतर्दनशीले । "अलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः" ऋ० १,१६६,७, "अलातृणासः अलमत्यर्थं शत्रूणामातर्द्दनाः" भा० ।

अला(बु)बू स्त्री न लम्ब्यते न+लबि–उ णित् नलोपश्च वृद्धिः । (लाउ), तुम्ब्याम् । वा ऊङ् । अलाबूरप्यत्र । "अलाबूं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकुं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः" ।

अलाबुमय त्रि० अलाबु+विकारे मयट् । शुष्कालाबुत्वङ्निर्मिते पात्रे "यतिपात्राणि मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च । सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोवालैश्चावघर्षणम्" या० स्मृतिः ।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽर्थे कटच् । तुम्बीरजसि ।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न०त०। १लाभाभावे "नायं गतः खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्" मनुः । न०ब०। २लाभशून्ये त्रि०।

अलाय्य त्रि० न–आय्य–रस्य लः । १गमनशीले २अभिगन्तरि शत्रौ च ।"अलाय्यस्य परशुर्ननाश" ऋ० ९,६७,३०, "अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य शत्रोः" भा० ।

अलार न० अराय्यते ऋ–यङ् लुक् अच् रस्य लः । कपाटे शब्दर०।

अलास पु० न लसति अनेन लस–करणे घञ् न०त० ।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैरलास उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्" ॥ स तु असाध्यरोगः यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र वाङ्मया" इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा" इत्यद्यभिधाय "असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, मद्भिते, वा समर्थो भवति अल—इन् । १भ्रमरे, "अलमलिरिव गन्धरसावम्" माघः । "श्यामीभूताः कुसुमसमूहैऽलिनाम्" "भङ्क्तुदपाति पटलैरलिनाम्" इति च माघः "अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया" कुमा० । २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादासुराधाज्येष्ठारूपः । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल—कर्म्मणि इकन् । ललाटे । "असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्" काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १कुब्जवृक्षे राजनि० । २भ्रमरकुलव्याप्ते त्रि० "अलिकुलसङ्कुल कुसुम निराकुल नवदलमालतमाले" जयदेवः ।

अलिगर्द्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्धोति गर्द्ध—अच् । (आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव दुःसहा गौर्वाणी यस्य । गर्गादिगणपठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यञ् आलिगव्यः । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० ष्फः । आलिगव्यायनी ।

अलिङ्ग त्रि०नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुश्चिह्नं वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु० । न०त० । लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तच्च सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सा०का० उक्तमव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सा०त०कौ० । तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्य्यं च कारणानुमानमिष्ट विवक्षितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्त्वानुसन्धेयम् "तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः" वै०सू० । "कर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्म च एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै०सू० उ० । ४दुष्टचिह्ने च । [भिन्ने ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारि-

अलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्रजिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल—इन् तं जरयति जॄ—अच् ष०त० मुम् । (जाला) इति ख्याते मृण्मये जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपानीय मनुष्यं वैवस्वतो मनुः । अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प० ।

अलिदूर्वा स्त्री अलिरिवाकारेण दूर्वा । मालादूर्वायाम् ।

अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टकं विद्यतेऽस्य इनि, अल—इनि वा । १वृश्चिके, २भ्रमरे च । "मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमतालिनी मिलीमबे" माघः ।

अलिन त्रि० अल—बा० इनन् । पर्य्याप्ते तपोभिरतिप्रवृद्धे । "आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः" ऋ० ७।१८।७। "अलिनाः तपोभिरतिदृप्ताः" भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल+कर्म्मणि किन्दच् । १द्वारप्रकोष्ठे २बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि:" माघः ३बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४वृहत्संहितासिनि ५तद्राजनि च व०व० । "अलिन्दाः कालवाश्चैव कुण्ठकाः करटा स्तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप—बा० कर्म्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्याः वा कपि अत इत्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्ण्यप्यत्र ।

अलिप्रिय न०६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० ३पाटलावृक्षे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मकते—मकि अच् पृ०नलोपः । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद+णिच् अण् । गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुत्सितं लिप्यते वर्णेन लिप—बा कर्म्मणि ण न०त० संज्ञायां कन् । १भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु॰ अल–इलच् रस्य लः। वेदान्तप्रसिद्धे गगनचारिणि पक्षिभेदे—"अलिलः पक्षिणः पुत्रो गगनाद्याति भूतलम्। स्वबोधाभावतः, स स्वबोधे यात्यम्बरं पुनः"। वेदा॰ वा॰। अनिल इति पाठस्तु सम्यक्।

अलिवल्लभ पु॰ ६त॰। १फलेरुहाख्ये २पाटलौ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गन्धेन वह–णिच्–णिनि ङीप्। कोङ्कणदेशप्रसिद्धे करकाष्ट्यां।

अलीक न॰ अल–ईकन् १अप्रिये, २ललाटे, च। अलति गच्छत्यधोऽनेन। ३असत्ये। मिथ्याकथने हि नरकपातः। तत्र अप्रिये "गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया" मनुः"यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति" रामा॰। विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् अत्यन्ताप्रिये "व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज" कुमा॰। अलीकमस्त्यस्य सुखा॰इनि न ठन्। अलीको तद्वति त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। अलीके भवः दिगा॰ यत् अलीक्यः। मिथ्याभूतभवे त्रि॰।

अलीकमत्स्य पु॰ "माषपिष्टिकयालिप्ता नागवल्लीदलैर्भृत् तत् संखेदयेद्युक्त्या स्थाल्यामङ्गारकोपरि। ततोनिष्काषितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत्। अलीकमत्स्यउक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः। तं हन्ताकं भटित्रेण वास्तुकेन च भक्षयेत्" राजनि॰उक्ते पिष्टकभेदे।

अलु स्त्री अल–उन्। क्षुद्रकलस्याम्।

अलुक्समास पु॰नास्ति विभक्तेः लुक्–यत्र। विभक्तेर्लुक्शून्ये समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि।

अलुब्ध त्रि॰ न लुब्धः। निर्लोभे लोभशून्ये।

अलूक्ष त्रि॰ न रूक्षः वेदे रस्य लः। रूक्षभिन्ने स्निग्धे "अलूक्षाधर्मकायाः" तैत्ति॰उ॰।

अलेपक त्रि॰ नास्ति लेपः संबन्धोयस्य वा कप्। निःसम्बन्धे परात्मनि पु॰। लिप–ण्वुल् न॰त॰। लेपकभिन्ने त्रि॰।

अलोक पु॰न लोक्यते लोक–कर्मणि घञ्। असदादिभिरदृश्ये १पातालादौ २अदृश्यमात्रे त्रि॰ "लोकालोकइवाचलः" रघुः। लोकालोकपर्वते स्थितिः। ३लोकशून्ये निर्जने त्रि॰ ३लोकशून्ये देशे च न॰"रक्ष सर्वानिमान् लोकान् नालोकं कर्तुमर्हसि" रा॰।लोकस्याभावः अभावे अव्ययी॰।४लोकाभावे अव्य॰। नास्ति लोकोभोग्योऽलोको यस्य। ५अकृतपुण्ये त्रि॰६ऋत्विगादौ ७अलोका ऋत्विजः शत॰ब्रा॰ तेषां दक्षिणापकर्षेण पुण्यभागित्वाभावात् च भोग्यलोकशून्यत्वम्। ७वृश्चिकाभेदे स्त्री अलोका वृश्चिका अपदप्राति"। लोकते कर्तरि अच्। ८दर्शकभिन्ने।

अलोक्य त्रि॰ लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु वा यत् न॰त॰। स्वर्गादिलोकासाधने। "यदलोक्यामग्निचित्याहुरथ किमर्थमीरिति "स होवाच किं नु लोक्यं किमलोक्यम् लोक्या यतायुतैर्लोकाद्युस्तद्युह पुरायुषः स्वःकामी न प्रेयादलोक्यं हि तत्" शत॰ब्रा॰ "ययास्यो द्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्" मनुः।

अलोभ पु॰लोभःधनादिव्यतितृष्णा अभावे न॰त॰। धनादिव्यतितृष्णाभावे। लोभोहि सत्यास्तेयापरिग्रहविरोधी १सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते। "लोभस्य पुरतः केऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः"प्रबो च॰। "लोभात् सद्यः प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः" पुरा॰ अतएव "लोभस्य यमादिप्रतिपक्षत्वं पातञ्जले उक्तम् "वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्" एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादिसंकल्पैः "हनिष्याम्येवम्" "अनृतं वक्ष्यामि" "परस्वमादास्ये" इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः आत्मनः प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः।

अलोभिन् त्रि॰अलोभोऽस्यास्ति इनि लोभोऽनुपदं व्याख्यातः। तच्छून्ये "अलोभी स्यात् प्रजावित्ते स्वकृषीयात् स्वर्जितं करम्" भा॰शा॰प॰।

अलोल त्रि॰ न लोलः। १अचञ्चले २वितृष्णे च।

अलोलुप त्रि॰ न॰त॰। लोभनीयद्रव्यस्येन्द्रियसन्निधानेऽपि अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे।

अलोह पु॰ पाणिन्युक्ते नड़ादिगणीये ऋषिभेदे। गोत्रापत्ये नड़ा॰फक् आलोहायनः। तस्य गोत्रापत्ये पु॰स्त्री॰।

अलोहित न॰त॰।१लोहितभिन्ने रक्तताशून्ये। नास्ति लोहितं यस्मात्। २रक्तपद्मे रक्तमाला।

अलौकिक त्रि॰ लोके विदितः ठक् न॰त॰। लोकेषु अविदिते स्त्रियां ङीप्। "अभिहरि हरि किं त्वलौकिकं विपश्चवाक्यम्" शि॰कौ॰। इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि २सामान्यलक्षणाद्यधीने प्रत्यक्षे न॰ इति नैयायिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च। आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम्। तत्र सामान्यलक्षणादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं वक्ष्यन्ते।

अलौकिकसन्निकर्ष पु॰ लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः। "अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमतः" इति भाषा॰ उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादित्रये

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५प्रयासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततो न्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षबोधकधर्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्मत्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः ग्रामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पोऽवकाशः । "क्व चाल्पविषया मतिः" रघुः । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघः । "प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते" मनुः । अस्य गुणपरतापि "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति" पाणिन्युक्तेः अल्पान्मुक्तः अल्पतया मुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "पवितापवस्तैरल्पशः" पा० । अस्य संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "संख्यायाः अल्पीयस्याः" वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान् "कनीयान् इष्टस्तत्सृजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् पु० स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोऽस्य । १रक्तकैरवे । २स्वल्पगन्धयुक्तमात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मशके ३इत्यमाले च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्ततुलसीभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरलुज) (वरलुज) वा इति१ ख्याते वृक्षे ।२अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे वर्णोच्चारणे अल्पप्राणवायोर्व्यापारत्वात् । ते च शिक्षा-याज्ञोक्ताः "अयुग्मवर्गयमगाश्च याल्पासवः स्मृताः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमगाः यवरलाश्च अल्पासवः । कर्म० । २ताडयवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि० कौ० । अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । २अल्पबले त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाकः कर्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्पच त्रि० अल्पं पचति पच–वा स मुम् उप० स० १मितव्यये आत्मम्भरौ कृपणे । कारणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप् अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म० । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले २आयुश्च जीवनकालः "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षावच्छिन्नजीवनकालो नराणामायुः । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां ज्योतिषोक्तग्रहयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां सुधेव । एतस्माद्धि पूर्वमाचार्यवर्यास्तस्मादायुर्योगजातं प्रवक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यायुः सुदीर्घं गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्याः स्वोयाश्रयस्था जनुषि च रजनीनायके सौम्यलग्ने वीर्य्याढ्ये लग्ननाथे वपुषि च शरदां शतिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्राश्रयस्थास्तनुषि सुरगुरौ लग्नतो वा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सम्प्रतिवत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्वीयतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो गगनवसु ८० समासंख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्य्ये यदि निधनपदं क्लेटहीनं समाः स्युर्द्विशत् सौम्ये क्षितं चेद्गगनग्भिमकरैः संयुतोऽथ लग्ने चेत् । स्वल्पांशे चामरेज्ये मुनिनयन २७ मितं स्वर्गगो लग्नगो वा चन्द्रोद्यूने शुभश्चेदु-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कोटे लग्ने सुरेज्ये यदि भवति तदा स्यात् ८०तुल्यं खगेशे धर्माङ्केवाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरदृष्टेऽब्धुदस्राः २४ । लग्नाधीशाष्टनाथौ क्षयभवनगतौ सप्तविंशत् २७ त्रिलग्ने क्रूरेज्यौ चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कस्तनाले द्विपक्षाः २२॥ लग्नेन्दू क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रभं खेटहीनं केन्द्रे सौम्ये खशैलाः ७० सितविबुधगुरू स्याच्छतं १०० केन्द्रगौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृगुजे केन्द्रगेऽप्यार्किलग्नौ धर्माङ्गस्थे सुधांशौ व्ययनवमगते हायनानां शतं स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्य दृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधनगता वीर्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्वोच्चराशौ शुभगगनचराः षष्टिरङ्गोऽन्नगेज्ये ॥ कोदण्डान्त्यार्द्धमङ्कं यदि सकलखगाः स्वोच्चगा स्वे निजांशे गोस्थे पूर्णे च केन्द्रे सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽङ्के परायुः । शुक्रे नीचे तनुस्थे निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं स्यादथ तनुदहपञ्चिच्छद्रगः पुष्करेऽङ्के॥ वागीशोऽतीव्य दृक्तौ नवमभवनगाः सर्वखेटाःशतायुः कर्केऽङ्के चन्द्रजीवौ सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्यारमन्दागुरुनवलग्ना वाक्पतौ लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषाः शरगज ८५ कथितं स्यान्नराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्यांशयाता उपचयगृहगाः ३,६,१०,११, कातराः कण्टक १,४,७,१०स्थाः सौम्या व्योमार्कसङ्ख्य १२०यदि तपनकुजौ रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्नेशजीवौ नवसुतनिलये कण्टके१४,७१०,नो खलाख्याःसम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुलग्नांशोजीवभागे च सौम्याः॥युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनगृहगास्ते शुभाः शीतभानुः सम्पूर्णो लग्नयायी शतमिह हि नृणामिन्दिरामन्दिरं स्यात्। लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लघुपो रन्ध्रगो नाम्बुदो विंशत् केन्द्रे खगेशे बलवियुजि तथा लग्नमे त्रिंशदायुः॥ द्वन्द्वापोक्लिमस्थे ३,६,९,१२, तदनु तनुपतौ निर्बले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं २२ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतोऽक्षाग्निसंख्यम्। रिपुफे केन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् च पापोऽङ्गनाथो रामाब्दं कर्कलग्ने कुजतुहिनकरौ केन्द्ररन्ध्रे पष्ठो न॥ रामाब्दं ३स्यात्त्रयेशो वपुषि च निधनं सौम्यहीनं खवेदाः ४०लग्नेशोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः स्याद्दृशां वाणसंख्यम्५ । नक्रे तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपुगतौ कण्टके१,४,७,१०रन्ध्रनाथः पारावाराब्धिसंख्यं ४४ तदनु शुभखगाः स्वांशगास्त्रिंशदायुः॥ अङ्केशे सौम्यदृष्टे यदि शुभविहगावीर्यवन्तस्तदानीम् यातः सौम्ये गवेऽब्जो गुण मुनिगणितं ७३ रन्ध्रगैर्मध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादग्नि पादे रथ तपनसुते द्व्यङ्गलग्नं प्रयाते रिपुफेशोवायुरीज्यो यदि बलरहितं कङ्कपलाक्षसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्के चण्डधामा खलविहगयुतः पुष्करे स्मो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनस्तयायी विषयसपवनयुक्७५ स्यान्नुतुर्यास्पदस्थः । सौम्यः पीयूषधामान्वितमतनुविलये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकत्र पुष्कराद्यं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपश्चन्द्रयुक्तः ॥ मन्दांशे लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षष्टि ६०रायुः। राशीशोलग्ननाथो दिनमणिसहितो मृत्युगोऽसवेज्यो नो केन्द्रे षष्टिरायुर्वपुषि दिनकरः शत्रुभौमान्वितश्चेत् ॥ वागीशोहीनवीर्यो व्ययतनुजगते यामिनीशे खशैला ७० धर्मे सर्वैः परायुः खलखगलवगैः केन्द्रयातैरशीतिः ८० । क्रूरैः क्रूरर्क्षयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य लग्नेशे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षष्टिरायुर्नराणाम्॥ चारङ्गस्यान्त्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे सौम्याः खेटाः शतं स्याद्वसु ८ सहज ३सुखे ४स्याच्चिरायुः समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधाम्नो निधनसदनपोरिप्फकेन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यप्रहीने यदि क्षतिभवने कश्चिदास्ते खरामाः ३० ॥ क्षीणे प्रालेयभानौ यदि खलखचरो रन्ध्रगोरन्ध्र नेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो निजबलरहितः स्वाश्वि २० तुल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्थैर्दिनमणिजविधू वैरिरन्ध्रालयस्थौ तुल्यं कामाङ्कुशैः२२स्यादथ धनलयगौ रिप्फगौ पापखेटौ ॥ हीनौ स्वर्भानुना वा यदि हिममहसाकाशवाक्ष २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्यमन्दौ यदि वपुषि कुजः पुष्पवाणाङ्कुशः २५ स्यात् । शुक्रेज्यावक्रयातौ तनयभवनगौ भानुपापावनायुर्जन्मेशः सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत् सम्प्रोक्तं योगजातम्पुराणैर्होरापारावारपारप्रयातैः । तस्मादायुः सारमंशं गृहीत्वा पुंसामुक्तम्पुण्यभाजाम्मयेदम् ॥बलाबलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुमनोभिरिदं देयमायुर्धर्मादियायिनाम्" ॥

"पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्योदये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः" । सूर्यारिष्टम् । "षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः । अष्टाभिश्च शुभैर्दृष्टोऽयमैर्मिश्रैस्तदर्द्धेन" । चन्द्रारिष्टम् । "सुत

षट्मनगान्त्यलग्नरन्ध्रेष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-वा" । पापयुतचन्द्ररिष्टम् । "द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोबालः" । पापमध्यगचन्द्ररिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युसंस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जन्माधिपतेर्मतञ्चैतत्" । क्षीणचन्द्ररिष्टम् । "नागदगो१ सिद्ध२४ आतौ२२ षु८ वमा१ क्षि४ त्र्यग्नि २३ धृति१८ नृपाः २० । यमाग्नि२१ दिक्१० चेत्यजाद्यंशे तत्तुल्याब्दैर्विधौ व्यसुः" । मेषादीनां त्रिंशांश-विशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति यदेन्दुसौन्द्रः क्षरे यमारौ न शुभेक्षितौ च" । त्रिविधभौमरिष्टम् । "कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नस्थात् । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति" । बुधरिष्टम् । "वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" वृहस्पतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रोद्वादशरिपुरन्ध्र-गोऽशुभैः सर्व्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्" । शुक्ररिष्टम् । "मारयति षोडशाब्दात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोमासेन वर्षाच्चन्द्रस्तु मारयति" । त्रिविधशनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थोमरणाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्य्याः । षट्त्रिंशद्वत्सरकोदयकृतस्थितिर्जीवितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः" । राहुरिष्टम् । "केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पक्षे प्रायैः संत्यज्यते चाशु" । केतुरिष्टम् । "लग्नेशे द्रेक्काणा निगडाहिविहङ्गमपाश-धरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः क्षपतिदृष्टाः" । द्रेक्काणरिष्टम् । "मीनकर्कटयोरन्त्यौ दृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्काणा निगडाश्च ते । तुलामध्यान्त-सिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । दृषाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणाः पाशधारिणः" । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपुफगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदेहवर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदाः स्युर्यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः" । सौम्यग्रहरिष्टम् । "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुक्षेत्रे शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधारसोयेन पीतोऽपि" । पापग्रहरिष्टम् । "होरायाः सप्तमे सौरिर्लग्नकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । चतुष्टगते जीवे समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति । "प्रतिपद्युत्तराषाढा भवत्यामेव कृत्तिका । पूर्व्वभाद्रपदाष्टम्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमोभवेत्" । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा आकरे दृश्याः । मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्नदोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ "फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ति०त० स्मृ० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १क्षुद्रपर्ण्याम् । अल्पार्थे कन् २अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+कृतर्थे णिच्-कर्म्मणि क्त । अल्पीकृते "मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नै० ।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन् । अतिशयिताल्पे ।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप् । अतिशयिताल्पे ।

अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् क्विप् अले भूषार्थं लाति गृह्णाति ला—क ३त० । १मातरि । अलतीति अल् पर्य्याप्तः सन् लाति सर्व्वान्नंति गृह्णाति जानाति वा ला—क । २सर्व्वज्ञायां सर्व्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लोपनिषदादिसूक्ते प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ, आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, हत्तौ, ग्रहणे, बधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर० । अवति आवीत् । आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । "अवतु वोगिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा" उद्भ० । "अरिसमुदयादवतः" नलोदय: । "प्रविष्टोमिनमाविशुः" । य० २३,२६, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघुः । रक्षणे "यदाविथ सखीयतो यदाविथ" ऋ०१,१३१,५, "आविथ रक्षसि अन्धस तपयसि" भा० गतौ च आमो "वर्हिः सदताविता" ७,५६,६, "अविता

आगच्छत्" भा०। भवच्चेच "प्रोषद्यो न यवसेऽविष्यन् यदा"। ७,२,२, "अविष्यन् भवयिष्यन्" "भा० त्वच्चविष्यन्नतसेषु तिष्ठति" १,४८,२, "अविष्यन् भवयिष्यन्" भा० एवमन्यार्थेषूदाहार्य्यम् ।

अव अव्य० अव—अच्। १निश्चये, २व्याप्तौ, ३अनादरे, ४असाकल्ये ५आलम्बने, ६शुद्धौ, ७परिभवे, ८नियोगे, ९निम्नतायां च । अयं चादिः प्रादिश्च "अव स्नानावलम्बशुद्धीषदर्थव्याप्ति पराभवातियोगेषु" गण०र० स्नाने अवगतोऽर्थः। अवश्यायामवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्तौ अवकीर्णः । परिभवे अवघ्नन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदाहृतञ्च । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अवमानः । व्याप्तौ अवकाशः असत्यां व्याप्तौ न सर्व्वतः प्रवेशः इति तस्य व्याप्त्यर्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्यति अवसायः अवधारयति। निम्नतायाम् अवनमति अवतरति अवनिपतति अवाचीनः इत्यादि । असाकल्यमीषदर्थः । ब्रीहीनवहन्ति अवघातश्च वितुषीकरणार्थ एकदेशमात्रे घातः न तु सर्व्वावयवे इति असाकल्यद्योतकता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे अवक्लृप्तिः "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽनवक्लृप्तिः सि०कौ अवकल्पते । अस्य वातो लोपः वगाहः । "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+स्वार्थे कटच् । १अवशब्दार्थे अतिशयिताधरे ततः स्वार्थे कन् तत्रैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कंपि कर्त्तरि—क्त । १विचलिते २बुद्धभेदे

अवकर पु० अव+कॄ—अप्। १उपहृतौ "स्तोमानवकरगन्महि" ता०ब्रा० "अवकर उपहृतिः" भा० । २सम्मार्ज्जन्यादिक्षिप्ते धूल्यादौ । "अवकरशोधनेन" ५,१२४, मनुव्या० कुल्लू० ।

अवकर्षण न० अव+कृष—ल्युट् । बलपूर्व्वकाकर्षणे स्थानान्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित त्रि० अव+कल—क्त । १दृष्टे २ज्ञाते ३स्वीकृते च

अवका स्त्री अव—प्लवणे कर्म्मणि क्वुन् क्षिपका० न इत्त्वम् । शैवाले "तद्वत्' करोत्यवकाभुपदधाति अवकाभिः प्रच्छादयति आपोवा वा अवकाः" शत०ब्रा० "अरत्निमात्रेऽपाढां दक्षिणेनावकास्तपरिस्ताञ्च" कात्या० १७,४,२८ "अवकासु शैवालेषु कर्क० । "मण्डूकावकावेतसशाखावेणी भद्राकर्षति" का० १,२,१०, ।

अवकाश पु० अव+काश—घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके काले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियोग्यतासम्पादकः स चावसर इत्यप्युच्यते, "कृतावकाशे रुचि संक्रमम्" इति भट्टिः । द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यतासम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येव "अवकाशं किलोदन्वानिति" रघुः ।

अवकीर्ण त्रि० अव+कॄ—क्त । १व्याप्ते "चतुष्कपुष्पप्रकारावकीर्णः कुमा०। २चूर्णिते ३ध्वस्ते च" भावे क्त। ४ "अवकीर्णत्वे, ब्रह्मचर्य्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्याव्रताचरेत्" । अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इनि । ध्वस्तव्रते ब्रह्मचारिणोयद्व्रतमुक्तं स्त्रीसङ्गादिवर्जनं तस्य भ्रंसेऽवकीर्णता । "अवकीर्णी तु काणेन गर्द्दभेन चतुष्पथे । पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्" अङ्गि० "कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णिलक्षणञ्च—"कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति" या० कु० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्रावे व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्द्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्ताल्पत्वं यथोक्तं मनुना "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च—ल्युट्। १आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत् स्वावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म्म यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति त प्रत्ययः, तादृशं कर्म्म" वै०सू०उ० । करणे ल्युट् "अतऊर्द्ध्वं सर्वेदनाभवन्ति उपक्रम्य" "तोदनभेदनताडनस्फुरणावकुञ्चनाङ्कुशिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते २रोगभेदे च ।

अवकीर्णिव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अथातोऽवकीर्णि प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यश्चावकीर्य्येत स चतुर्थकालमब्दं भैक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति"

यातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम्। सप्तागारांश्चरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन्। तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेनसः स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य "तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः। संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं वत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्। खरचर्म्मवासा षण्मासांस्तस्मान्मुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे। एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽज्ञेयः।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न०।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष–क्त। १दूरीकृते२अपसारिते, ३वहिष्कारिते च। अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच्। ४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु०। "पणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम्। षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनुः। "अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोटकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू०"।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप्। १आकर्षणीये २दूरीकार्य्ये अव+कृष ल्यप्। ३आकृष्येत्यर्थे अव्य०।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कॢप–क्ति रोलः। सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्या मर्षयोः" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "क्व भोक्ष्यसे अनवकॢप्तावेव" सि०कौ०।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा०ब० अवकं फलशून्यतामीषितुं शीलमस्य अवक+ईश–णिनि। १अफले वृक्षे। अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इनि। २अल्पकेशयुक्ते। [लया कुष्टे।

अवकोकिल त्रि० अवकृष्टः कोकिलया प्रा० स०। कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्यः। १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च।

अवक्त्र त्रि० नास्ति वक्त्रं यत्र। सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिस्सारणमुखशून्ये व्रणादौ "अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि। गतिमत्सु गुदाभ्यासगतेष्वेवक्त्राः सयोषिताः"।

अवक्र त्रि० विरोधे न०त०। वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते।

अवक्राथिन् त्रि० अव+कृष णिनि पृ०। अवकर्षणशीले "अवक्राथिनं वृषभं यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, अवक्राथिणमवकर्षणशीलम्" भा०।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच्। १नीचैः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२७। भावे घञ्। नीचैः २क्रन्दने पु०। भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न०।

अवक्रम पु० अव+क्रम–भावे घञ्। अवक्रमणे निम्नगतौ।

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री–अच्। ग्राहकस्य प्रतिरूपत्वेन देये१मूल्ये२भाटके च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच। ३तत्साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्न्यपाय देये (माहुल) ४करे च।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम–क्तिन्। निम्नक्रमणे अधोगमने।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश–कर्म्मणि क्त। कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन्। "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि०कौ०।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद–क्त। पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च। पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि०। अवक्लिन्नपक्वम्।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद–भावे घञ्। पाकोत्तरं क्लेदे (पचाकओया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः।

अवक्षय पु० अव+क्षि–भावे अच्। हृत्कृत्तरं नाशोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे।

अवक्षयण न० अव+क्षि–णिच्–भावे ल्युट्। अवक्षयसाधने व्यापारभेदे। "ब्राह्मणा उन्मुखायक्षयणमक्रत" शत०ब्रा०। [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन्।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप–कर्म्मणि क्त। कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि–क्त। १अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे। भावे क्त। २अवक्षये न०।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु–क्त। उपरि कृतक्षुते। यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन्। "द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः।

अवक्षेपण अव+क्षिप–भावे ल्युट्। अधःसंयोगानुकूले क्रियाभेदे। "मुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपद्वा जायते" वै०सू०उ० उक्तं ज्ञेयम्। "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैसू० "उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा०। भावे घञ्। अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे। करणे ल्युट् ङीप्। २वलायामोषधौ स्त्री।

अवखात न० निम्नः खातः। गभीरगर्त्ते।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स०। निन्दितखाद्ये "नावावखादो अस्ति वः" ऋ० १,४६,४ "अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः" भा०

अवगणन न० अव+गण–भावे ल्युट्। १अवज्ञायां २निन्दने ३तिरस्कारे ४परिभवे च। [च ३तिरस्कृते ४पराभूते च।

अवगणित त्रि० अव+गण–कर्म्मणि क्त। १अवज्ञाते २निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ड उकारस्य नेत्वम्। गण्डस्थव्रणभेदे गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड)।

अवगत त्रि० अव+गम–क्त। १निम्नगते, २ज्ञाते च। "तस्यावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्व्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्व्वं संसारित्वं नास्यावगतब्रह्मात्मभाव" इति शा० भा०।

अवगति स्त्री अव+गम–भावे क्तिन्। १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने च "अवगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म्म-फलविषयत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म" "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः" ब्रह्मावगतिस्व-प्रतिज्ञातेति" च शा०भा०। [उज्ज्व०।

अवगथ पु० अव+गा–कर्त्तरि थ नि०ह्रस्वः। प्रातःस्नाते

अवगदित त्रि० अव+गद–कर्मणि क्त। १अपवादयुक्ते २निन्दिते

अवगम पु० अव+गम–भावे घञ्। १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने "प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम्" गीता।

अवगाढ त्रि० अव+गाह–क्त। १निविडे, २अन्तःप्रविष्टे, ३निमग्ने। यस्मिन् अवगाढः कृतस्तस्मिन् ४जलादौ ५विषयभूते पदार्थे च। यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-त्मत्वसंसर्गश्च अवगाढः। अस्य वा अतोलोपे वगाढोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह–घञ्। १स्नाने, २अन्तःप्रवेशे ३ज्ञानेन विषयीकरणे च॥ आधारे घञ्। ४स्नान-स्थाने। वा अल्लोपे वगाहोप्युक्तार्थे। ल्युटि। अवगाहन-मप्यत्र न०।

अवगाह्य त्रि० अव+गाह–कर्म्मणि ण्यत्। १अवगाहनादि-योग्ये जलादौ २अन्तःप्रवेश्ये ३विषयीकार्य्ये च। अव+गाह–ल्यप्। ४अवगाहनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

अवगीत त्रि० अव+गै–क्त। १मिथ्यादे जनापवादे २दुष्टे ३गर्हिते १हतूर्ष्टे मेदि०भावे क्त। ४निन्दायाम् ४लोकापवादे च न०।

अवगुण पु० अव+गुण–क। दोषे। "परावगुणम् अन्य-दोषमिति किरा० १२।४८। लोकव्या० मल्लि०।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ–ल्युट्। योषितां १शिरःप्रावरण-क्रियायाम्। करणे ल्युट्। २तथाच्छादने वस्त्रे। "अव-गुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि" सा०द० "सद्योऽव-क्लिन्नशिरावगुण्ठनपटश्चेयं विधत्ते विभुः" सा०द०। कृतावगुण्ठपटवक्त्रावरणाभावः" माघः। २आच्छा-दनमात्रे च कुसुमितमवगुण्ठनं क्रमेति" तन्त्रम्।

अवगुण्ठनमुद्रा स्त्री अवगुण्ठनाय मुद्रा। "सव्यहस्तकृतां मुष्टिदीर्घाधोमुखतर्जनी। अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रमिता मता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

अवगुण्ठिका स्त्री अवगुण्ठयति आवृणोति अव+गुण्ठ-ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्वम्। स्त्रीणां १मुखा-वरणयावनाम्, २जवनिकायाञ्च। अव–गुण्ठ–धात्वर्थे ण्वुल्। २अवगुण्ठनक्रियायाम्।

अवगुण्ठित त्रि० अव+गुण्ठ–क्त। १कृतावगुण्ठने आवृते "रजनीतिमिरावगुण्ठिते" कुमा०। २चूर्णिते च।

अवगुम्फित त्रि० अव+गुम्फ–कर्म्मणि क्त। ग्रथिते।

अवगूर्य्य अव्य० अव+गुरी–उद्यमे ल्यप्। वधार्थं दण्डमुद्य-म्येत्यर्थे "अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः।

अवगृह्य न० अव+ग्रह–क्यप्। व्याकरणसिद्धे प्रगृह्यसंज्ञके पदे। पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु अवगृह्यमिति संज्ञा। यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-वत्त्वेन भवति न सन्धिकार्य्यं तत् पदं प्रगृह्यमवगृह्य-मिति च भण्यते। यथा हरी एतौ इत्यादि।

अवगोरण न० अव+गुर–उद्यमे ल्युट्। वधायास्त्राद्युद्यमे। दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन मान्तरीकतया प्रसङ्गेन अवगोर-णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः" प्रा० वि०।

अवग्र(ग्रा)ह पु० अव+ग्रह–भ १घञ् वा। १वृष्टिजलप्रतिबन्धे "वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्" "रावणावग्रह-क्लान्तमिति वागमृतेन सः"। "अभोगभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह-इवान्तरे" इति च रघुः २अनादृतौ च "दृष्टेव सीतां तदवग्रह-क्षताम्" कुमा०। ३निग्रहे "स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया" माघः। व्याकरणोक्ते सन्धिरा-हित्यरूपे ४विच्छेदे "इन्द्रोऽपि विशौजाः य० १०, २८ मन्त्रे विशौजा इति प्राप्ते विशौजाऽन्त्यादन्द्रुवमतएव पद-कारो नावग्रहं चकार" वेददी०। ५प्रतिबन्धमात्रे "अव-ग्रहभयेऽव्यनवग्रहप्रहा यथा दिशा धावति वेधसः स्पृहा" नै०। ६गजसमूहे हारा० ७गजललाटे मेदि०। ८स्वभावे त्रिका० अवग्राहस्तु ९शापे। [मेदि० १ज्ञाने च।

अवग्रहण न० अव+ग्रह–भावे ल्युट्। १प्रतिरोधे २अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट–आधारे घञ्। भूमिरन्ध्रे। छिद्रे त्रिका०।

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे न० । "प्रदेशस्य रुजोऽवघट्टनाद्योऽपि व्यथा" सुश्रुतः । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट–कर्म्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घृष–ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १घर्षणे सर्व्वतो २घर्षणे "दुर्व्यासात् प्रणवर्त्मावघर्षणम्" सुश्रुतः ३मार्जने च "मलावघर्षणम् पात्रावघर्षणम्" सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावघर्षणात्" या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन–घञ् । १अवहनने तण्डुलादेर्वितुषीकरणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः तद्करणे यज्ञाविद्भिः "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्पन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्कारोऽदृष्टविशेषो जन्यत इत्याहुः अवघातस्य धर्म्मिणि सत्त्वेव तदीयवितुषीकरणरूपपरिष्कारकृप: २हननमात्रे ३ताडनमात्रे च "कर्णाग्रघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृतार्कारवरेण" "अधरे दशदन्तावघाते" शा०द० ।

अवघातिन् त्रि० अव+हन–णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष–क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण–भ्रमणे भावे ल्युट् । सर्व्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट–परिवर्त्ते क्त । सर्व्वतोवेष्टिते समन्तात् परिहृते । यद्व "शिबिकया प्रायादवघोटितया स्वनगरमनुप्राप्य" भा०व०प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष–भावे ल्युट् । सर्व्वजनज्ञापनायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा–भावे ल्युट् । आघ्राणे "पिण्डपितृयज्ञवदाधानप्रभृति प्रागवघ्राणात्" का० २०५.११ "अपघ्राणमितरेषु" का२२,१०,४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टैरुक्तम् । अतएव श्राद्धशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवासदिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृसेवितमिति" श्रुतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष–ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्ण्ययोरर्थे एतस्य तिङःपरत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २कथनाभावे "प्रकृतौ चावचनात्" कात्या० २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हः वच–अर्हार्थे अनीयर् न० त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे 'वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्" मनुः १वचनीयं निन्द्यम् न०त० । २निन्द्याभिन्ने त्रि० ।

अवचय पु० अव+चि–अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु०

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अचोवाधको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमावचायखेदा" माघः । अव+चि–णमुल् अवचायम् । अभीक्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव+चर–णिच्–ल्युट् । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २चारपाकविधौ च "विशेषक्रियावचारणाश्च" "स्नेहानि यद्वर्णं जातीः पोषणं सावचारणम्" शुक्रदोषक्षयकरं यथास्वमवचारणम्" सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाग्रं यस्य वा डोलः । १ध्वजाधोबद्धे वस्त्रे । "पिच्छावचूडकलनाभिशोरः" "पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः" इति च माघः "अश्वोऽवचूडावचूडाढ्यौ मल्लीभोगुच्चूडयोरिति" हला०उक्तेः २ध्वजाधोमुखाग्रे चामरादौ च ।

अवचूर्णन न० सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । "तत्र व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनम्" इत्युक्त्वा "तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण–भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरध्वंसते अवचूर्णयति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्–भावे ल्युट् ३चूर्णेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि० अव+चूर्ण–पेषे कर्म्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातोः क्त । २चूर्णेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १चामरादौ ध्वजाद्यग्रे "दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव" काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद–क्त । अवच्छेदः विशेषणोपाधिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अवच्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यत्

भवतीति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभावप्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिकमवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम्। परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्ताकरणम् यथा द्रोणावच्छिन्नो व्रीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदो व्रीहिरित्यर्थः। सीमाकरणमप्यवच्छेदः। घटावच्छिन्न आकाशः घटाकाशः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि। एवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया जीवस्य वादो व्यवस्थापनम्। वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे। तथाहि तेषां मतद्वैधम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिविम्बितं चैतन्यं जीव इति प्रतिपेदिरे केचिच्च तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति। तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिविम्बासम्भवेन प्रतिविम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिविम्बवादं दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चक्रिरे। यथा च नैयायिकादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशष्कुल्यादिभेदेन उपाधिकृतं नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसारत्वात्" शा० सू० "घटसंवृतआकाशे नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवो नभोपम" इत्युक्तेश्च जीवस्य न स्वतः इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्ध्युपाधिभेदेन तथाव्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः यस्मिन्नुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावात्मकतया बन्धः, यत्र च तन्निवृत्तिः न तत्र तथा, किन्तु मोक्षः। विस्तरस्त्वाकरे।

अवच्छुरित न०। अव+छुर-भावे क्त। १अट्टहासे स्वार्थे कन्-तत्रैव। कर्म्मणि क्त। २मिश्रिते त्रि०।

अवच्छेद पु० अव+छिद-भावे घञ्। १छेदने २सीमाकरणे ३विशेषकरणे ४अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" वाक्य प०। ५इयत्ताकरणे ६व्याप्तौ च। अवच्छिद्यतेऽनेन करणे घञ्। इयत्ताकरणसाधने ७एकदेशे अवयवादौ। यः कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे नैव तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः तस्याव्याप्यवृत्तितायाः निरूपकोऽवयवादिः। यथा वृक्षे अग्रदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपिसंयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तितायाः नियामकश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते। तादृशावच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च। तत्र देशस्योक्ते काले विशेषे तदभावात् काल एव तत्राव्याप्यवृत्तिताया नियामकः। यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः। देशरूपस्तूक्तः। अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः। अवच्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः।

अवच्छेदक त्रि० अवच्छिनत्ति अव+छिद–ण्वुल्। १छेदके २इयत्ताकारके ३सीमाकारके ४अवधारके ५अव्याप्यवृत्तितानिरूपके च। अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः। "प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकत्वं च अवच्छेदके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा वह्निमान् पर्व्वत इति बुद्धौ वह्न्यभाववान् पर्व्वत इति निश्चयः प्रतिबन्धकः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रावच्छेदिका तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासमानाधिकरणप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्। इयांस्तु भेदः अनुल्लिख्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अवच्छेदकमस्ति तेन घटवद्भूतलमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठप्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रकारताया नान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनुल्लिख्यमानेत्युक्तेरुल्लिख्यमानजातेर्न स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन घटत्ववत्वान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छेदकमस्तीति। अत्राप्ययं विशेषः धर्म्मांशे भासमानधर्म्मः विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदकएवं सर्व्वत्र। किन्तु प्रतियोग्यंशे भासमानधर्म्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्म्मस्य तथात्वं यथा कम्बु[illegible]ग्रीवादिमान्नास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ [illegible] "सम्भवति लघौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्

धर्म्मे गुरौ तदभावात्” दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्म्मस्यापि स्वीकृतमाकरे।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद–ण्यत्। १छेदनार्हे २अवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता।

अवजय पु० अव+जि–अच्। पराजये “येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः” रघुः।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ्। “अनादरे। आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार” रघुः। “गत्यर्थमन्यतेर्द्वे चेष्टावज्ञयोः” मुग्ध०। “अविद्यावज्ञेयं परितपति मोक्षैरपि बुधम्” उद्भटः।

अवज्ञात त्रि०अव–ज्ञा–क्त। १अनादृते २तिरस्कृते ३कृतावमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट्। १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे “ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः” रघुः

अवज्ञेय त्रि०अव+ज्ञा–कर्म्मणि यत्। १अनादरणीये २तिरस्कार्य्ये “विप्रा हि क्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन” या०स्मृ०।

अवट पु०अव–अटन्। १गर्त्ते, २कूपे,। “रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः। अवटे ये निधीयन्ते” रामा०। “भूतौदनो निवेद्यश्च स्कन्धापस्मारिणोऽवटे” सुश्रु०। “अवटेष्ववनयति” शत०ब्रा०। ३देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च “अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” या०स्मृ० “शरीरे यःअवटःकश्चिन्निम्नो देशः कण्ठमूलककादि” मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट्यः। अवटभवे त्रि०। [आधारे ल्युट्। नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः।

अवटनिरोधन पु० अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि। १गर्त्ते २कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्श आदित्वादच्। (खांदा) नतनासिके जने।

अवटु पु०अव+टीक–मितद्रा०डु। १गर्त्ते,२वृक्षभेदे, ३कूपे च। ४ग्रीवापश्चाद्भागे, ५ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्थे निम्नदेशे ‘अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके” इति या०स्मृ० पाठान्तरम् “अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम्” सुश्रु०। न०त० ५वटुभिन्ने पु०।

अवटुज पु०अवटौजायते जन–ड ७त०। शिरःस्थचरमकेशे घाटास्थकेशे “रागवानवटुजेष्ववकृष्य” माघः।

अवटोदा स्त्री न०त०अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः उदादेशः। भारतवर्षीये नदीभेदे।

अवडङ्क पु० अवगतो डङ्कः शब्दो यस्मात्। हट्टस्थाने जटा०।

अवडीन न०अव+डी–भावे क्त। अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे।

अवत पु० अव–अटच् वेदे पृ० टस्य तः। अवटरूपे कूपादौ निरु० “सिक्तमवतम्” ऋ०१,१३०,२ “अवतमवटमिति” भा० “अवते न कोशम्” ऋ०४,१७,१६।

अवतंस पु०न० अव–तन्स–घञ्। १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च। ‘कस्यावतंसहिरुणावसुतम्” “स्तनाङ्गनक्षोभचलावतंसाः” “गणा नामेरुप्रसवावतंसाः” इति च कुमा०।

अवतंसित त्रि० अव+तन्स–क्त। भूषिते “समदनमवतंसितेऽधिकर्णम्” माघः। वा अल्लोपे वतंसितोप्यत्र।

अवतमस न०अवततं व्याप्तं तमः प्रा०स०अच् समा०। व्याप्तान्धकारे। “अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन” माघः।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट्। तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहाद्यर्थमवरोहणे। २अन्यरूपेण प्रादुर्भावे “अंशावतरणम्” भा०आ०प०। वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे। नाभी “स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्त्तते। स्त्रीणामप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः” सुश्रु०। अवतीर्य्यते येन करणे ल्युट्। नद्यादेः सोपानादौ ४तीर्थे।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवतॄ करणे ल्युट्। ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास) इत्याख्यायां २परिपाट्याञ्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ्। १सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च “लताशतैरवततामवतानशतैस्तथा” रामा०।

अवतार पु०अव+तॄ करणे घञ्। १तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपानपङ्क्तौ) “रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे” माघः। भावे घञ्। २प्रादुर्भावे “नवावतारं कमलादिवोत्पलम्” भूतपूर्वाद् नवावतारः” इति च रघुः ३देवानामंशावेशवशेन प्रादुर्भावे च। “अवताराह्यसंख्येया” इत्युक्तेः तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा “मत्स्य‘कूर्म्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश” पुरा०मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवताराउक्ताः ‘प्रकृतिर्विष्णुरूपात्र पुंरूपश्च महेश्वरः। एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश। कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी। बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत्। छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी। सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी। कमला

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी । स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरूपोऽभवद् व्रजे” । भागवते १स्क० तु प्राधान्यतः अन्येऽप्यवतारा उक्ताः यथा “लीलावतारानुरतो देवतिर्य्यङ्नरादिषु” इत्युपक्रम्य । “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः । संभूतं षोड़शकलमादौ लोकसिसृक्षया । यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः । नाभिह्रदाम्बुजादासीद् ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः । यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः । तद्वै भगवतो रूपं विशुद्धं सत्त्वमूर्ज्जितम् । पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम् । सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् । एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम् । यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्य्यङ्नरादयः । स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः । चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम् १ । द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम् । उद्धरिष्यन् उपादत्त यज्ञेशः शौकरं वपुः २ । तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः । तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मणां यतः ३ । तुर्य्ये धर्म्मकलासर्गे नरनारायणावृषी । भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरन्तपः ४ । पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ५ । षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया । आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान् ६ । ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत । सतामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम् । ७ अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम् ८ । ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः । दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेन यः स उशत्तमः ९ । रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसंप्लवे । नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् १० । सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम् । दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११ । धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च १२ । अपाययत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया १३ । चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्ज्जितम् । ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा १४ । पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः । पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम् । १५ । अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहो नृपान् । त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् १६ । ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात् । चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः । १७ । नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया । समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतःपरम् १८ । एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी । रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् १९ । २० । ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । २१ । अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु । जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २२ । अवताराह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः । ऋषयो मनवो देवा मनुपुत्रा महौजसः । कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः । एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् । इन्द्रादिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे” । “कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशो नृभिः । नाम्ना केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्” । इति प्रश्ने । “कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते । कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः । कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डं कमण्डलुम् । मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्वैराः सुहृदः समाः । यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च । हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो धर्म्मो योगेश्वरोऽमलः । ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते । त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः । हिरण्यकेशस्त्वव्यक्तः स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः । तं तदा मनुजा देवं सर्व्वदेवमयं हरिम् । यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्म्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः । विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्व्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्य्यते । द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः । तं तदा पुरुषं मर्त्या महाराजोपलक्षणम् । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ! । नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च । प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः । नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने । विश्वेश्वराय विश्वाय सर्व्वभूतात्मने नमः । इति द्वापर उर्व्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरम् । नाना तन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु । कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम् । यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः । ध्येयं सदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् । भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् भा० ११ स्कन्ध० । अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्वरूप्यवदद्च्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः । विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा

श्रुतयोर्हयास्ये । शुभ्रोऽप्यग्रे मनुरिति झषवपुश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्ष्माम् । कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहप्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् । संस्तुन्वतो निपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः । भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाछलेन समदाददितेः सुतेभ्यः । निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगत्पतेः । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज !" । सुरासुरांशावतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिताः यथा "इत्युक्ता स महीं देवो ब्रह्मा राजन् ! विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैः स्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्व्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्द्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भुवः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेत्थं चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च । तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च । जज्ञिरे राजशार्दूल ! यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्ता । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र ! संभूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः । विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्त्रस्तु यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्राद इति विख्यातः प्रह्रादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्रादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजञ्छिबिर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वाष्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभ ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्म्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभः । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । अजकस्त्ववरो राजन् ! य आसीद्वृषपर्व्वणः । स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन् ! कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षितावासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । सुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । शुकस्तु महावीर्य्यः श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे महासुरः । पार्व्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः । द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नराधिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः । ऋषिको नाम राजर्षिर्ब्बभूव नृपसत्तमः । मृतपा इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः । द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो महासुरः । जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनुजाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः । काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ! । ग्रहन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकाऽर्केन्दुमर्द्दनम् । स क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अनायुषस्तु पुत्त्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु नराधिप ! महासुरः । पाण्ड्यराष्ट्राधिप इति विख्यातः सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः । पौण्ड्रमात्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । वृत्र इत्यभिविख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ । क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः । कालेयानान्तु ये पुत्त्रास्तेषामष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्द्दूल ! शार्द्दूलसमविक्रमाः । मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः । अष्टानाम्प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां श्रीमान्हरिहयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नराधिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः । निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महासुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः । षष्ठस्तु मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः क्षितौ राजर्षिसत्तमः । समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्गणात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् । बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा धर्म्मात्मा सर्व्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन्! विख्यातो दानवानां महाबलः । पार्व्वतीय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्य्यः श्रीमान्राजन्महासुरः । सूर्य्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असुराणान्तु यः सूर्य्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम वाह्लीको वरः सर्व्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा । सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ वाह्लिकः । क्रथो विचित्रः सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिपः । चीरवासाश्च कौरव्य ! भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्जयश्चैव दानवः । रुक्मी च नृपशार्द्दूलो राजा च जनमेजयः । आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमित्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारूषकाश्च राजानः क्षेमधूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च । क्षेमोऽग्रवीर्य्यः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्तिर्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः । स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्देवर्षेर्विद्धि भारत ! । अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् । धन्विनां नृपशार्द्दूल ! यः सर्व्वास्त्रविदुत्तमः । महाकीर्त्तिर्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्व्वेदे च वेदे च यं तं वेदविदो विदुः । वरिष्ठं चित्रकर्म्माणं द्रोणं स्वकुलवर्द्धनम् । महादेवान्तकाभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत ! । एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महावीर्य्यः शत्रुपक्षक्षयावहः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावा-

कौरवाधिप ! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः। वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान् वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्व्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन्! कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् ! संभूतमरिमर्द्दनम् । सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः । पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप ! लोकेऽस्मिन् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन्!! जनाधिपम्। तमप्रतिमकर्म्माणं क्षत्त्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः । मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्त्रं पुत्त्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतांवरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः । दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते ! । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् । पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम् । दुर्म्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ ! । वैश्यापुत्त्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः” इति । “धर्म्मस्यांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् ! युधिष्ठिरम् । भीमसेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ । यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्त्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन् ! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामिमं पुत्त्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ बधः । तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा नच स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्त्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोड़श वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः ! । अस्य षोड़शवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिसूदनम् । नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति । सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते । एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डिनमथो राजन् ! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः। नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारः यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं चास्यां सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भश्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथस्तदा” । “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ। ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरो वृद्धिं राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्त्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्”। “यस्तु नारायणोनाम देवदेवः सनातनः। तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान्। शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महौजसम्। एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोऽथ दिवौकसाम्। जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्द्धनाः। गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्त्तितः। तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह। तानि षोड़श देवीनां सहस्राणि नराधिप!। बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रहाः। श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले। भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः। द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता। द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता। नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी। पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसितायतमूर्द्धजा। सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्यमणिसन्निभा। पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः। सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानाम्मातरौ तु ते। कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा। इति देवासुराणां ते गन्धर्व्वाप्सरसां तथा। अंशावतरणं राजन्! राक्षसानाञ्च कीर्त्तितम्। ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः। महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता विपुले कुले" इति। भा०व०प० रामावतारकथने। "न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो!। विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहे। तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः। विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म करिष्यति। पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत्। सर्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले। विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः। जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान्। ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः। अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा। तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः। शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये। पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः। मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा। शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः। वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान्। तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च। भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः। वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा। कामवीर्य्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः। नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे। यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः" इति। एवमन्येऽप्यवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः।

अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ्। येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन् ४रूपे "मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम्। परमेश्वर! परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्" शङ्करः।

अवतारण न० अव+तॄ–णिच्–ल्युट्। भूतादीनामावेशनेन १प्रादुर्भावने, (भूतनामान) २अवरोपणे, ३ग्रन्थप्रस्तावने च करणे ल्युट् स्त्री। अवतारणग्रन्थः।

अवतारित त्रि० अव+तॄ-णिच् क्त। "अवरोपिते "सन्नानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता" रघुः।

अवतीर्ण त्रि० अव+तॄ–कर्त्तरि क्त। १कृतावगाहने २कृतावरोहणे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघः ३अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च "तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः" भा०व०प०।

अवतूलन न० तूलैरवकुष्णाति तूलेन तृणाग्रमवघट्टयति अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्–भावे ल्युट्। तूलेन तृणाग्रावघट्टने। [स्त्रियाम्]।

अवतोका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा०ब०। स्रवत्गर्भायां

अवत्त त्रि० अव+दो–खण्डने कर्म्मणि क्त। खण्डिते "तत् पयोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्रेऽवद्यति" शत०ब्रा०।

अवत्तिन् त्रि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि। कृतखण्डने जने "विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति" आश्व०श्रौ०

अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि "अवत्सारस्य स्पृणवाम" इति ऋ०५,४४,१०, उक्तः।

अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श–कर्म्मणि घञ्। मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्वणद्रव्ये "अन्यतममासवं पाययेदङ्गारभ्रष्टस्यावदंशम्" सुश्रु०।

अवदरण न० अव+दृ–भावे ल्युट्। विदारे "वृषणयोरवदरणम्" "वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्" इति च सुश्रु०।

अवदाघ पु० अव+दह भावे घञ् न्यङ्क्वा० हस्य घः। निदाघे।

अवदात पु० अव+दै–क्त। १शुभ्रे, २पीते च वर्णे। ३तद्वति ४विशुद्धे "अन्यस्मिन् जन्मनि च न हतमवदातम्" काद०। ५मनोज्ञे च त्रि०।

अवदान न० अव+दो–ल्युट्। १खण्डने, २पराक्रमे ३अतिक्रमे ४शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट्। ५वीरणमूले न०।

अवदारक त्रि० अवदारयति अव+दृ–णिच्–ण्वुल्। १विदारके अवयवविभागकारके। २खनित्रे पु०।

अवदारण न० अव+दॄ–णिच्–भावे ल्युट्। १विदारणे अवयवविभाजने। करणे ल्युट्। २खनित्रे। [विभाजिते।

अवदारित त्रि० अव+दॄ–णिच् कर्म्मणि क्त। विदारिते

अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा०ब०। वीरणमूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिर्वैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह-भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम्। वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल)।

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव। वीरणमूले (खस्खस्)।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ—क्त। १द्वैधीभूते २विभक्ते च।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह-कर्म्मणि घञ्। १दुग्धे त्रिका०। भावे घञ्। २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिःसारणरूपे व्यापारे।

अवद्य त्रि० वद—यत् न०त०। १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतितः" दायभा०। "ऋष्यमूकोऽनवद्योऽस्ति" भट्टिः।

अवद्योतन न० अव+द्युत-णिच्-भावे ल्युट्। प्रकाशने।

अवधातव्य न० अव+धा—भावे—तव्य। १अवधाने "तदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच०। कर्म्मणि तव्य। २अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा—ल्युट्। मनोयोगविशेषे, यद्वशात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते। "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा०। "सावधानावधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ—णिच्-भावे अच्। निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारेणोच्यते स एकान्तः" सुश्रु०।

अवधारण न० अव+धृ-णिच्-ल्युट्। १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च। संख्यादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा०। ४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ—णिच्—कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघुः।

अवधारित त्रि० अव+धृ—णिच्—क्त। यस्य संख्यारूपादिना निश्चयः कृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ-णिच्—कर्म्मणि यत्। निश्चेतुं शक्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ—णिच्—ल्यप्। २निश्चित्येत्यर्थे अव्य०।

अवधि पु० अव+धा—कि। १सीमायां, २काले "सर्वे निदाघावधिना विक्लृष्टाः" रघुः। "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि०। ३चित्ताभिनिवेशे च। अपादाने कि। ४अपादाने। "भेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयोः" भर्त्तृ०। आधारे कि। ५बिले गर्त्ते। सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वक्तव्यमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च। पूर्व्वोक्ते दैशिकी। "मासावधि विमोक्ष्यामीत्यादौ" पूर्व्वा "मासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम्। तच्च पञ्चम्याऽपि बोध्यते नद्याः पतनमित्यादौ पतनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम्। एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तदवधिकत्वम् तत्र प्रथमस्यात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् प्रथमस्थात् पर्व्वदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिकं "माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम्। "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोव्ययस्येति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेतःकान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं सर्व्वं सावधि नावधिर्नं गङ्गायां प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ" दैशिकं बुद्धिकल्पितञ्चावधित्वम् "आरयापापावधिदां सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिकं "अनपदतदवध्योः" पा० इत्यत्र दैशिकम्।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप्। अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात्। अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भवः स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थं इति प्रथमपक्षेऽस्वरसम्सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः। "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये" सि०कौ०।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच्। यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट्। अवधीरयति ते आववधीरत् त। अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त। अवधीरितः अवधीरो "रवैः कथा यस्य सुधावधी-

रिणी" नै० अवेत्यस्योपसर्गत्वे "इतीव धारामवधीर्य्येति नैषध० धात्ववयवत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर—भावे युच् । १अवज्ञायां २तिरस्कारे च "कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि" रघुः "अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोरु ! मन्यसे" शकु० । भावे ल्युट् । तत्रार्थे न० ।

अवधीरित त्रि० अवधीर—कर्मणि क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च

अवधुत त्रि० अव+धू—क्त । १कम्पिते "पवनावधुतवसनान्तयैकया" माघः "विदधेऽवधूततरसञ्चसम्पदम्" माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २उपनिषद्भेदे । ३अभिभूते, ४निवर्त्तिते, "अवधूतं रक्षो अवधूता अरातयः" शत० ब्रा० ५अनादृते च । "यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते" इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि ६सन्न्यासिनि पु० । "अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः" इति च तन्त्रोक्तलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ३त०। भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुनृपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्त्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् । प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्तु कल्पः कविर्दक्षः सुभगोऽमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे किञ्चित् जडोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भःस्थइव द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः" इति यदुनृपेण तल्लक्षणमुक्तम् । एवं यदुना पृष्टः स यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च "सन्ति मे बहवो राजन् ! गुरवो बुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गो मधुकृद्गजः । मधुहा हरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् । ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिक्षा वृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमनुक्रमात्" इत्युपक्रम्य क्षित्यादिभ्यश्चतुर्विंशतेर्यथा यत् शिक्षितं तद्वर्णितम् तद्विस्तरस्तु ६ नवमाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते तत्रैवानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू—णिच्—नुक् ल्युट् । १चालने । (झाड़ा) इति ख्याते व्यापारे "पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतोऽवधूननम्" मनुः । २चिकित्साभेदे च "तत्र तूर्णं गलापीड़ं कुर्याच्चाप्यवधूननम्" सुश्रु० । [ल्युट् । अवचूर्णने ।

अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि—तत्यर्थे णिच्—भावे

अवधृत त्रि० अव+धृ—अन्तर्भूतण्यर्थः कर्म्मणि क्त । १अवधारिते निश्चिते "अनवधृतासाधारणसंशयविपर्य्यासस्तु यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः" इति सा०कौ० । २कृतनियमे ३विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४स्थापिते च ।

अवधृष्य त्रि० अव+धृष—कर्म्मणि क्यप् । १अवधर्षणीये २तिरस्कार्य्ये । ३निश्चयेनावधार्य्ये "नियतं यत्ते रजसं मृत्योऽनवधृष्यम्" श्रुतिः "अनवधृष्योहि भवत्यनवधृष्यः" शत० ब्रा० । ५पराभवनीये च । अव+धृष—ल्यप् । ६धर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय त्रि० अव+धा—यत् । १निवेश्ये २स्थापनीये यत्र चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ज्ञेये "प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति" "अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत" इति च सा०कौ० । ४ज्ञेये च । भावे यत् । ५अवधाने न० ।

अव(ब)भ्र त्रि० अव+भृ—मूलविभु०क बध-रक् न०त० वा । अहिंसके । "अव(ब)भ्र-ज्योतिरदितेर्ऋतावृधः" ऋ० ७,८२,१०, "अव(ब)भ्रमहिंसकम्" भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स—घञ् । १परित्यागे, २चूर्णिते, ३निन्दायाञ्च "अवध्वंसइवादृशः" अथ० ५,२२,२ ।

अवध्वस्त त्रि० अव+ध्वन्स—क्त । १नष्टे २निन्दिते ३अवचूर्णिते ४त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १प्रीणने, २रक्षणे, ३प्रीतौ च "समनिन्द्रानवनाय जनतातिकुलं यथैव दानवनाशम्" नलोद० ।

अवनत त्रि० अव+नम—क्त । १अधोभूते २आनते च । "अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्" माघः । "चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण् आवनतीयः, अवनतसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अवनति स्त्री अव+नम—क्तिन् । औद्धत्याभावे, १विनये, २अधोनमने च । "धनुषामवनतिः" कादम्बरी । ३प्रणामे च ।

अवनद्ध त्रि० अव+नह—क्त । १खचिते, २रोपिते ३वेष्टिते ४बद्धे च "चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः"

मनुः । ५खदक्कादिवाद्ये न० । [वक्रावनम्रा" कुमा० ।

अवनम् त्रि० अव+नम–र । अतिशयनम्रे "पर्य्याप्तपुष्पस्त-

अवनय पु० अव+नी–भावे अच् । १अधःपातने २निपातने ।

अवनयन न० अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । "अवनयना-वसरणे चावटवत्" कात्या० ८।५।२४ । "गर्त्तेषु प्रोक्षण्य-शेषोदकसेचनम्" वेददी० तेन १तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि० अवनता नासिका प्रा० स० नतार्थे नासिकाया-नाटादेशः अर्थ आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु० अव+नी "अवोदोर्नियः" पा० अचोबाधकः घञ् । १अधोनयने अधःप्रापणे । [नतौ ।

अवनाम पु० अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा स्रतायां

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । "सुखाधितायामवनौ" इति सू०सि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । "दीनदयालुतया-ऽवनिपाल" "सुखमनुवनी ह्याऽवनी सुवनी संप्रवदत्-पिकापि का" इति च नैष० । करणे अनि । २अङ्गुलीषु व०व० निघ० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निघ०"यं यं सुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्रवतोरोध-चक्रा" ऋ० १,१८०,७ । दीर्घान्तः ४तायमाणलतायां राजनि० ।

अवनिक्त त्रि० अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु० ६त० । स्वमे भूपतौ अवनी(नि) नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त० । स्वमे अवनिस्वाम्यादयोऽप्यत्र । "पतिर-वनीपतीनां तैश्चकाशे चतुर्भिः" रघुः ।

अव(नि)नीपाल ६त० । स्वमे "इत्यमस्तं विलपन्तमसुञ्च-हीनदयालुतयावनिपालः" नैष० । "कतिचिदवनिपालाः शर्वरीः शर्वकल्पः" रघुः ।

अवनीश पु० ६त० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज–ल्युट् ।१प्रक्षालने "न कुर्य्याद्गुरु पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्" मनुः । श्राद्धे पिण्डदानार्थ मास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । "दक्षि-णस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-स्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पितादिभ्यस्तदुत्तरं स्थित प्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेना-वनेजनं कर्त्तव्यम्" श्राद्धप्रदीपः । रघुनन्दनेन मातृप-क्षोनादृत इति भेदः ।

अवन्ति पु० अव–झि । मालवदेशे । स च वृ०स० कूर्म्मचक्रविभागे "अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य "आक-

रवेणावन्तिकदशपुरगोनर्द्दा" इति उक्तः दक्षिणस्थदेशस्थः । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेषः उज्ज-यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् । "अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुरित्युपक्रम्य "असौ महा-कालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः" । "अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-तासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्णितम् । ज्योतिर्वि० विक्रमनृपवर्णने "यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता प्राप्य-पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि" तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्व्वप्रजामङ्गलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म्म" । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि०शि० । "यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यम कोटिरेव । ततश्च पश्चात् भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम्" । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूल्लमेरुगामि मेरु पर्य्यन्तगतरेखायां समस्तलस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । "निरक्षदेशात् क्षितिषोडशांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोडशसंगुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्तम्" । इंलण्डीयमानचित्रवेदिनस्तु सम स्थलस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" । पुरा० । भा० उ०प०जम्बूखण्डविभागे जनपदगणनायाम् "कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः" इति उक्तेरस्य जन-पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ ञ्य । आवन्त्यः तद्भवादौ त्रि० । बहुषु च तद्राजनि ञ्यस्य लुक् । अवन्तयः तद्देशवासिषु व०व० । तद्देशस्थे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्य्याम् "काशीकाञ्ची अवन्तिका" पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि० अव+पद–क्त । १सहृष्टे २सङ्कृपके च "केशकी-टावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः" मनुः । "अवपन्नं संसर्गदूषितम्" कुल्लू० । "केशकीटावपन्नं च क्षीभिःस्पृष्ट तथैव च" हारी० अत्रपन्नं सङ्कृपकम् प्रा०त०रघु० ।

अवपाक पु० अव+अपकर्षे पच–घञ् । १अपकृष्टपाके । कर्म्मणि

घञ्। २अपक्वाष्टपके। "लव उत्कर्त्त मवपाकानां संग्रहम्" शत॰ब्रा॰

अवपात पु॰ अव+पत—भावे घञ्। अधःपतने। पत—णिच्—भावे अच्। २पातने "यस्यावपाते गर्भस्य पातने "चोर्त्सलोदनः" श्रा॰तत्त्व॰। आधारे घञ्। ३गर्त्ते "अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त्ते छन्ने तृणादिना" इति यादवोक्ते गजवारणार्थे ४गर्त्तभेदे च "रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नम्" रघुः

अवपात्र त्रि॰ अवरं भोजनायोग्यं पात्रं यस्य। यस्य भोजनेन पात्रं दुष्टं ऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पतितचण्डालादौ जने। [अपपात्रितशब्दार्थे।

अवपात्रित त्रि॰ अवपात्र+कृतार्थे णिच्—क्त। भिन्नोदकीकृते

अवपाद पु॰ अव+पद—घञ्। अधःपतने "देवा वै आदित्याः स्वर्गाल्लोकादवपादाद्बिभयुः" ता॰ब्रा॰।

अवपाशित त्रि॰ अवपाशः समन्तात् पाशो जातोऽस्य तार॰इतच्। पाशबद्धे "पश्याम्येव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्" रा॰

अवपीड त्रि॰ अवपीडयति अव—पीड—अच्। १समन्तात् पीडके "चिकित्साविशेषे पु॰ २वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्" सुश्रु॰ "प्रतिमर्शोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा। शिरोविरेचनं चेति नस्तः कर्म्म च पञ्चधा" इति चक्रदत्तोक्ते ३नासिकाचिकित्साभेदे च। तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा "अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः। शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः" इति।

अवपीडन न॰ अव+पीड—णिच् ल्युट्। १निष्पीडने। सुश्रुतोक्ते २पीडनदोषभेदे "अतिपीडितता शिथिलपीडितता भूयोभूयोऽवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः"। युच्। अवपीडना निष्पीडने स्त्री "अङ्गावपीडनायाञ्च अश्मशोणितयोस्तथा" सुश्रु॰। [तीर्णे च।

अवप्लुत त्रि॰ अव+प्लु—क्त। समन्तात् सिक्ते १आर्द्रीभूते २अव-

अवबन्ध पु॰ अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ्। सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्माश्रये। "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः" इत्युपक्रम्य "उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्कराः। तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका। बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः" इत्यादीन्युक्त्वा "न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनि" इति लक्षिते १रोगभेदे वर्त्मावबन्धं इत्येकं नामैवोचितम्। भावे घञ्। समन्तात् २बन्धने च। [बन्धे च।

अवबाधा स्त्री अव+बाध—अ। १समन्तात् बाधायां २प्रति-

अवबाहुक पु॰ अवबद्धो बाहुर्येन प्रा॰ब॰। सुश्रुतोक्ते वायुरोगभेदे यथा "अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्। शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम्"। [ज्ञातरि।

अवबुद्ध त्रि॰ अव+बुध—कर्म्मणि क्त। १ज्ञाते कर्त्तरि क्त।

अवबोध पु॰ अव+बुध—भावे घञ्। जागरणे। "यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ" मनुः। २ज्ञानमात्रे च "स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः" रघु॰ "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघुः। प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते" सा॰द॰।

अवबोधक पु॰ अवबोधयति अव+बुध—णिच्—ण्वुल्। १अर्के। नृपाणां निद्राभङ्गकारके २स्तुतिपाठकादौ च ३ज्ञापके त्रि॰।

अवबोधन न॰ अव+बुध—णिच्—ल्युट्। ज्ञापने। "सेतरार्थानन्वयतृस्वार्थस्यावबोधने" शब्दशक्ति॰।

अवभञ्जित त्रि॰ अव+भ्रस्ज—क्त भर्ज्जादेशः। १भ्रष्टे २दग्धे च।

अवभाषण न॰ अव+भाष—ल्युट्। कथने "व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी" सा॰द॰

अवभास पु॰ अव+भास—भावे घञ्। १ज्ञाने २प्रकाशे अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३मिथ्याज्ञाने च।

अवभासक त्रि॰ अवभासयति अव+भास—णिच् ण्वुल्। १प्रकाशके सर्व्वावभासके कूटस्थे चैतन्ये न॰। "यस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति" श्रुतेः "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेश्च तस्य सर्व्वावभासकत्वम्।

अवभासित त्रि॰ अव+भास+णिच्—कर्म्मणि क्त। प्रकाशिते।

अवभृथ पु॰ अव+भृ—कथन्। मुख्ययागसमाप्तौ क्रियमाणे १यज्ञशेषकर्म्मणि, यज्ञाङ्गभूते यज्ञाकार्य्ये २स्नाने च। "नावभृथं सरस्वत्याम्" कात्या॰२४,६,२२, "सरस्वत्यां नावभृथं कुर्य्यात्" कर्कः "परिपार्श्वेषूदकेषु" "असत्स्वाहृत्य ततः" कात्या॰ २४,६,२३,२४ "मर्हति पात्रे कटाहादौ" कर्कः। अवभृथस्नानविधिश्च तैत्तिरीयब्राह्मणे २अष्टके ६अ॰६अनु॰, "यद्देवा देवहेडनम्" इत्यारभ्य "समिदसि जगत्योषि "चेत्यनुवाकपर्य्यन्ते उक्तः। "स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि" माघः "सर्व्वैनोऽभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते"। "तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्" । या॰स्मृ॰ "भवं कोपेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" "प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्त्तेः" "भ्रातरावभृथाप्लुतो मुनिः" इति च रघुः।

अवभ्रट त्रि॰ अवनता नासिका प्रा॰ब॰ नतार्थे नासिकाया-

भट्टादेशः अस्त्यर्थे अच् । अवनतनासिके (खांदा) ।

अवम त्रि० अव+अमच् । १रक्षके २पितृगणभेदे पु० "अवमैस्त ऊर्वैः काव्यैस्ते पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतो नाराशंसस्य" ता०ब्रा० "त्रिविधाः पितरः अवमाः ऊर्वाः काव्याश्चेति अनुसवनं नाराशंसदेवताः । हे सोम ! अवमैः रक्षकैः एतत्संज्ञकैः पितृभिः" भा० । अपादानेऽमच् । ३पापे ४गर्हिते ५कुत्सिते च त्रि० । अधोभवः अवस्ताद्भवः "अवोऽधसोर्लोपश्चेति" मः अन्त्यलोपः । ६अधमे त्रि० "अनलकानलकानमवमां पुरीम्" रघुः । "या त ऊतिरवमा या परमा" ऋ०६,२५,१,"उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ०६,२१,५ "प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानीच्यते सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न० । तदानयनप्रकारश्च सि०शि० "शशाङ्कमासोनितसावनेन ०,२८,१० त्रिंशद्गुताः लब्धदिनैस्तु चान्द्रैः । रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६३,५४,२२ क्षयाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्" । युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि । तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम् । तत्र दिवसः शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिकाः दश पानीयपलानि ०,२८,१० . इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके कुदिनात्मकमवमखण्डम् । यद्यनेन ०,२८,१०, त्रिंशद्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैनैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६३,५४,२२ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं कल्पेऽपि अनुपातात् । 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः शाधितानि चेत् । सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्दशात्मथा" इति सि०शि० । कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव । "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः खवाणवाणाम्बराक्षिवेदुदस्राः" २५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स विधुमाससंचयः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनैर्दिनक्षयाः" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन वर्ज्जिते क्षयाहाः स्युः । अत्र वासना । चन्द्रभगणा रविभगणैरूनाश्चान्द्रमासाः स्युः अतो विपर्ययाच्चान्द्रमासोनाश्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभ्रमाः सावना दिवसा भवन्ति । चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता० । "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम्" ज्योति० त०

अवमत त्रि० अव+मन–क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च ।

अवमताङ्कुश पु० अवमतोऽङ्कुशस्तद्घातो येन । दुर्दान्ते गजे ।

अवमति स्त्री अव–मन भावे क्तिन् । १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च । [वमा तिथिः" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमतिथि स्त्री कर्म्म० । "स्युस्तिस्रस्तिथयो वारे एकस्मिन्

अवमदिन न० कर्म्म० । "तिथ्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र-तद्भवत्यवमदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये ।

अवमन्तव्य त्रि० अव+मन–तव्य । १अवज्ञेये२अनादरणीये "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः" मनुः ।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप् । १अवज्ञातरि २तिरस्कर्त्तरि च ।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच् । सुश्रुतोक्ते पालीस्थे उपद्रवरूपे १रोगभेदे "अतऊर्द्ध्वं नामलिङ्गं वक्ष्ये पाल्यामुपद्रवान् । उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डुयुतो भृशम् । अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति" । "प्रलेपनमिदं दद्याद् अविच्छ्यावमन्थके" सुश्रु० । तत्रोक्ते शूकदोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रमप्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षपिका अष्ठीलिका ग्रथितं कुम्भीका अलजी मृदितं सम्मूढपिडका अवमन्थ"इत्युपक्रम्य । "दीर्घा बह्व्यश्च पिडका दीर्यन्ते मध्यतस्तु याः । सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षितः । "अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते" सुश्रु० । ३अवमन्थनकारके त्रि० ।

अवमर्द्द पु० अव+मृद–घञ् । १पीडने । "स च त्वमासाद्य रणावमर्द्दम्" रामा०२राज्याङ्गभेदे "अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम्" इति भा० शा० राजधर्मे ।

अवमर्ष पु० अव+मृष–घञ् । १आलोचनायाम्, "मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः । इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति स्मृतः सा०द० लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यङ्गभेदे च । विमर्ष इति पाठान्तरम् ।

अवमान पु० अव+मन–भावे घञ् । १अवज्ञायाम् २अनादरे च "अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" मनुः ।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन–युच् । अपमानकरणे "तत्त्वज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमानना" सा०द० । भावे ल्युट् । अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्" हेमच० ।

अवमानित त्रि० अव+चुरा० मन–क्त । १कृतापमाने २कृतानादरे च "विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता" सा०द० ।

अवमानिन् त्रि० अव+मन--णिनि स्त्रियां ङीप्। १अवज्ञातरि २अनाद्रियमाणे च "धिङ्मामुपनतश्रेयोऽवमानिनम्" शकुन्तला। [३अनादरणीये च।

अवमाननीय त्रि० अव+चु०--मन-अनीयर्। १अवज्ञेये

अवमान्य त्रि० अव+मन--ण्यत्। १अवज्ञेये २तिरस्कार्य्ये च "सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्" मनुः अव+चु०मन-ल्यप्। ३अवज्ञायेत्यर्थे अव्य०।

अवमार्जन न० अव+मृज-भावे ल्युट्। १प्रक्षालने करणे ल्युट्। २तत्साधने जलादौ "इमा ते वाजिन्नवमार्ज्जना नाम्" ऋ० १,१६३,५, "अवमार्ज्जनानि अङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि" भा०।

अवमूर्द्धन् त्रि० अवनतो मूर्द्धाऽस्य। अवनतमस्तके।

अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् शेते शी-अच्। अधोमुखतया शायिनि मनुष्ये। "उत्तानशयादेवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः" इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम् २तथाभूततया शायिमात्रे त्रि०। [उन्मोचने।

अवमोचन न० अव+मुच-भावे ल्युट्। बन्धनराहित्ये

अवमोटन न० अव+मुट्-णिच्-ल्युट्। (मोचड़ान) परिवर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने।

अवयजन न० अव+यज-गतौ करणे ल्युट्। अपगमसाधने "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि" ताण्ड्यब्रा० "अवयजनम् अपगमनसाधनम्" भा०।

अवयव पु० अवयूयते कार्य्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु--कर्मणि अप्। १द्रव्यारम्भके द्रव्ये "यथा परमाणुः द्व्यणुकं द्व्यणुकस्त्रसरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयविपर्य्यन्तानि सर्वाणि द्रव्याणि स्वाश्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" वै०सू० उक्तेः। अन्त्यावयविभिन्नद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजातीयद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न कस्यचिदारम्भकम्। आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवायेनाऽवस्थित्याऽवयवत्वम्। आरम्भकद्रव्यञ्च उपादानकारणतया समवायिकारणतया च व्यवह्रियते अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते "अनित्या च तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी" भाषा०। अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अवयवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्वमेवावयवत्वम्। यु अमिश्रणे अप्। २देहे तस्यान्त्यावयवितया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायशून्यत्वात् तथात्वम् ३हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषान्तथात्वम्। ते च प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे उक्ताः। अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते "सर्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः पृथक् दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात्। तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः। तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति"। अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते। "तृतीये तु मासङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याहुक्तिस्तु व्यक्ताङ्गतापरा। ४समुदायस्य एकदेशे "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च" भर्त्तृहरिः "क्षणाहोरात्रावयवाः" पा०। "क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" म०भा० "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्। बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" वाक्यप०। एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिकादीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात्। न्यायादिमतसिद्धपरार्थानुमानसाधनेषु ५वाक्येषु च। ते चावयवाः पञ्च इति बहवः त्रय इत्यन्ये। यथा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः हेतूदाहरणोपनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः। यथा पर्व्वतो वह्निमान् धूमात्, योयोधूमवान् स वह्निमान् यथा महानसम्, वह्निव्याप्यधूमो धूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान्। प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणिकृते अनुमानखण्डान्तर्गते ६ग्रन्थे। ७उपकरणमात्रे च।

अवयविन् त्रि० अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इनि। अवयवजन्ये द्रव्ये। अवयवित्वं च कार्य्यद्रव्यत्वम्। तच्च नैयायिकादिभिरवयवाङ्गितया उत्पद्यते इत्युरीकृतम्। तत्र मुक्ता० प्रमाणमप्युपन्यस्तम् "ननु अवयविनि किं मानं? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

च्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्। न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, नैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात्। न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततौ कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात्। न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्ततेः दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात्। न च अदृश्यद्व्यणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम्। यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेः तदभावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयविधाराया अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः। अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः" । व्याख्यातञ्चैतत् दिनकर्य्याम्। 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घट इत्यादिप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः। तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य। तत्र दृष्टान्तमाह यथेति। तत्समूहस्य केशसमूहस्य। अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः। प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः। दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य। तस्यैवेति एवकारस्य प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वय इति तथाच सन्निधान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद्दशायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका प्रत्यक्षत्वमिति भावः। उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः। अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे। तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले)। तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः। स्वभावात् कारणनैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादिपरिग्रहः। तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभावादित्यर्थः। अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनां तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वाभावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेरनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तत्र घट इत्यादिप्रतीतिविषयताया अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक्। मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूताया अवयवसंख्याया उभयत्र साम्यादिति भावः। नच मेर्ववयवानां न सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेर्ववयवतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेषस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

ऽयवानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत्न त्विति । असमवेतकार्य्योत्पत्ति प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धावपीति त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः । तदसिद्धेरिति अवयवधारायाः असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्यपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् विशकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् नच तत्संयोगएवस्यैव घटत्वं घटोद्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात् सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति"। अयमवयवी कारणात् भिन्नएव कार्य्यकारणयोरैक्याभावात् नियतपूर्व्ववर्त्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्वनियमेन कार्य्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते" इति वै० सूत्रे अन्तरपदमुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यवेदान्तिनश्च कार्य्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" "युक्तेश्च शब्दान्तराच्च" शा० सू० तद्भाष्ये चोक्तम् । 'युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्य सत्त्व-मनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्सुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् । तच्चासत्कार्य्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्व्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्य्यवादहानिः सत्कार्य्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्य्यं नियच्छेत् असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्य्यम् । अपिच कार्य्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्यमानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्य्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्तेत उत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तेत तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवी वर्त्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्ययबलं प्रत्येकं दृश्येत न चैवं नियतं दृश्यते । प्रत्येकं परिश्रमाणो वाहयितः कार्य्याधिकारात्तस्य चैकत्वात् एकेनापि समकार्य्यं कुर्य्यात् तथा च पृथक्कार्य्यं, न चैवं दृश्यते । प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्याभावे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत् । क्रिया च नाम स्यादकर्तृका चेति विप्रतिषिद्धम् । घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत तथा च सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च । अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा । अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य । न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते । यदि च वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं भविष्यतीति । वयन्तु पश्यामो वन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति । नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति । नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते । कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि । न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र तत्र युक्तं नान्यत्रेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा । तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः । तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च । एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः । यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् । समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारैः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् । समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः । तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिवृक्षादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्ते इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् । तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते । एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते । पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरः "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि । "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत्पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति । तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा० । "पटवच्च" शा०सू० । यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किं मयं पटः किमन्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पटः इति । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्य्यमसदेव सत् तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं सद् दृश्यते ॥ ततः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्य्यमित्यर्थः" भा०। सां०कौ० कारणात् कार्य्यस्यानन्यता दर्शिता यथा "कार्य्यस्य कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति यथा गौरश्वस्य। धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम्। उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नाथयोरुपादानोपादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः। तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः" नचेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणात् । इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्य्यं दृश्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्य्यात् पटगुरुत्वस्य कार्य्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्येतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः। स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः। यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचविकाशिभ्यो न भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रकाशकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामार्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविकावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वाणा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारकव्यापारात् प्राक् सन्नसन्वा असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण । न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्ते इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वकारणसत्तासमवायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्याप्रियन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारकत्वाभावात्" व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा "तद्धर्मत्वात् तेषां तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ताकत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्वयव्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूपहेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मश्चेत्यादि । धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति । अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासे क्लीवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्य्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते इत्युपादानम् कार्य्यस्यानागतावस्थाविशेषाश्रयरूपं कारणं तदाश्रितसूक्ष्मावस्थापन्नं कार्य्यन्तूपादेयं तद्भावात् कार्य्यकारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्य्यस्यानागतावस्थाश्रयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य्यरूपेणान्यस्य दुर्वचत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्य्यजननाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च पटादिजननाय तन्तवः न तु मृदादयः । न च प्रागभाव एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्य्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः । संयोगाप्राप्त्यभावादिति। संयोगश्च अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् । तथा च संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगो दृष्टः यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः स्वमते तत्र तन्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च । अप्राप्तिर्वेति विभागश्चेत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः । गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्यो भिद्येत तदा-तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषोऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिन्नत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तन्तुगुरुत्वस्य कार्य्यं स्वाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः । अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् । पट इति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः । फलितमाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति । अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते स्यात्मनोत्यादि । क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन सतः स्वस्योत्पत्तिविनाशावनुपपन्नाव इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः पश्चात्पुनर्द्वन्द्वः । तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, ? प्रयोजनान्तरनिबन्धनस्यादित्यर्थः । इत्यङ्गात्र प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसंज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्य्यभेदवत्त्वाच्च । इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः । समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवएव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिहन्तीति भावः । एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचाराच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः । तदेव क्रमश उपपादयति एकस्यापीति । प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति । कूर्म्मेत इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्म्मे इत्यर्थः सार्व्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिल् । यथाहेति भगवद्गीतायामिति शेषः । असतोऽसत्त्वाश्रयस्य, भावः सत्त्वम्, सतः सत्त्वाश्रयस्य न अभावः असत्त्वम् सदसतोरेकत्र समावेशाभावादिति शेषः । आपादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः । इति यन्मतं तदनूद्य नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः । एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भाववादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि । कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्ते नान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य सतएव सिद्धत्वादित्यर्थः । क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवह्रियन्ते इत्यपि बोध्यम् । यद्धि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिवन्दिरूपदूषणदानायाह अथावदुत्पद्यत इत्यादि । उत्पत्तिः

व्याद्यव्यसंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोगमात्रः गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्तिव्यवहारस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्थान्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारणव्यापारापेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि । दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः । पटादिशब्दस्य उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः । अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन् धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात् । कालान्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः । एवमुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवशङ्कया अन्यरूपतास्वीकारेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह तस्मादियं पटोत्पत्तिरित्यादि । स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः । समवायस्य च सर्व्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्तया स्वकारणे विद्यमानतया यः कार्य्ये समवायस्तथा च स्वसत्ताकालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्व्वमसत्त्वान्न कादाचित्कत्वव्याघात इति भावः । उभयथापि उत्पत्तेरुभयरूपमध्येऽन्यतरूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्व्वजनानुभवसिद्धायाः कारणव्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तुल्यत्वात् प्रतिबन्दिसमाधानमिति भावः । उत्पत्तेः कार्य्यस्य रूपेण सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति । पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात् तेन सह कारणानां संबन्धएव कार्य्यस्य उत्पत्तिस्तथा च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भावः । दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भवन्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूपतायाः सर्व्वैरिष्यमाणत्वात् कारणानां च क्रियानुबन्धित्वेनैव कारकत्वाभ्युपगमात् । तन्तुभ्यः पटउत्पद्यते इत्यादिषु च तन्त्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेश्च नोत्पत्तेः पटरूपसंबन्धरूपतेति” भावः ।

अवयाज् पु० अव+यज–ण्वि । अपकृष्टयाजके संबुद्धौ अवयाः ।

अवयातृ त्रि० अव+या–तृच् । पृथक् कर्त्तरि । “अदितिर्भवात्वयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८,४८,२ । “अवयाता पृथक्कर्त्ता” भा० ।

अवयान न० अव+या–ल्युट् । अपगतौ “इयं धीर्भूया अवयानमेषाम्” ऋ० १,१८५,८, “एषां पापानामवयानमपगमम्” भा० ।

अवयुन त्रि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न०ब० । प्रज्ञाशून्ये । “स इत्तमोऽवयुनम्” ऋ० २,२१,३

अवर् पूजयां कण्ड्वा०प०सक०सेट् । अवर्य्यति पूजयतीत्यर्थः ।

अवर त्रि० वृ–बा० अप् न०त० । १चरमे, २अधमे, ३कार्य्ये च । ४पश्चाद्वर्त्तिनि ५देशे ६काले पु० ७दिशि स्त्री ८तद्वर्त्तिनि त्रि० । हस्तिजङ्घायाः ६पश्चाद्देशे न० । “दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे सर्व्वनामकार्य्यम् ङसिङ्योस्तु वा । “श्रद्दधानः परां विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च । व्यवस्था च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता यदवरं कौशाम्ब्याः । कालकृता यदवरमाग्रहायण्याः । बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे । मासेनावरः मासावरः इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्व्वनामकार्य्यं मासावराय इत्यादि च । “इषुमात्रावरंस्थण्डिलमुपलिप्य” कठ० सू० । ५त० । अत्यन्तश्रेष्ठे त्रि० ।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन–ड । १कनिष्ठसोदरे भ्रातरि, २शूद्रे च । मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात् तथात्वम् ३कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४शूद्रायाञ्च स्त्री टाप् । “अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्” रामा० “यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः “विदर्भराजावरजा तथैवम्” । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा” इति च रघुः ५पश्चाज्जातमात्रे त्रि० । “आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वपतेरवरजत्वमाययौ” माघः ।

अवरत त्रि० अव+रम–क्त । विश्रान्ते अनवरतं सततम् ।

अवरतस् अव्य० अवर+तसिल् । अवरः अवरस्मिन् अवरस्मादित्यर्थे । अवरतः रमणीयम् आगतः, वर्त्तते वा ।

अवरति स्त्री अव+रम–क्तिन् । १विरामे, २निवृत्तौ च ।

अवरवर्ण पु० कर्म्म० । शूद्रे ।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन–ड। शूद्रे "या तु दृष्टिनिपातेन सवर्णेनावरवर्णजः" "ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्" इति च मनुः।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च। अवरम् अधमं व्रतमस्य। ३हीनव्रते त्रि०।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्त्ती शैलः। अस्ताचले।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति। प्रथमा पञ्चमीसप्तमीष्वर्थे रवरशब्दस्यार्थे। अवरस्तात् रमणीयम्, आगतः वसति वा। [अत्यन्तनिर्जने।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा०। अवतते रहसि

अवरार्द्ध न० कर्म्म०। अपरभागे "सकृत्कर्म्म पितॄणाम-परार्द्धं देवानाम्" इति। "अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-स्तृह्य" शत०ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भवः यत्। शेषभागभवे। न वरत्वेन ऋध्यते ऋध-णिच्-कर्मणि यत्। न्यूने। "नावरार्द्ध्यं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः" छन्दो० परि०। "अवरार्द्ध्यं न्यूनम्" स०त०रघु० "दशगवावरार्द्ध्या दक्षिणा" श्रा० त०।

अवरीण त्रि० अव+रिङ–क्त। तिरस्कृते। [न्त्यल्पे।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् न०त०। स्त्रियां ङीप्। अत्य-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज–क्त। १भग्ने २रोगाश्रिते च।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध–क्त। १प्रतिरुद्धे अन्यैरसंलक्षिते २गुप्ते च "अस्ति कश्चिद्राजसूनुरवरुद्धश्चरन्" दशकु० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री। (राखनी)।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन्। १अवरोधने २प्रतिरोधे "इन्द्रियाणां वीर्य्यायावरुद्धौ" श्रुतिः।

अवरूढ़ त्रि० अव+रुह–क्त। १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निम्नगते। २उत्पाटिते वृक्षादौ च।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच–णिच्–ण्वुल्। अवरोचके रोगभेदे "स हृग्गन्धिकुखं तत्र काम-श्वासावरोचकः" सुश्रु०।

अवरोध पु० अव+रुध–भावे घञ्। १निरोधे "फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोधः" सुश्रु० बलादि० मतुप् वा ठनो बाधक इति अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि०। कर्म्मणि घञ्। राजान्तःपुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च। "तत्र कृत्यावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्"। "कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि" रघुः आधारे घञ्। ४राजान्तःपुरे। "पश्चादवरोधे शतयोमदायैः" इति रघुः। "निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः" कुमा०। "विलसवक्षमवरो-धवधूःपपात" माघः। ल्युट्। अवरोधन निरोधे न०।

अवरोधक त्रि० अव+रुध–ण्वुल्। १प्रतिरोधके २आवरके च। "सुधन्वा वीर्य्यवान् राजा मिथिलामवरोधकः" रामा० आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी।

अवरोधायन न० ६त०। अन्तःपुरे।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन्। राजा-न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ। अवरोधः स्थानं निवासत्वेनास्त्यस्य ठन्। "अपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री। "ययुस्तुरङ्गाधिरुहोऽवरोधिकाः" माघः।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध–णिनि स्त्रियां ङीप्। १रोधके २आवरके च।

अवरोपण न० अव+रुह–णिच् पः ल्युट्। उत्पाटने।

अवरोपित त्रि० अव+रुह–णिच् पः क्त। उत्पाटिते।

अवरोह पु० अव+रुह–घञ्। १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध-देशान्निम्नदेशगमने। कर्त्तरि संज्ञायां च। तरोर्मूला-दग्रपर्य्यन्तमारूढ़ायां २गुडूच्यादिलतायाम्। ३अपादाने घञ्। चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्व्वेऽवतरन्ति। तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च" शा० सू०। "इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढ़ानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते "तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत"मित्यारभ्य यावत् "रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वा-दियोनिमिति"। तत्रेदं विचार्य्यते किं निरनुशया भुक्तकृत्स्न कर्म्माणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशयाः? इति। किं तावत् प्राप्तं निरनुशया इति। कुतः? यावत्सम्पातमिति विशेष-णात्। सम्पातशब्देनात्र कर्म्माशय उच्यते सम्पतत्यनेना-स्माल्लोकादमुं लोकं फलभोगायेति। यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति। "तेषां यदा तत्पर्य्यवैताति" च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते। स्यादे-तत् यावदमुष्मिंल्लोक उपभोक्तव्यं कर्म्म तावदुपभुङ्क्त इति कल्पयिष्यामीति नैवं कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात्। "प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्म्मणस्तत्र क्षयितां दर्शयति। अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः। तस्मादविशेषेण यद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पट इत्युपपद्यते। तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः "कृतात्यये अनुशयवानिति"। येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवितृकिरणसंपर्काद्धिमकरका इव हुतभुगर्च्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम्। ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति। केन हेतुना? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह। तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति"। चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति। दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूप उपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्म्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति। कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्व्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति। ननु कार्य्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणावस्थानं न्याय्यम्। नायं दोषः न हि सर्व्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्म्मणः प्रतीजानीमहे। ननु निरवशेषकर्म्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः। वाढं तथापि स्वल्पकर्म्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृप्तः चिरप्रवासात् परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एवमनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति। न चैतद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्य्यविरोधित्वादित्युक्तम्। नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्म्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति। तदेतदपेशलं स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कञ्चित् फललेशं जनयतीति" न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते। स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते। तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्म्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात्। अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः। तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत "तद्य इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति"। तस्मादामुष्मिक फले कर्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति। यदप्युक्तं यत्किञ्चित्यविशेषेण परामर्शात् सर्वस्येह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति। नैतदेवम् अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात्। यत्किञ्चिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्मारब्धभोगं तत् सर्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते। यदप्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित् कर्मणामुष्मिँल्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति। तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम्। अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततो वक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणः युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति। नह्यनारब्धफलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेककर्म्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात्। नापि कस्यचित् कर्म्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। नच धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनतादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। नच दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणोवृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोऽयमशेषकर्म्माभिव्यक्त्यभ्युपगमः। शेषकर्म्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवञ्चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्य्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयानेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादभ्रादिसंख्यानाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" शा०सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तन्तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेवकल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततो वायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावो मुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहो नोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबन्धाच्च तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्य्यते" भा०। "नातिचिरेण विशेषात्" शा०सू० "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व्वपूर्व्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति?। तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुत एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति'। तकार एकः छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तोमन्तव्यः दुर्निष्प्रपततरं दुर्निःक्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणं भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्व्वेषु सुखनिःप्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषश्चायं निःप्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासम्भवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति" भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलापात्" सू० "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते" इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुतः एतत्? जनेर्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म सुखदुःखान्वितम्भवति एवं ब्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्ववत्। यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेवं ब्रीह्यादिभावोऽपि स्थावरैः संश्लेषमात्रम्। कुत एतत्? तद्वदेवेहाप्यभिलापात् कोऽभिलापस्य तद्वद्भावः? कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं यथाऽऽकाशादिषु न कञ्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्त्वमनुशयिनाम्। यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं "रमणीयचरणाः कपूयचरणा" इति च। अपि च मुख्येऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु कण्ड्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम्। तत्र ब्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत, अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति। एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य। न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे। भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे" भा०। "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" सू०। "यत् पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनो ब्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते। न शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन् देशे काले निमित्ते च यो धर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं ज्ञानं कस्यचिदस्ति। शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितः स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम्। ननु "मा हिंस्यात् सर्व्वा भूतानीति" शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति"। बाढं उत्सर्गस्तु सः। अपवादः 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च। तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम्। नच श्वादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति। अतश्चन्द्रस्थलात् स्खलितानामनुशयिनां ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्य्यते" भा० "रेतःसिग्योगोऽथ" सू०। "इतश्च ब्रीह्यादि संश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं ब्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते। 'यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति'। न चात्र मुख्यो रेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्रावश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः। तद्वद्ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः" भा०॥ "योनेः शरीरम्" सू०॥ "अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि योनेरधि शरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगायतनम् इत्याह शास्त्रम् "तद्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि। तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे ब्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति। तस्माद्ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्" भा०। संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। 'वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकेऽंशभेदे च। "अवरोहशताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः" रामा०। ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे उदा०।

अवरोहण न० अव+रुह भावे ल्युट्। अवतरणे (नामा) "एवमारोहणावरोहणमतः"। कात्या० १८।२।६।

अवरोहशाखिन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति अव+रुह–अच् कर्म्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी शाखा कर्म्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इनिर्वा। वटवृक्षे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम्। श०। अवरोहिशाखोऽप्यत्र।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-ण्वुल् टाप् कापि अतइत्त्वम्। अश्वगन्धालतायाम्।

अवरोहित पु० अवरोहितो वर्णः। अल्परक्तवर्णे मध्वादि० अचो बाधकः मतुप्। अवरोहितवान् अल्परक्तवर्णयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अवरोहिन् त्रि० अव+रुह-णिनि। १वटवृक्षे। २अवतरणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ज्योतिषोक्ते ३दशाभेदे तथा हि दशाशब्दे वक्ष्यमाणस्य "आद्यं कुराजीयवकेऽधुपूर्वा"

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि “आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके” इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथममारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् “उच्चाङ्गपञ्चभस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्टफलानर्था नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचाङ्गपञ्चभस्थस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता”। इति सामान्यतोऽभिधाय” “दशाऽवरोहा दिननायकस्य क्षपिक्रियावित्तभ्रष्टेष्टनाशम्। चौराग्निपीडां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्” सू०। “निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्”।च०“धरासुतस्यावप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति”।म०।“शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विद्यानहीनं पदरारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्”।बु०। “देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सहसैव नाशम्। सहद्युयशःकान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सहसैव याति”।वृ०।“भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रबन्ध्वार्त्तिमनोविकारम् भूमूत्ररोगं मदनार्त्तिमेति” शु०। “दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्” सर्वार्थचि० राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशाख्योक्तः वर्ग वा। १स्वरवर्णमाले, “अकचटतपयशाः वर्गा” इतिकोरत्नम्। वर्गः समूहः न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसंख्यकेषु (अ)वर्णेषु” “अइत्यष्टादशानां संज्ञा”सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरोधिनि २अपवादे। “सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे “न चावदद्भर्त्तुरवर्णमार्य्या” इति च रघुः।

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमानः विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श० आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोऽप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभावः लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। “विपुलतरोन्नतस्तलोचनावलग्नम्” माघः।

अवलत्तिका स्त्री अव+लत–तिकन्। गोधायाम् उज्ज्व०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। “सावलम्बगमना मृदुस्वना” रघुः करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे “अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूत्र पतिष्यतः करसहस्रमपि” माघः। “संहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्” कुमा०। “प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय” शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते “अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत”-नैषध०। ३शीघ्रे न० ४महति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि “यस्याभवानपरधूर्य्यपदावलम्बी”रघु०“स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी” कुमा० “अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्” रघुः। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। “भगवति मरीचिमालिनि अस्ताचलचूडावलम्बिनि” काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्विते “न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च

नान्यैर्नान्त्यावसायिभिः'' मनुः। २कृतलेपने ३समन्तात् लिप्ते च

अवलीढ त्रि० अव+लिह–क्त। १भक्षिते २कृतावलेहे ३जिह्वाग्रेणास्वादिते ४व्याप्ते च "अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणः'' वेणी०। "पतत्त्रिणावलीढस्य शुना संस्पृष्टमेव च'' मनुः।

अवलीला स्त्री अवरा लीला। १अनायासे २अनादरे च।

अवलुञ्चन न० अव+लुन्च–ल्युट्। १छेदने २उत्पाटने ३केशादेरबन्धने ४अपनयने "दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सश्लिष्टेऽवलुञ्चनम्'' च। सुश्रु०। [अकृतबन्धने च।

अवलुञ्चित त्रि० अव+लुन्च+क्त। उत्पाटिते अपनीते

अवलुण्ठन न० अव+लुठि–भावे ल्युट्। भूमौ पतित्वा परिवर्तने (लोटा)।

अवलेख पु० अव+लिख भेदने भावे घञ्। अवभेदने "वंशावलेखसंयुक्ते मूत्रे चाजाविके भिषक्'' सुश्रु०।

अवलेप पु० अव+लिप् भावे घञ्। १गर्वे "प्रियसङ्गमेष्वनवलेपमदा'' माघः बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्'' माघः। "ऐरावतमदावलेपलनापारिजातशाखा'' काद०। २लेपने ३भूषणे ४सम्बन्धे च।

अवलेपन न० अव+लिप–भावे ल्युट्। १विलेपे, २भूषणे, ३सम्बन्धे ४गर्वे च। करणे ल्युट्। ५चन्दनादौ।

अवलेह पु० अव+लिह–घञ्। १जिह्वाग्रेणास्वादने। कर्म्मणि घञ्। २तदास्वाद्ये औषधादौ च। "अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः खदिरासननिम्बराजवृक्षशालसारक्वाथे तत्सारपिण्डान् सूक्ष्मपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रमवतार्य्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्यादेवं सालसारादौ न्यग्रोधारग्वधादौ च लेहान्कारयेत्'' इति सुश्रु०। [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये।

अवलेह्य त्रि० अव+लिह–कर्मणि ण्यत्। जिह्वाग्रेण आस्वा-

अवलोक पु० अव+लुक–लोक–वा घञ्। दर्शने चाक्षुषज्ञाने "जृम्भाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्'' सा०द०।

अवलोकन न० अव+लुक–लोक–वा ल्युट्। १दर्शने, २अनुसन्धाने च। "न बभुवुरवलोकनक्षमाः'' रघुः। करणे ल्युट्। ३आलोके, ४नेत्रे च। योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः'' रघुः।

अवलोकित त्रि० अव+लोक–अर्म्मणि क्त। १दृष्टे। भावे क्त। २दर्शने न०। ततोऽस्त्यर्थेऽच्। ३बुद्धभेदे पु०।

अवलोकिन् त्रि० अव+लुक–लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप्। वीक्षके दर्शके "तव प्रियं यच्चतुरावलोकिन्यः'' कुमा०।

अवलोप पु० अव+लुप–घञ्। १खण्डने २नाशने ३विलोपने "यदधयदधरावलोपनृत्यत्'' माघः। [अनुकूले।

अवलोम पु० अवनतं लोम आनुकूल्यम् प्रा०त० अच् समा०।

अवल्गुज पु० अवल्गोरशोभनाज्जायते जन–ड। १सोमराजीलतायाम्। (हाकुच) २असाधुजाते त्रि०।

अववर्षण न० अव+वृष–भावे ल्युट्। सकृज्जवर्षणे। "स्वप्नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सकृत्कालद्रव्यैकार्यत्वात्'' कात्या० १।७।१२। 'तथा नदीं दृष्टिस्तु कृत्स्नामेवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुङ्क्ते न चावान्तरनिद्रां नाप्येकं स्रोतः, नाप्येकां वर्षधाराम् तस्मात् सकृत्प्रयोगः तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात् सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव'' कर्कः।

अववाद पु० अव+वद–घञ्। १निन्दायाम्, २विश्वासे, ३अवज्ञायाम्, ४अवलम्बने च।

अवश त्रि० नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य। १अस्वाधीने, २कामादिपरवशे, ३पराधीने च। "जग्ध्वाह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः'' मनुः। कार्य्यतेऽह्यवशः कर्म्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः'' "कार्य्यतेऽह्यवशोऽपि सन्'' इति च गीता।

अवशस् त्रि० अव+शन्स–क्विप्। अववादे अवशंसने "अवशसा निःशसा यत् परागसो पारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः'' अथ० ६।४५।२।

अवशातन न० अव+शद–णिच्–तङ् ल्युट्। १नाशने २शीर्णताकरणे। "मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथ'' इति सुश्रुतः

अवशिरस् त्रि० अवनतं शिरोऽस्य प्रा०ब०। अवाङ्मस्तके।

अवशिष्ट त्रि० अव+शिष–क्त। १अतिरिक्ते, २परिशिष्टे, ३अधिके च। "सुराकामद्यु तत्कृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्'' या० स्मृ० "वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आमिक्षावशिष्टं जलमिति रघु०।

अवशीभूत त्रि० न वशीभूतः। अनायत्ते। अवशीकृतोऽप्यत्र।

अवशीर्ष(क) त्रि० अवनतं शीर्षं यस्य वा कप्। १अवाङ्मस्तके। अवाक्शीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २शय्यादोषभेदे पु० "अवाक्शीर्षं दौर्बल्युब्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थिततादश्चिवापार्श्वशायिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा'' इति। ३नेत्ररोगभेदे नेत्रव्यापदोऽभिधाय "अतिपीड़ितवह्नोषान् विधिं चाप्यवशीर्षके'' इति सुश्रुतः।

अवशेष पु० न० अव+शिष–भावे घञ्। १कृतपदार्थस्य शेषे २समाप्तौ च "तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्'' भट्टिः कर्मणि घञ्। अवशिष्टे।

अवघोष पु० अव+घुष—भावे घञ्। अत्यन्तघोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणाभिवृत्तौ "अवश्यकरणस्याकरणाभिवृत्तिः" प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य० अव+श्यै—डमु। १निश्चये २अशक्यनिवारणे च। "अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः" मनुः "अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते" भा०शा०प०। "लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि" इत्युक्तेः कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। "अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा" नैष० अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भावे त्रि०। "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै—क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै—ण। १कुज्झटिकायाम्, "अवश्यायकणास्तावाश्वाकमुक्ताफलत्विषः" भट्टिः। २अभिमाने च। पृ० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि—ल्युट्। चूल्लीतोऽवतार्य्य स्थापने। "अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्व्वापरीभूतः व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः" सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ—क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, "अवष्टब्धा यष्टिः" सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु० अव+स्तम्भ—घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। "अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्"। सुश्रु० कर्म्मणि घञ्। २स्तम्भे, "रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा" रघुः "न पर्य्यस्तिकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात्" सुश्रुतः ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्वान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन—घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेशः। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः, वसति वा। अव—भावे असिच्। १रक्षणे न०। कर्म्मणि असिच्। २यशसि ३अन्ने ४धने च न०। "मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य" य०११,६२ "अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा" वेददी०गमने च "आवां रथोनियुत्वान् वक्षदवसे" ऋ०१,१३५,४, "अवसे रक्षणाय गमनाय वा" भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्य्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च "एतत्ते रुद्रावसं तेन" य०३,६१ "अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते" वेददी०।

अवसक्त त्रि० अव+सन्ज—क्त। १संलग्ने। "अनुजानुमध्यमवसक्तेति" किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवबद्धे सक्थिनी यया कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे "शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्" मनुः "अहिना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन" किरा० १२,२२, टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न० अव+सम्+डी—क्त। विहगाधःपतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो—कथन्। १निलये, २ग्रामे च। अवस्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि० अव+सद—कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशोन्मुखे "अवसन्नतापमतमिस्रमभात्" माघः। ३स्वकार्य्याक्षमे च

अवसर पु० अव+सृ—अच्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्यवक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादकरूपे ६कालिकेऽवकाशे च। "शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः" कुमा० "अन्योन्यदर्शनप्राप्तौविक्रमावसरं चिरात्" रघुः "अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यः" माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अर्द्धरात्रे तत्र हि काले सर्व्वैः आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप—णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज—घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियतामिति २कामचारानुज्ञायां "अयमवसर्गः कामचारानुज्ञा" सि०कौ०। ३स्वतन्त्रतायाञ्च। [चरे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप—अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप-णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च बौद्धानां कल्पकाले हेम० सच दशकोटिकोटिसागरवर्षमितः।

अवसाद पु० अव+सद—घञ्। १नाशे, २विषादे, ३स्वकार्य्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। "त्रिपदैनि तावदवशादकरी" किरा० "वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः" "स्वरावसादो घर्घरक" इति च सुश्रुतः।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद—णिच्-ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। "एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्य्यविषादकः” रामा०। २कार्य्याक्षमतासम्पादके च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्–भावे ल्युट् । १विनाशने २कार्य्याक्षमतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणचिकित्साभेदे च “अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनम्” इत्यादिना षष्टिरुपक्रमा दर्शिताः “उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न० अव+सो–ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां, ४समापने ५मृत्यौ च । “न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” उ०त० स्मृतिः । “विरामोऽवसानम्” पा० “क्षोभावसाने क्षतपूर्य्यनादः” हेमा०दा०ख०पुरा० । “दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति च रघुः “ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा” मनुः । “दिवावसानच्छायेव” शकु० अवस्यति स्थीयतेऽस्मिन् “आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदाद्यमोऽवसानं पृथिव्याः य० १२, ४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी० ।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि अरण्यादौ अन्त्यकर्म्मणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु० अव+सो–घञ् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च । ल्यप् । ४समाप्येत्यर्थे ५निश्चित्येत्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक त्रि० अव+सो–ण्वुल् । १निश्चयकारके २समापके च ।

अवसिक्त त्रि० अव+सिच–क्त । १कृतसेके २आप्लुते ३स्नाते च

अवसित त्रि० अव+सो–क्त । १समाप्ते, “वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा० । “अवसितं हसितं प्रसितं मुदा” भट्टिः । २ज्ञाते, ३स्नाते, ४परिपक्वे ५निश्चिते, च ६मर्द्दितधान्ये न० । अव+सि–क्त । ७संबद्धे त्रि० ।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज–क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।

अवसे अव्य० अव–तुमर्थे असेन् । रक्षितुमित्यर्थे । “आयात्विन्द्रोऽवस उप” य० २०, ४७ ।

अवसेक पु० अव+सिच–भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको भवेद्यस्तेस्तस्मात् दोषान् विवर्ज्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्रवस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम पु० अवसेकेन निर्वृत्तः अवसेक+इमप् । पटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने शोणिताधोनिःसारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः” सुश्रु० रोगभेदे च तिक्तकाद्युपयुतानां कार्य्यः कायोऽवसेचने” सुश्रु० ।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्म्मणि यत् । १निर्णेये २समाप्ये च

अवस्कन्द पु० अव+स्कन्द–आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्यनिवेशस्थाने १शिविरे । भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट् । १सर्व्वाङ्गेणावगाहने, २अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+कॄ–अप् सुट् । विष्ठादिमले । “वर्चस्कोऽवस्करः” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्नमलम्” सि० कौ । मलमात्रे च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्” मिता०ना० स्मृ० । अस्मिन् पक्षे च पृ० सुट् इति भेदः । १अपादाने अप् । २गुह्यदेशे उपस्थादौ । अवस्करे जातः वुन् । अवस्करकः अवस्करभवे त्रि० ।

अवस्तव त्रि० अव+स्तु–अच् । हिंसके “अवस्तवं व्यथयर्द्दमीन्” अथ० २, ३१, ४ ।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ–भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अवनयनावस्तरणे चायटवत्” कात्या० ५, ५, १४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरमित्यर्थे अस्तातिः अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्, आगतः, वसति वा । “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत० ब्रा०

अवस्तार पु० अव+स्तॄ–कर्म्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां १जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तुनिर्बन्धपरे ! कथं नु ते” कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम् २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति” यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तत्तद्दोविषयभेदादन्यो दर्शितः । यथा “यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः” अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्य्याणां कारणात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् याऽवस्था प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण व्यक्ता अभिव्यक्त्यवस्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था इत्यञ्च शा०सू० “मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः” इत्यनेन मुग्धावस्थायाः सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः” “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः परम् । आ षोडशाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम्” इति च इत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्ध्वं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तास्ततोऽवस्थाः। जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अवस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तत्क्षणभेदेनावस्थाभेदा उन्नेयाः। सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः "अवश्याहृर्गमाद्धापि मिथः संरूढ़रागयोः। दशाविशेषोयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापाश्च। उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशा कामदशाः" सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः। मल्लिनाथेन तु "दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरतिः। ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः। एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोपि। "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा०द०। "अन्तर्मदावस्थइव द्विपेन्द्रः" रघुः। "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि" वा पुरा० "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा० २आकारे च। "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघुः। [२स्थापने च।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट्। १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त। १निवेशिते २स्थापिते च। [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य०।

अवस्थाप्य त्रि० अव+स्था-णिच्-पुक् यत्। निवेशनीये ल्यप्।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप्। अवस्थितियुक्ते।

अवस्थित त्रि० अव+स्था-क्त। १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्रज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनुः।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन्। अवस्थाने

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट्। क्षरणे गङ्गा० क। अवस्यन्दनीयः तद्वादौ त्रि०।

अवस्यु त्रि० अवीरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन्। रक्षणेच्छायुक्ते। "बभ्रारिरवस्युरसि दुवस्वान्" ता० ब्रा०। "ईलानामवस्यवे यविष्ठ" ऋ० २, ६, ६, "अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छवे" भा०"।

अवस्रंसन न० अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च।

अवस्रंसित त्रि० अव+स्रन्स-णिच्-क्त। १दलिते २पातिते च।

अवस्रस् त्रि० अवस्रंसते क्विप्। १भ्रंसनशीले २स्खलिते च।

अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। रक्षणयुक्ते।

अवह त्रि० न वहति वह-अच् न०त०। नद्यादेःस्रोतःशून्ये १देशे "सव्याहृतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं जलाञ्जलिमुत्सृज्य नामगोत्रे गृहीत्वोत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधायेति" आश्व० गृ० "अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" गु०त०रघु०। २तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विहृतिशब्दे।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन वितुषीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन्। अवघाते अल्पावघातेन वितुषीकरणार्थे व्यापारे।

अवहनन न० अव+हन भावे ल्युट्। अवघाते धान्यादेः वितुषीकरणसम्पादके १व्यापारे। अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट्। देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २पुप्पुसे च। "वपावसावहनननाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या० स्मृ० "अवहननं पुप्पुसः" मिता०।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट्। १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त०। हस्तपृष्ठे हेम०।

अवहार पु० अव+हृ कर्त्तरि ण। १चोरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च। भावे घञ्। ३निमन्त्रितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे। ४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिबिरनयने च। "ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च भारत!" भा०भी०प० ६विरामे ७निष्टत्तौ च "क्रियतामवहारोऽस्माद् युद्धाद्ब्राह्मणसंवृतात्" भा०आ०प०।

अवहारक त्रि० अव+हृ-ण्वुल्। १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च। (हाङ्गोर) ४जलजन्तुभेदे पु०।

अवहार्य्य त्रि० अव+हृ-ण्यत्। अवहरणीये १स्थानान्तरं नेये २अवश्यदेये। "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनुः "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्पणो दमः" मनुः। ३समाप्ये च।

अवहालिका स्त्री अवहलति अधःस्थित्वा ऊर्द्ध्वं गच्छति अव+हल-विक्षेपे ण्वुल् टाप् अत इत्वम्। प्राचीरे हारावली। [("यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

अवहास पु० अव+हस-घञ्। १मृदुहासे २उपहासे च।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत्। उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त। कृतावधाने सावधाने।

अव(ब)हित्था स्त्री न बहिःस्थितम् अति स्था—क ष्टषो० । स्वाकृत-भावे । "भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था, व्यापारान्तरासक्त्यन्यथावभाषणाविलोकनादिकरी" सा०द०उक्ते व्यभिचारिभावभेदे । "एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्व्वती" कुमा० । अयं वर्ग्यबमध्यस्तु न्याय्यः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न० अव+हेड्—अङ् स्त्रियां, घञर्थे क वा डस्य लः ।

अवहेलन अव+हेड् अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।

अवहेलित त्रि० अव+हेड—कर्म्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।

अवक्कर त्रि० अव+कृ—अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।

अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-

अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् । अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा । ततःपदं तत्परिमार्गितव्यम्" गीतोक्ते संसारवृक्षे । "ऊर्द्ध्वमुत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तम् । अधइति ततोऽर्वाचीनाः कार्य्योपाधयो हिरण्यगर्भादयोऽभिप्रेयन्ते ते तु शाखाइव शाखायस्य तम् । विनश्वरत्वेन न श्वःप्रभातपर्य्यन्तमपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च । काः प्राहुः ? "ऊर्द्ध्वमूलोऽर्व्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः" इत्याद्याः श्रुतयः । छन्दांसि वेदायस्य पर्णानि धर्म्माधर्म्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्म्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्व्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्थानीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् संसारप्रपञ्चवृक्षस्य मूलमीश्वरो ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः सच संसारवृक्षोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः वैदोक्तैः कर्म्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि वेदार्थः अत एवं विद्वान् वेदविदिति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति । हिरण्यगर्भादयः कार्य्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयस्तेनोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृताविस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्द्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां शाखास्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, चशब्दादूर्द्ध्वञ्च मूलानि अनुसन्ततानि विरूढानि इदं मूलमीश्वर एव इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि । तेषां कार्य्यमाह मनुष्यलोके कर्म्मानुबन्धीनि कर्म्म अनुबध्नन्ति उत्तरभावि येषां तानि ऊर्द्ध्वाधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासनाभिर्हि कर्म्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिर्भवति तत्रैव हि कर्म्माधिकारो नान्येषु लोकेषु अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य तथा ऊर्द्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्य्यन्तत्वात् । नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृक्षोदुरुच्छेद्योऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्त्वा तत्त्वज्ञानाय यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति" श्रीधरः ।

अवाक्शिरस् त्रि० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके "अवाक्शिरसमुत्पादम्" भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्ति वाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणेन्द्रियशून्ये अनेडमूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् त्रि० उच्यतेऽनया वच—करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं नास्ति यस्य इनि न०त० । १वागिन्द्रियशून्ये परात्मनि । "सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" छा०उ० । (वोवा)रमूके च

अवाग्र त्रि० अवनतमग्रमस्य । नम्रमुखे ।

अवाङ्मुख त्रि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । "अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः" रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु० वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि "यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते" "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथात्वम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं तयोर्वृत्तिविषयत्वस्य तत्राभिमतत्वात् "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" इत्युक्तेः अतएव "मनसैवानुद्रष्टव्यः" "तन्त्वौपनिषदं वेदेत्यादि" श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते "अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्" वे०सा० ।

अवाच् त्रि० अवाञ्चति अव+अन्च—क्विप् । १अधोमुखगते, "अवाक्शिरससुतपादम्" भट्टिः । अवरे २देशे, ३काले च । ४दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ङीप् । नास्ति वाक् यस्य ६ब० । ५वाक्यरहिते त्रि० वागिन्द्रियशून्ये ६ब्रह्मणि

न० । "अवक्तुष्कामश्रोतममनोऽतेजस्कम्" शत० ब्रा० पूर्वार्थे अौ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः । कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे अव्य० । अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः । उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ८तद्रहिते च "दुष्प्राव्योऽवहन्ते दवाचः" ऋ० ४,२५,६, अवाचःस्तुति रहिताः भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भवादौ त्रि० । तिसृभिर्भिस्त्वावाचीनविला" ता० ब्रा० "अवाचीनविला अवाङ्मुखविला" भा० । दिगा० यत् । अवाच्यस्तद्भवादौ त्रि० ।

अवाच्य न० वच-ण्यत् न कुत्वम् न० त० । १दुष्टवचने, "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचनानर्हे, निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि योभवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि० । ५अभिधाद्यन्त्या बोधयितुमशक्ये च । "अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्तुं व्युत्पत्तिलक्षणे" सा० द० । यमुद्दिश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च ।

अवात त्रि० नास्ति वातो यत्र । १वायुशून्यदेशे वा-क्त न० त० । २अन्यैरप्रतिगते च "वन्यन्नवातोऽस्तृतः" ऋ० ६,१६,२० । वातव्यापारशोषणशून्ये "न क्षुष्यन्ते युवतयोऽवाताः" ऋ० ६,६,७ "अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्यतया अशुष्काः" भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अनुच- णिच्-क्त । आनमिते "तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्चितान्" माघः । [देशे त्रिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि० वद्-णिनि न० त० स्त्रियां ङीप् । १अविरोधिनि २अवदनशीले च । [कादष्टमेकमात्रफलं किल" भा० स० प०

अवान त्रि० अव+अन-अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि० अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा० स० । १प्रधानान्तःपातिनि अङ्गादौ, २सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च "इयं फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रम्" श्रीधरः । यथा "पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः" पुरा० । "तएतामवान्तरां दीक्षामपश्यन्" शत० ब्रा० ।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्तरालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे । "दिशोः पार्श्वेऽवान्तरदिशः पर्शवः" छ० उ० ।

अवान्तराम् अव्य० अवान्तर+आ० आम् । सर्वमध्यपातिनि ।

"तदेतमवान्तरामात्मानमनुपश्यते" इति शत० ब्रा०

अवापित त्रि० वप- णिच्-क्त न० त० । यस्य वपनं न कृतं तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+अप-णिच्-क्त-३प्रापिते च । "विषमां कुकुण्डमवापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्तव्यम्" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप-तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप-क्तिन् । प्राप्तौ । "तपः क्रियेत तदवाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा० द० ।

अवाप्य त्रि० अव+आप ण्यत् । १प्राप्ये । "ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यश्च यद्धनम्" मनुः । न वाप्यः । २आरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

अवाम न० । न० त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्धे" नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न० त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च त्रि० । [ऋ० १०,४,२

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । "अनवायं किमीदिने"

अवार न० न वार्य्यते जलेन वृ-कर्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक् तीरे । [भावे । न० ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ-णिच्-ल्युट् अभावे न० त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयितुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम् । रसायनाद्विना वत्स ! तान् शृणुष्वैकमना मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमिज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानिपीडितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्तुतमेव वा । पिडकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोफातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ प्रशूननाभिवृषणं बद्धमूत्रं रुजान्वितम् ।

अश्मरी क्षपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-परासङ्गो मक्कल्लो योनिसंवृतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढ़-गर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसार-पीड़ितम् । विरिक्तं पूयमायान्तं वर्ज्जयेदुदरार्दितम् । यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वसेत् तं ज्वरो हन्ति मानवम्॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढ़ं विभ्रान्तलोचनम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणित-मांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ शुक्लाक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीड़ितम् । कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूल-पिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढ़ताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनो मृत्युमेष्यतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्काढ़ड़-न्वितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डु-दन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो-लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति॥ अवाङ्मुखस्तून्नमुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णु-रसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥ बहुशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम्। नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्"॥

अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरंच स्तो यस्य अर्शआद्यच्। उभयकूलवति समुद्रे ।

अवारपारीण त्रि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि।

अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत्र । धन्याके, तस्य अतिशुष्कत्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।

अवारित त्रि० न वारितः । अनिषिद्धे "धामैष सैन्यैरकरोदवारितः" माघः । [गन्तरि ।

अवारीण त्रि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्व्वाक्पार

अवार्य्य त्रि० न वार्य्यः ।अवारणीये। "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम्" सुश्रु० ।

अवावट पु० "द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अवावट इतिख्यातः शूद्रधर्म्मा स जातितः"इत्युक्ते कुण्ड-गोलकादौ ।

अवावन् त्रि० ओण-अपसारणे ङ्वनिप् । अपसारके । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् त्रि०न वासोऽस्य। १वस्त्ररहिते नग्ने २बौद्धभेदे च।

अवासिन् त्रि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशीलभिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।

अवाह्य त्रि० न० त० । वोढुमशक्ये ।

अवि पु० अव--इन् । १सूर्य्ये, २अर्कवृक्षे ३मेषे, ४छागे, "महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः" जिनकार्म्मुक-वस्ताविं पृथक् दद्याद् विशुद्धये" इति च मनुः ५पर्व्वते, ६मूषिककम्बले, ७प्रभौ च । ८लज्जायां स्त्री वा ङीप् । स्वार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् । आविक्यम् तद्भावादौ न० ।

अविकट पु० अवि+समूहे कटच् ।१मेषसंघाते । विकट उग्रः न०त० । २उग्रभिन्ने सौम्ये त्रि० ।

अविकटोरण पु०अविकटे मेघसंघे देयः उरणःमेषः । नृपाय शुल्करूपेण देये मेषसंघातमध्ये मेषरूपे करे ।

अविकत्थन त्रि न०त० । श्लाघाशून्ये "सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता भवेयुरविकत्थनाः" देवीपुरा० ।

अविकल त्रि०न विकलः व्याकुलः। १व्याकुलभिन्ने २अविसंवादिनि च "कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः" माघः "अधिकलोऽविसंवादी" मल्लि० ।

अविकार पु० अभावे न०त० । विकाराभावे न०ब० । विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्म्मः ।

अविकार्य्य त्रि०नविकार्यः। १विकार्य्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये "अविकार्य्योऽयमुच्यते" गीता । विकार्यञ्च द्विधा "प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" इति वाक्यप० उक्तं याहृशम् याहृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्भिन्ने २पदार्थे परात्मनस्तु तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।

अविकृत त्रि०न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न०त०।१विकाराभावे न०ब०२विकारशून्ये च । "३सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सा० का० ।

अविक्रिय त्रि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।

अविक्रीत त्रि० न विक्रीतः । विक्रीतस्यापि कालविशेषमध्ये पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे।तत्र कालनियमो यथा"क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः । क्रीतानुशयकालवत् द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषमाहुः। "दशैकपञ्च-

प्राप्तमावत्यहात्रैविकम् । बीजाबोधाद्यदकालीदोषा पुंसां परीक्षणम्” या० स्मृ० । तथाच बीजे—बीजादौ पक्षाहं, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोहेत्र—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पक्षद्वयाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एतच्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हः । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः ।“अविक्रेयस्य विक्रयः” स्मृतिः ।

अविक्षत विक्षतः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना १अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतम्” स्मृतिः ।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त । विशेषक्षयशून्ये ‘अविक्षिताश्च आयुषा सुवीराः’ ऋ० ७, १२२४ । वा दीर्घत्वे । अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविक्षीण इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्तः क्षिप—क— । विक्षेप्तुमशक्ते । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धाद्रुमे ।

अविगन्धा स्त्री अवेच्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अवनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वेनेति” मुक्ता० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज—क्त न०त० । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि०नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाज्ञाते “अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्म्मभिः” हरिः । न विग्रहो व्यस्तसमासार्थकं वाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्ति मीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । तेर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा–“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्”सू “नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, या भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति

गुणभूता भावि इष्यते, यदेतत् ‘अतिथिवत्’ इत्युक्तं, यथा सार्व्वत्रिकीवृत् अतिथेः परिचरणं, एवं तत् अतिथिप्रधानम् एवम् इहापि—इति । आह,—“ननु एवं ब्रुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते” इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम् देवतां गमयति,—“अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य”—इति, तथा च, “विश्वासमानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” । उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम्? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्थपत्याच्च” सू० । “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, ग्रामाणाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारः स्मृतिमेव स्मृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्वर्दृशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषे" इति। तथा, स्तुत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति। तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति। तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, 'आहुतिभिरिव स्तुतादौ देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा०। "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू०। "ततो" देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति। कथम् एतत् अवगम्यते? । स्तुत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्मरति द्रढयति, पशुपतिः, अनेनोपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति। तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः। देवानाम् यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य ईष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते। कः किं प्रयच्छति? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् सूर्ये" भा०। "अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू०। "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्यते। न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्म प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्वम्। कुतः? । "शब्दपूर्वत्वात्", यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिशब्दात् फलम् आह, न देवतायाः। कथम् अवगम्यते? । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः। "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः"। सत्यमेवं, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका। अथ यदुक्तं "कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपह्नुमहे, तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते,। फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य। तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः। तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते। फलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते; फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्थी च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते। यच्च,—यजिर्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम्। अपिच, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति"। यच्च उक्तं स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च—इति। तत्र, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः। आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—इति। उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्मृतिमूलम् ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम्। अपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति। तस्मात् ततः एव स्मृतिः। उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव। यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं—'जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्'—इति। नैतत् एवम्परं,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति" यः तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन्त इति। तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते। आह, 'यदि हस्तो नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः—इत्येवं न अवकल्पते—इति हस्तवत्ता अध्यवसीयते,—अस्यासौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'—इति। तन्न उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतत् अवकल्पत एव, तत्र एतत् असत्यं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तत्र मत्पक्षेऽपि तुल्यम्। अथ एवमुच्यते,—'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'—इति। उच्यते, नैतत् अध्यवसेयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। 'एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्प्यते हस्तग्रहीता इति चेत् । तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाडिमानि षड्-पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विषहवान् इन्द्रः इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव । अविषहपक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवतास्य' साधयितृतमं, यश्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्य्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, 'स्तहोतवन्तो वयं तव हस्त' त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन आर्य्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संगृह्णासि मघवञ्छक्रो ते पूजितो मुष्टिः,, इति मन्त्रमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इत् महान् काणिः" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काणिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काणिरस्ति इति, अन्यः तव काणिर्महान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा' "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः, सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविग्रीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्रः इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवायाञ्च नास्ति प्रमाणम् । न च, ग्रीवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं

च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्त्यन्ते तुविग्रीवादिः, 'अस्मसोमदे रेतुषो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—'बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यम् भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति—इति, न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते, तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि कृत्स्नोपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविषहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः —इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैष दोषः, वातोपहृतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, कृत्स्नोपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तन्न, कृतेः मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम्, उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः,—भाक्त एव शब्दः—इति । 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुङ्क्ते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति । तन्न,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम् । येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपकुर्वते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुवर्त्तते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति । अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्य्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्य्येत । यदुक्तं, हव्युपचाराभ्यामर्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति च इति । तत्र हव्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तत्र प्रीता इषमूर्ज्जम् इति,तत्र, अन्यस्य विधेराम्नानात् दर्शितः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह" तथा "तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति" इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति" भा० । "अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्म्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्" सू० । "यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति । भोजनं दानं वा कार्य्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्म्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्मात् विषमम् अतिथिना" शवरभाष्यम् । तदेतद्वेदान्तिभिर्न मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहवत्त्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्व्वकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा० सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा । "विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्" शा० सू० 'स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोऽभ्युपेयेत न च सम्भवति । बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात् ? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवतात्मनोयुगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते ? दर्शनात् । तथाहि "कति देवाः" ? इत्युपक्रम्य "त्रयश्च त्री च शता च त्रयश्च त्री च सहस्रेति" निरुच्य" कतमे ते ? इत्यस्यां पृच्छायां "महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण "कतम एको देव इति प्राण" इति प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि "आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ! कुर्य्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्व्वैर्महीं चरेत् । प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेत्तु पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिव" इत्येवञ्जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या । विग्रहवतामपि कर्म्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । क्वचिदेकोविग्रहवाननेकत्र न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैकोब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क्वचिच्चैको विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्म्मणि विरुध्यते" भा० । "शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्" सू० । "मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम् ? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्य्ययोगाद्युगपदनेककर्म्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात्? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति । ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते? । अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः ? यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वस्वा-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्य्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्म्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। नचेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथन्तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्म्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्म्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविषयेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि" सू०। तुशब्दः पूर्व्वपक्षं व्यावर्त्तयति। वादरायणस्त्वाचार्य्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधापेक्षित्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्व्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्व्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्व्वांश्च लोकानाप्नोति सर्व्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्य्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम स" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादिभूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा 'न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयतीति" इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम्। नहि भवति वायव्यमालभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादि। वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्वर्थान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवंविशिष्टदैवत्यमिदं कर्म्मेति विधिं स्तुवन्ति। तद्यत्र योऽर्थान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते। यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन। यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः। एतेन मन्त्रो व्याख्यातः। अपि च विधिभिरैन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम्। न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोपयितुं शक्यन्ते। न च चेतसाऽनारूढायै तस्यै तस्मै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते। श्रावयति च "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां ध्यायेत् वषट्करिष्यन्निति"। न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम्। इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम्। प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम्। तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्य्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्व्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्म्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्य्यात्। तस्मात् धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते। अपिच स्मरन्ति "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग" इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलकः स्मर्य्यमाणो न शक्यते वाङ्मात्रेण प्रत्याख्यातुम्। श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति "पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते। न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति"। ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम्। तस्मात् समूलमितिहासपुराणम्। लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता। तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः। ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः। क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते इति" भा०। विग्रहादिपदेन "विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्य्यञ्च प्रसन्नता। फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति" आन०गि० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण मीमांसाभाष्ये पूर्व्वपक्षे दर्शितम्। शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमाद्गौणतयैव व्यवहाराच्चार्थाध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिविधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्गपदवत्। अथ स्वर्गपदे प्रकृत्यन्यथानुपपत्त्या 'तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति' श्रुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः नचेह तथार्थवादः किन्तु 'इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्तावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः" इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानकर्त्तृबाधितसादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात्. अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्य्यायत्वेन श्रुते महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता। अथ देवताचैतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकृतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत्। अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतन एव। देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्द्दिष्टत्वं देवतात्वम् इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवता। अत एवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्थानान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्त्यागः न पर्य्यायान्तरेण। न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्वस्तिस्वाहास्वधेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गाच्च:” इन्द्र सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते शिष्टानां देवस्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्त्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच बीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यम् बीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहारः। बीजाक्षराणां हविस्त्यागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नानात्वादननुगमेन तत्तत्पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तत्रापि न शक्तिग्रह इति वाच्यम्-बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैत्रत्ववत्शिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम्। ईशानश्च तद्भिन्न एव”।

अविघ्न न०विघ्नं कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त०। १विघ्नाभावे “अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघुः “अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा०व०प० न०ब० २विघ्नशून्ये त्रि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्” रामा०। अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न०त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे त०त०। १विचाराभावे “अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न०ब०। २विचारशून्ये “अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति”हितो०। चवीनां चारो यत्र।३मेषचारणयोग्ये देशे न विगतश्चारो दूतो यस्य न०ब०। ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते।

अविचारित त्रि० न विचारितः। इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचाल्य त्रि०न विचाल्यः अन्यथा कार्य्यः। अन्यथाकार्य्यभिन्ने स्थिरैकरूपे। ‘अविचाल्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः” भा०व०प०।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा०त० न०ब०। विशेषतोज्ञानशून्ये १संज्ञारहिते २नष्टचैतन्ये। “यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि” ऋ०८,१००,१०।

अविच्छिन्न त्रि० न०त०। सन्तते। अविच्छिन्न तैलधारा।

अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न०त०। १विच्छेदाभावे सन्ततौ न०ब०। २विच्छेदशून्ये सन्तते। विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम्।

अविज्ञात त्रि० न०त०। १विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत् क्रीतं क्रेता वा यदि वा कृतः” नाविज्ञाते जलाशये” इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयशून्ये त्रि०२यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव पठ्यते” इति वेदानु०।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्भिन्नलक्षणः। १परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्वं कल्पितमिति तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः। “अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातृभिन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अविज्ञेय त्रि० न०त०। १अवेद्ये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या न विज्ञेयः।

अविडीन न० न विडीनम्। पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव--क्त। रक्षिते पालिते च।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न०त०। सत्ये वचनादौ “तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ” मनुः २तद्वति त्रि०। “अवितथा वितथा सखि! मा गिरः” माघः।

अवितर्क्य न०तर्कयितुमशक्यः। तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे। “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः विपरीततर्केणाबाध्यः श्रौतार्थः। २तर्कमात्रेणाविज्ञेये च।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्त्यस्य न०त० स्त्रियां ङीप्। अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्”। ऋ०२८,५,६,। “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अनपायिनीम्” भा०।

अवितृ त्रि०अव-तृच् स्त्रियां ङीप्। रक्षितरि “सखीयतामविता बोधि सखा” ऋ०४,१७,१८, मा नो बोध्यवित्री” ऋ०७,८६,२।

अवित्त त्रि० न०त०। १अविख्याते। न०ब०।२धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद-क्तिन् अभावे न०त०। लाभाभावे

“अक्रमविन्द्यान्यानटषि” शा० उ० । “अविन्द्याऽलाभेन” भा० । २ज्ञानाभावे च । न०ब० । ३लाभशून्ये ४ज्ञानशून्ये च त्रि० अव्ययी० । ५ज्ञानाभावे ६लाभाभावे च अव्य० ।

अवित्यज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज–कर्म्मणि बा० क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविथुर त्रि० व्यथ–उरच् कित् तेन संप्रसारणम् वेदे न वस्य थः न०त० । अवियुक्ते । “अनामता अविथुरा ऋजीषिणः” ऋ० १,८७,१ । “अविथुरा वियुक्ताः संघी-भूता इति भा० लोके तु अविधुर इत्येव ।

अविथ्या स्त्री अवये हिता अवि+यत् । अजाहितायां यूथौ

अविदुग्ध न० ६त० । मेषीदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । १अज्ञाते । २परमेश्वरे पु० “अन्यत्र विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति” श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १असन्तापके २अदाहके च ।

अविदूर न०न०त० । १समीपे अनतिदूरे २तद्वर्त्तिनि त्रि० ।

अविदूस न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूसच् न यत्वम् । मेषीदुग्धे ।

अविद्धकर्णी स्त्री न विद्धः अच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः । पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न०त० । विद्याविरोधिनि १अज्ञाने २ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः । सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्य्यायज्ञानानर्हावस्था सा च पञ्चभेदा “अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः” इति पुरा० पञ्च पर्व्वाणि च “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः” इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र “अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या” पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्भाष्ये यथा अविद्या “अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यर्थः यथा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन “स्थानाद्वीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिताह्यशुचिं विदुरिति” विण्मूत्रसङ्कुलं मातृउदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामरसादिरूपष्टम्भः सर्व्वद्वारैर्मलानां स्रवणं निष्यन्दः । निधनं मरणम् । तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्यातिः अविद्या तत्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूप्याद्यविद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः” इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता “इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता” कुसु० “असौ यस्य सहकारि शक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात् सर्व्वकार्य्यापेक्षणीयत्वात् दुरुन्नेयत्वसादृश्यात् मायापदेऽदृष्टे तथा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता” हरिदासः । क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु “अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते” इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्यया सर्व्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् । यथा “नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्” सू० ‘अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां “तेषामविद्याया अप्यवास्तवत्वेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टम् । नच “न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता” इति “बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी” इतिचोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्व निश्चयात् तदर्थं बह्वायाससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवात्” भा० “वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः” सू० “यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्ततत्त्वस्य हानिः” भा० । “विजातीयाद्वैतापत्तिश्च” सू० । “किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत तच्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्यया कथं विजातीयाद्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेतिभावः” भा० । “नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी” त्युक्तिमनुसृत्याशङ्कते “विरुद्धोभयरूपा चेत्” सू० “विरुद्धं यदुभयं सदसत्त्व ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थः । ग्राह्याग्राह्यत्वरूपसदसत्त्वयोः समतविरुद्धयोर्विरोधो नास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्” भा० दूषयति । “न तादृक्-पदार्थाप्रतीतेः” सू० । विरुद्धधर्म्मवत्पदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याख्यसामन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः बन्धपर्य्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति”भा० । पुनः शङ्कते । “न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्” सू० “वैशेषिकाद्यास्तिकवत् वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्याख्योऽभ्युपेयमिति भावः” भा०। परिहरति । “अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्” सू० । “पदार्थनियमोमास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिकमप्यत्रार्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः” भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादिभिरनेन वेदान्तिसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम् । यथा “पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्” सू० ॥ “अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्निष्ठे द्वारे परम्परायाः पर्य्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र पर्य्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः” भा०॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीयप्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेस्तन्नाम्नात्वाच्छ्रुत्याशयेन मूलसमाधानमाह । “समानः प्रकृतेर्द्वयोः”सू० ॥ “वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । “अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः” इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । “संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्म्मज्ञानयोरिति” कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्चापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव बाधनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे स्मृतिरुक्तो न नित्यत्व-

हानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः । “यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु” इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्म्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत्तु । “अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्म्मिणम्” सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्” इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया महान्तं कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथा“असङ्गोऽयं पुरुष इत्यादि”श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते “मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति” श्रुतौ “तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्” “तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः”इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । “सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता” ॥ “लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः” इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः । अथ द्रव्यगुणकर्म्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति” भा० । वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ८२ पृष्ठे दर्शितम् । इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । “मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वर” इत्युक्तेः “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते” इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । अन्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्यतस्तो न सर्वमुक्ति-

रिति बन्धमोक्षव्यवस्था । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्य्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्ब्बकमविद्या लक्षिता वै०सू० उपस्कारे च यथा "इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या" ॥ "अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्य्यये वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते" ॥ "तच्च दुष्टज्ञानम्" सू०॥ तदित्यव्ययपदं सर्व्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्' तदनेन संशयोविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपसंग्रहः" उप० ॥ "विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः" गौ०सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । २शास्त्रादिज्ञानशून्ये त्रि०"अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः" पुरा० । "वेदोऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात्" दा०भा० स्मृतिः । "अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्" मनुः" ।

अविद्वेष पु०अभावे विरोधे वा न०त०। १विद्वेषाभावे २अनुरागे च । न०ब०। ३विद्वेषशून्ये ४अनुरागयुक्ते च त्रि०

अविधवा स्त्री विरोधे न०त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् "इमा नारीरविधवाः सपत्नीः" ऋ० १०,१८ ।

अविधा स्त्री अभावे न०त०। प्रकाराभावे न०ब०। प्रकारशून्ये

अविधान न०अभावे न०त० ।१विधानाभावे २इतिकर्त्तव्यताक्रमाद्यभावे । "अविधानेन यत् कुर्य्यात् तत्सर्व्वं विफलं भवेत्" स्मृतिः न०ब० । ३विधानशून्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न०त० । विध्यभावे इतिकर्त्तव्यताक्रमाद्यभावे न० ब० । विधानशून्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अव—इनन् । अध्वर्य्यौ उज्ज्व० ।

अविनय पु०अभावे न०त०।१विनयाभावे । विरोधे न०त०। २दुर्नये ।"अविनयमपनय विष्णो"शङ्करा०"बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः" "वेणोविनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः" इति च मनुः न०ब० । "विनयशून्ये त्रि० ।

अविनश्वर त्रि० विरोधे न०त० । १विनश्वरभिन्ने चिरस्थायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु०विना व्यापकमृते न भावः स्थितिः अस०स०। १व्यापकस्थित्यनुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २सम्बन्धमात्रे च "अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्" काव्यप्र० "अथ कोयमाकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः" इति शब्दचिन्ता० ।

अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू—णिनि । व्याप्ये "व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते" का०प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापकमृते भूतः । १व्याप्ये २संबन्धमात्रे च "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" का०प्र० । ["अविनाशी वा अरे अयमात्मा" श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप्। अविनश्वरे नित्ये

अविनीत त्रि०न विनीतः। १विनयशून्ये २कुत्सितक्रियानुरक्ते ३उद्धते ४अदान्ते च। "वहते विनीतमविनीतशास्तृभिः" माघः । ५अशिक्षिते च "नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीड़ितैः" मनुः । ६कुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटश्च न०ब० । कपटशून्ये "अविनीयसंभ्रमविकाशिभक्तिभिः" माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अश्वादौ ।

अविन्ध्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेषविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न०त०। विचारशून्ये तात्पर्य्यज्ञानशून्ये २अविवेकिनि च ।

अविपाक पु०विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न०त०। फलरूपेणापरिणते १धर्म्माधर्म्मादौ । "विपाकस्य जात्यायुर्भोगाः" इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामस्य फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहिताविहितकर्म्मणोर्विशिष्टदेशकालनियतत्वात् यदा कर्म्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते। विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न०त०। सुश्रुतोक्ते १पाकाभावे २"अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्त्तें भवन्ति च"। नास्ति विपाको यत्र । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च "एतद्व्यायामसमेतेन जाठ्यं न भवति यतोऽग्निराप्यायते दुर्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपाककाशश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति" सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा—णिच् अः उप०स० । मेषपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न०त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु० अवीन् मेषान् प्रीणाति प्री—क । १श्यामाकतृणे विप्रियमपकारः न०त० । २अनपकारे ३आनुकूल्ये ।

न०ब० । ४अपकारशून्ये त्रि० । ५मूर्खेताशतायां स्त्री ।

अविप्लुत त्रि० न विप्लुतः नष्टः । अविनष्टे "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः सवर्णां स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृतिः ।

अविभक्त त्रि० वि+भज–क्त न०त० । १संसृष्टे विभागरहिते २द्रव्ये ३तत्स्वामिनि च । "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृतिः । ४अभिन्ने एकभावापन्ने ऽर्थे ५अव्यावृत्ते अधिष्ठानतया ६सर्व्वत्रानुस्यूते बाधाशून्यत्वेन सर्व्वस्मिन् ७वर्त्तमाने च

अविभावित त्रि० न विभावितः । १अलक्षिते २अचिन्तिते साक्षिप्रभृतिप्रमाणादिना ३स्वकीयत्वेनानुद्भाविते स्वरूपेण ४अज्ञापिते च ।

अविमुक्त त्रि० वि+मुच–क्त न०त० । १मुक्तभिन्ने । "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न० । ३मूर्द्धचिवुकान्तरालस्थाने च । "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः" इति जावा०उ० । "आमनन्ति चैनमस्मिन्" शा०सू० । "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिवुकान्तराले" भा० इमामेव श्रुतिं केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे "अविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्यभिज्ञानात् । "अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये नाशीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः । अविमुक्तक्षेत्रञ्च असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्मकम् । तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम् ।

अवियोग पु० अभावे न०त० । १वियोगाभावे । विरोधे न०त० । २संयोगे । न०ब० । ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च । वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च ।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम् । मार्गशीर्षशुक्लतृतीयाकर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं त्विदम् । मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया । दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायस"मित्युपक्रम्य कालिकापुराणे दर्शितम् । तद्विधिश्च हेमा० व्र०ख० तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः ।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न०त० वेदे मस्य लुक् । विनाशाभावे "सद्यो बभोऽविरणाय पूर्व्वीः" ऋ० १,१७४,८ "अविरणाय अविनाशाय" भा० ।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त० । १विरामाभावे नैरन्तर्य्ये । कर्त्तरि क्त न०त० । २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि० क्रियाविशेषणत्वे न० । ४कार्य्यादनिवृत्ते त्रि० । "अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन" माघः ।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त० । १निवृत्त्यभावे २विषयादौ–स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे च । न०ब० । ४विरामशून्ये त्रि० ।

अविरल त्रि० न विरलः न०त० । घने, निविड़े । विरलता च विच्छित्तिः तद्विपरीतं निविड़त्वं मध्येऽविच्छेदः ।

अविराम पु० अभावे न०त० । १विरामाभावे २विच्छेदाभावे । न०ब० । ३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि० "अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघः ।

अविरुद्ध त्रि० । न० त० । १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एकत्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च ।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न०त० । सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च । "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा, स्मृतिः "सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे" पुरा० "शेषं वाऽविरोधात्" कात्या० २।६।२६ । "नाविरोधात्" कात्या०५।११।८ । ३विवादाभावे च ।

अविलक्षण त्रि० विलक्षणो भेदकधर्म्माश्रयः विरोधे न०त० । १तुल्यरूपे २भेदकधर्म्मशून्ये ।

अविलक्ष्य त्रि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं वा यस्य । १व्याजशून्ये २उद्देश्यशून्ये ३शरव्यशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलक्ष्यमस्त्रमपरं कतमत्" किरा० । "अविलक्ष्यमसत्प्रतिकारम्" मल्लि० ।

अविलम्ब न० अभावे न०त० । १विलम्बाभावे शैघ्र्ये । न०ब० । २विलम्बशून्ये त्रि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्तिसाधककालप्रागभावः । तच्छून्यः अविलम्बः ।

अविलम्बित त्रि० वि+लबि–क्त न०त० । विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ । क्रियाविशेषणत्वे न० । "अविलम्बितो द्वितीयः" कात्या० १०,१,८, ।

अविला स्त्री अव–इलच् । मेष्याम् १नास्ति विलं यत्र । [न०ब० । ३तच्छून्ये त्रि० । २गर्त्तशून्ये त्रि० ।

अविलास पु० अभावे न०त० । १विलासाभावे २अप्रकाशे

अविवक्षित त्रि० न विवक्षितः । १वक्तुमनिष्टे २तात्पर्य्याविषयीभूते "बहुत्वमविवक्षितमिति रघु० ।

अविवर त्रि० नास्ति विवरं छिद्रं यत्र । नीरन्ध्रे घने ।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादिः यत्र

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे "अत्यग्निष्टोमोऽविवाक्यं दशमम्" कात्या० १२,३,२१, । "अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाक्यं दशममहर्भवति" कर्क० । "नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् विवाक्यमविवाक्यमित्याचक्षते" आश्व० श्रौ० २,१२,१०। अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कर्त्तव्यः कर्म्म वा न विवाक्यं नाख्यातव्यमित्यर्थः कुतः? यस्मादेतदहः अविवाक्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्परमविवचनीयमेतस्मिन्नहनीत्यविवाक्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधश्च अभावे ३न०त० । १ विरुद्धवादाभावे ऐक्यमत्ये २अव्यवहारे ३विरोधाभावे च न०ब० ४तच्छून्ये त्रि०। [विवाहसंस्कारे।

अविवाहित त्रि० न०त० । विवाहितभिन्ने अनूढ़े अजात-

अविविक्त त्रि० न०त० । १एकीभूते २विवेकशून्ये ३अन्योन्यतादात्म्यापन्ने "तत्प्रायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति" वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्म्मेण ज्ञानम् अभावे न०त० । अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिकाः। विरोधे न० २अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने "तद्योगोऽप्यविवेकात्" सा०सू० । "अयञ्चाविवेकोऽहङ्कारादीनां संसर्गकस्य भयज्ञानमविद्याख्यतामभिषिक्तं विवक्षितः" "बन्धो विपर्य्ययात्" विपर्य्ययभेदाः पञ्च" इत्यागामिसूत्रद्वयात् "तस्य हेतुरविद्येति" योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्व्वरूपाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाच्चान्यशास्त्रात्यनभ्युपगमएव योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो वा मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्म्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिसूत्रस्थध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वाभावात् । तथा वृद्धिह्रासावप्यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च वासनात्मकस्यैवाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्ववृद्धिह्रासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । "तस्य हेतुरविद्येति" पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्यावीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च "पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते" इत्यादिवाक्ये ष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्नेनावधृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतयाऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्,धर्माधर्म्मोत्पत्तिद्वारा, रागादिदृष्टद्वारा च भवति" सां०प्र०भा० । अधिकमविद्याशब्दे दृश्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक त्रि० न०त० । विवेचकभिन्ने कार्य्याकार्य्यविवेचना-

अविवेन त्रि० "वेनतिः कान्तिकर्म्मा" निरु० वि+वेन-अच् न०त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छायोगे । "मनसाऽविवेनं तमित् सखायम्" ऋ० ४,२४,६,। "अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्" भा०

अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न०त०। १विशेषशङ्काभावे । न०ब० २विशङ्कारहिते त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शकि—कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य इतच् वा न०त०। १विशङ्कारहिते । "विदध्यादविशङ्कितः" स्मृतिः । २अजातशङ्के च ।

अविशस्तृ त्रि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यज्ञियपशुहिंसनेऽनिपुणे शमितरि "मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय" ऋ० १,१६२,२० ।

अविशुद्ध त्रि० विरोधे न०त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न०त० । शुद्धिविपरीते दोषे "सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसादोषसाधनता यथोक्तम् "अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवीजादिवधसाधनता यथाह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्य्यः "स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्ष" इति । स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः। सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति। मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् । न च "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन" बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि "मा हिंस्यादिति" निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानर्थहेतुत्वक्रतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावच्यति क्रतोस्तूपरिकरिष्यति" सा॰कौ॰। इति सांख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा॰सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चेनोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु॰ विशेषोभेदकधर्म्मः अभावे न॰त॰। १भेदकधर्म्माभावे "वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा॰सू॰। २अभेदे ऐक्ये च। न॰ब॰। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि॰ सांख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां॰प्र॰भा॰। तन्मात्राण्यविशेषाः" सां॰का॰ तत्सम्बन्धे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषीत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि॰ विशेषं न जानाति ज्ञा–क अस्म॰स॰। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्म्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि॰ न विशेषितः भेदकधर्म्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि॰ वि+श्रम–क्त न॰त॰। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि॰ वि+श्वस–अनीयर् न॰त॰। विश्वासकरणायोग्ये। [सेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो॰।

अविश्वस्त त्रि॰ न॰त॰। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु॰ अभावे न॰त॰। १विश्वासाभावे न॰ब॰। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि॰न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि॰ विरोधे न॰त॰। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु॰अव–टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्त्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि॰। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि॰। "अपश्चोषधीरविषा वनानि" ऋ॰६,२९,५, "अविषा विषरहिता निरत्ययाणि वा वनानि" भा॰। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि॰न॰त॰। असंलग्ने।

अविषम त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुपक्वे ३सुगमे च। [३विषयशून्ये त्रि॰।

अविषय पु॰ न॰त॰। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न॰ब॰।

अविषह्य त्रि॰न विशेषेण सह्यः न॰त॰। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः।

अविष्टम्भ पु॰ अभावे न॰त॰। १आलम्बाभावे। न॰ब॰। २आलम्बनशून्ये त्रि॰।

अविष्ठ त्रि॰ अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्च्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठः" ऋ॰७।२८।५ "अविष्ठः अतिशयेन रक्षिता" भा॰।

अविष्या स्त्री अव–गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्–भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुव्रतं सवितुः" ऋ॰२,३८,२, "अविष्यां गमनेच्छाम्" भा॰।

अविस् न॰ अव–भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु॰ विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न॰त॰। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि॰ विरोधे न॰त॰। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थ विषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न॰ अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न सत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढः। २असोढे त्रि॰।

अविस्थल न॰ भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द! कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा॰उ॰प॰।

अविस्पष्ट न॰ विस्पष्टं श्रुतमात्रे वाक्यार्थबोधकं सुखेन अवगाह्योग्यञ्च। वि+स्पश–क्त न॰त॰। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न॰ अभावे न॰त॰। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः सच अनुभूतविषयेपूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ॰सू॰। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्"। "प्रणिधानं चित्तै-

काम्य' सुस्मूर्षेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम् वृत्तिः"। प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि।

"प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित सम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येकमभेदेनान्वयः। प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्, निबन्धएकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्, अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे शीघ्रमुद्बोधकमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः। अभ्यासोदृढतरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्तइति केचित् लिङ्ग व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः, सादृश्यं देहादेः। परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि तत्परिजनौ परस्परस्मारकौ, सम्बन्धोगुरुशिष्यभावादिः, गोवृषन्यायात् पृथगुक्तः। आनन्तर्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियोगोयथा दारादेः, एककार्य्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम्। अतिशयः संस्कारउपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि। सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्, इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ, भयं मरणादेर्भयहेतोर्व्वा स्मारकम्, अर्थित्वं दातुः, शास्त्रादेः क्रिया वाय्वादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं," धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत सुखादेश्च स्मरणमिति। तेषु च किञ्चित्,स्वरूपसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः" वृत्तिः। कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा 'आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः" सू० "उत्पद्यत इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्व्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभवयाथार्थ्यायाथार्थ्यमियमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतेः नच सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः "लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः" इति। आर्षं ज्ञानं सूत्रकृता पृथङ्न लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा "आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्म्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्धर्म्मविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्"इति तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति "श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति" उप०। संस्कारनाशकानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि। न०ब०स्मृतियुक्ते त्रि०

अविस्मृत त्रि० न०त०। विस्मृतभिन्ने स्मृते।

अविहर्य्यत त्रि० "हर्य्यतिः प्रेप्साकर्म्मेति" यास्कः वि+हर्य्य-अतच् न०त०। अनभिलषिते अनिष्टे 'येनाविहर्य्यतक्रतोः" ऋ० १,६३,२। अविहर्य्यत क्रतोरनभिलषित यज्ञस्य' भा०।

अविहित त्रि० न शास्त्रेण विहितः न०त०। १निषिद्धे। २अकृतेच

अविह्रुत त्रि० वि+ह्वृ—बा० उतच् किच्च न०त०। अहिंस्ये। "ताहि क्षत्रमविह्रुतम्" ऋ० ५,६६,२, "अविह्रुतमहिंस्यम्" भा०।

अविह्वल त्रि० विरोधे न०त०। व्याकुलभिन्ने स्वस्थे।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव—ई। ऋतुमत्याम्।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न०त०। २प्रकाशाभावे। न०ब०।२ प्रकाशशून्ये। निःशून्ये त्रि०।

अवीक्षण न० अभावे न०त०। १दर्शनाभावे न०ब०। २दर्श-

अवीक्षित त्रि० न०त०। १दृष्टभिन्ने। भावे क्त अभावे न० त०। २वीक्षणाभावे न०।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात्र। १नरकभेदे तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५स्क० दर्शितं यथा 'तामिस्रोऽन्धतामिस्र" इत्याद्युपक्रम्य "अवीचिरयःपानमित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य 'यस्त्विहान्तत वदति साक्ष्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायात् गिरिमूर्द्धः सम्पात्यते। यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति"—अवीचिमान् अवीचिमयोऽप्यत्र। २तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि०।

अवीज त्रि० नास्ति वीजमस्य। वीजशून्ये १फलादौ।

२द्राक्षायां स्त्री।बीजानाधायके त्रि० "अबीजमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अप्राशस्त्ये न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे तण्डुलादौ ३बीजे च। "अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अबीजं प्ररोहासमर्थमिति" कुल्लू०। बीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीवे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते" स्मृतेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीवमबीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि०६योगोक्ते निर्बीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सा०कौ० "तच्च प्रथमं तावत्द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा "वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अवीर त्रि०वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त० २वीर्य्यवद्भिन्ने त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीराः" ऋ०७,४,६,। "अवीराः पुत्रादिरहिताः" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ—कक् वृकः आवरकः न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि" ऋ०१५५,६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे "आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि" अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्म्मं समाचरेत्" इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च अनुचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तच्च स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पैत्रं प्रतिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "समं मवृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावत् गृहीतं तावद्देयं न वृद्धिः" मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टोदेयोविनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध—क। १वृद्धिशून्ये। अन्तर्भूतण्यर्थे वृध-क न०त०। अवर्द्धके। "पणीँरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्" ऋ०७,७,३, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्म्मा ह्यापः"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष–ण्वुल्। १दर्शके २पर्य्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष–ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः "भूषाणामङ्गरचना वृथा विप्रगवेक्षणम्" सा०द० "पितृमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे ह्यवेक्षणे" आ०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष–अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघुः। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष–भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि–क्त। १दृष्टे २पर्य्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष–तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष–कर्म्मणि ण्यत्। १पर्य्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्य्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा–क अस० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न चेदवेदिर्महती विनष्टिः" वृ०उ०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद–लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० शब्दच०।

अवेल त्रि० नास्ति वेला सीमा यत्र । १सीमारहिते निर्मर्य्यादे २अपलापे पु० ३चूर्णगुवाके स्त्री मेदि० । अप्राशस्त्ये न०त०।४अनुचितकाले स्त्री ।न०ब०।५समयशून्ये त्रि० ।

अवेष्ट त्रि० अव+यज–क्त । नाशिते "अवेष्टादंदशूकाः" य०१०,१०, "अवयज्जीयजतिर्नाशार्थः" वेददी० "अवेष्टा इति लौहायसमाविध्यति" कात्या०१५,५,२२ ।

अवैध त्रि० विधित आगतम् अण् वैधं न०त० । १विधितः अप्राप्ते २निषिद्धे च। "अवैधं पञ्चमं कुर्व्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति" स्मृतिः ।

अवैधव्य न० विधवाया भावः ष्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम् अभावे न०त० । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणाम्" कालिकापुरा० "अवैधव्यं भवेत्तस्याः सप्तजन्मसु निश्चितम्" पुरा० ।

मत्य न० वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न०त० । १मतद्वैधाभावे ऐकमत्ये ।न०ब० । २तच्छून्ये ।

अवैयात्य न० वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न०त०। धार्ष्ट्याभावे १सलज्जत्वे न०ब०। २तच्छून्ये लज्जावति त्रि० ।

अवैर न० अभावे न०त०। १विरोधाभावे न०ब०। २विरोधशून्ये त्रि० ।

अवैराग्य न० वैराग्यं विषयवितृष्णा अभावे न०त० । १विषयतृष्णायाम् २सांख्योक्ते धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यरूपाष्टविधप्रकृतिधर्मभेदे च ।

अवैलक्षण्य न० विलक्षणस्य भावः ष्यञ् वैलक्षण्यं भेदकधर्मः अभावे न०त० । १भेदकधर्माभावे अभेदे । न०ब० । २तच्छून्ये अभिन्ने त्रि० ।

अवोक्षण न० अव+उक्ष–भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् ।न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृतिः ।

अवोद पु० अव+उन्द–भावे घञ् नि०नलोपः । १अवक्लेदने ततः अस्त्यर्थे अर्श० अच् । क्लिन्ने २आर्द्रे त्रि० जटा० ।

अवोदेव अव्य० देवानामवस्तात् अव्ययी० । देवानामवरस्मिन् देशादौ "अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि" ऋ० ७,१६,१२ ।

अवोष पु० अव+उष–कर्मणि क । उष्णार्त्ते। अपूपा० हितार्थे छयतौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि त्रि० ।

अव्द पु० अब्दवत् । वत्सरे । [पृषादयोऽप्यत्र ।

अव्दप पु० अब्दपवत् वर्षाधिपे अब्दपशब्दे विवृतिः । अब्द-

अव्य त्रि० अविभवम् अवि+दिगा० यत् । मेषभवे लोमादौ "तिरः पवित्रं विवारमव्यम्" ऋ०६,१०६,१६, ।

अव्यक्त पु० वि+अनुज–क्त न०त० । १विष्णौ,२कामे,३शिवे, सांख्यमते सर्व्वकारणे,४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते ५अज्ञाने ६सूक्ष्मशरीरे ७सुषुप्त्यवस्थायां च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिगुणादिभिर्वर्ज्जिते निराकारे ८ब्रह्मणि न० । ९अस्पष्टे वस्तुमात्रे त्रि० । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सा०का० । हेतुमत्त्वादिभिर्व्यक्तधर्म्मैर्विरहितमव्यक्तम् । "अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्" सा०सू० । "तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" सा०का० । "महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकत्वे सति कार्य्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् । महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्" सां०प्र०भा० । "बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति" रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपाभ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं तत्रैव प्रकृतिधर्म्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् "अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवनेति" गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्य्यम् तद्द्वारैव ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् "व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्" मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभिधीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम् "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन सूक्ष्मशरीरमिति शा०सूत्रे भाष्ये च व्यवस्थापितम् यथा "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" सू०। "आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितं प्रधानमप्येकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वाच्च व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेन्नैतदेवम् नह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशमत्यभिज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः। या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। न च क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणायाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः। शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः? प्रकरणात् परिशेषतश्च। तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति। ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्परम्पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायान्तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति। “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति”। तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्व्वस्यां रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय। तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्व्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्द्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः। विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य। मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति। बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः? आत्मशब्दात्। भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः। महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्”। ‘तदेवं पूर्व्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा०। “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० ‘उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति। इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अतउत्तरमुच्यते “सूक्ष्मन्त्विह” कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति”। तथाच श्रुतिः ‘तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति” इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा०। परमब्रह्मपरत्वे ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता। ‘योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः” मनुः विष्णौ तु “अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुस०। अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्याव्यक्तव्यवहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह” काद०। ‘ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तं व्यञ्जयन्निदम्” मनुः संख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते १० राशिभेदे तच्च बीजनाम्ना व्यवह्रियते ‘उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः। व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकबीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे। पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या” इत्युपक्रम्य ‘यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः। अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्त्तुमाचार्य्यवर्य्यैः” बीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्व्वतोद्दिष्टमेव। तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्त्वा। एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात्। शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः। अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्द्व्यादिनिघ्नं हृतं वा। युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा। तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं बीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम्। यत्र भावितस्य तद्भावितमिति बीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः। तत्र प्रथमं तावदुच्यते एककेन दृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादिं वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत्सर्व्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलक्षेत्रव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम्। तथा कुर्व्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ। यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः।

तदेकतरे न्यूने पक्षे किञ्चित्प्रक्षिप्य ततः अधिकपक्षात्तावदेव विशोध्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्सङ्गुण्य वाधिकं पक्षं तावतैव भक्त्वा समौ कार्य्यौ। ततस्तयोरेकस्य पक्षस्याव्यक्तमन्यपक्षस्याव्यक्ताच्छोध्यम् अव्यक्तवर्गादिकमपि। अन्यपक्षरूपाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि। यदि करण्यः सन्ति तदा ताश्चपि उक्तप्रकारेण शोध्याः। ततोऽव्यक्तराशिशेषेण रूपशेषे भक्ते यल्लभ्यते तदेकस्याव्यक्तस्य मानं व्यक्तं जायते। तेन कल्पितोऽव्यक्तराशिरुत्थाप्यः॥ यत्रोदाहरणे द्व्यादयोऽव्यक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्येषां द्व्यादिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरूनं युतं वा यावत्तावदेव प्रकल्प्यम्॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां व्यक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि। सर्वं विदित्वेति यथा क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामव्यक्तानि व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः। उदाहरणम्। एकस्य रूपं त्रिशती षडश्वा अश्वा दशान्यस्य तु तुल्यमूल्याः। ऋणं तथा रूपशतं च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम्। यदा द्यवित्तस्य दलं द्विगुणं तत्तुल्यवित्तोयदि वा द्वितीयः। आद्योधनेन त्रिगुणोऽन्यतोवा पृथक् पृथङ्मे वद वाजिमौल्यम्। अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्तावदेकं प्रकल्पितं या १ तत्र त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्तावन्मूल्यं तदा षण्णां किमिति न्यासः। १। या १। ६। फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षण्णामश्वानाम्मूल्यं या६ अत्र रूपशतत्रये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं या६ रू३००। एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपशते चर्णगते प्रक्षिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रू १०० एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोधनार्थं न्यासः या ६ रू ३००

या १० रू १००

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽन्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४। द्वितीयपक्षरूपेषु आद्यपक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रू ४०० अव्यक्तराशिशेषेण या ४ रूपशेषे रू ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो मानं व्यक्तं १०० यद्येकाश्वस्येदं मौल्यं तदा षण्णां किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षण्णां मौल्ये ६०० रूपकशतत्रययुते ९०० जातमाद्यस्य धनम्। एवं द्वितीयस्यापि ९००” बीजग०। एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव दृश्यानि।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम् प्रभवत्यस्मात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्य। संसारवृक्षे।

अव्यक्तराग पु० न व्यक्तोऽल्पव्यक्तोरागोऽरुणिमा। १ईषद्रक्ते अरुणे वर्णे २तद्वति त्रि०।

अव्यक्तलिङ्ग न० अव्यक्तस्य लिङ्गमनुमापकम्। सांख्यमतसिद्धे १महत्तत्त्वादौ। अव्यक्तं लिङ्गमस्य। २अस्पष्टचिह्ने रोगादौ त्रि०। न व्यक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य। गुप्ताश्रमयुक्ते ३संन्यासिनि पु०।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं अङ्गमिवाङ्गमस्याः। १शूकशिम्ब्याम्। न विकलमङ्गमस्य ६ब०। विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे त्रि०।

अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अव्यङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप्। सम्पूर्णाङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् “अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्”। मनुः।

अव्यञ्जन पु० नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य। १शृङ्गहीनपशौ, २सुलक्षणशून्ये, ३चिह्नशून्ये च त्रि०।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं बीजमस्याः। शूकशिम्ब्याम्।

अव्यतिकर पु० अभावे न०त०। १संसर्गाभावे न०ब०। २संसर्गशून्ये त्रि०।

अव्यतिकीर्ण त्रि० वि+अति+कॄ–क्त न०त०। असङ्कीर्णे “धाराः प्रसादयितुमव्यतिकीर्णरूपाः” माघः।

अव्यथ पु० न व्यथते पद्भ्यां न सञ्चलति व्यथभयचलनयोः अच्। १सर्पे। २व्यथाशून्ये त्रि०। नास्ति व्यथा यस्याः सेवनेन न०ब०। ३हरितक्याम् ४शुण्ठ्याञ्च स्त्री।

अव्यथय पु० न व्यथयति गन्तारमक्लेशेन गन्तव्यस्थाननयनात् व्यथ–णिच्–बा०श घटा० ह्रस्वः न०त०। अश्वे निरु०।

अव्यथा स्त्री अभावे न०त०। व्यथाभावे।

अव्यथि त्रि० व्यथ–इन् न०त०। व्यथाशून्ये अक्लिष्टे “समुद्रमव्यथिर्जगन्वान्” ऋ०१,११७,१५,। [शून्ये च।

अव्यथिन् त्रि०न व्यथते व्यथ–इनि न०त०१निर्भये २व्यथा-

अव्यथिष न+व्यथ–टिषच्। १सूर्य्ये २समुद्रे च ३धरायां ४रात्रौ च स्त्री टित्त्वात् ङीप्।

अव्यथ्य त्रि० न+व्यथ–णि० कर्त्तरि यत्। व्यथाशून्ये।

अव्यपदेश्य त्रि० न व्यपदिश्यते अभिलापवाक्येन वि+अप+दिश–ण्यत् न०त०। १कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विकल्पके २ज्ञाने न० तद्धि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषयतया अभिलपितुं न शक्यते। “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्” गौ०सू०। जात्यादिशून्यतया १निर्द्दिश्ये २ब्रह्मणि न०।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न०त०।

१विशेष्णापेक्षाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाहेऽप्रकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। "समर्थः पदविधिः" पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः कृष्णस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहेऽप्रकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाम्रादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति"। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव क्वचित् सम्बन्ध्यन्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्व्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधाय "अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्य्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समानाधिकरणसमर्थवद्भवती"त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भक्त्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति अत्राय विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षयामपि समासः। समासे चावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति" तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समासे तु न। वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः सच राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः सच प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मत्वर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिबहुयुक्तिप्रदर्शनपरतः समुदाये शक्तिः" नास्ति व्यपेक्षा यस्य। ३अनपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर–क्त न०त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ "का व्याप्तिः? न तावदव्यभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्" अनुमानचिन्ता० व्यभिचारश्च द्विविधः अन्वयव्यभिचारोव्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेर्वृत्तिमत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समानाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचारः। साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायःपिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचारः। २अबाधितार्थे च "अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः" शा०भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर–णिनि न०त०। केनापि प्रतिकूलहेतुना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अबाधितविषये च

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति गौ०सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु० अभावे न०त०। १व्यभिचाराभावे २नैयत्यरूपे

अव्यय पु० न० वि+इण्–अच् न०त० ।सर्वासु विभक्तिषु सर्ववचनेषु च एकरूपे १शब्दस्वरूपविशेषे, यथा स्वरादयोव्ययाः सर्वं तत्कल्पाः २शिवे ३विष्णौ च पु० । आद्यन्तरहिते ४विकारशून्ये त्रि० ५परब्रह्मणि न० । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति" श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ईश्वरादिस्थिते च "अश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता "मनसाश्च यैः सूक्ष्मं सर्वभूतकृदव्ययम्" सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्" मनुः ७अव्ययफलदे च "भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । छन्दोग०"अव्यया व्ययफलदा मोक्षदा" इति आ०त०रघु० । "अव्ययः पुरुषः साक्षी" विष्णुस० । [भावे ।

अव्ययात्मन् त्रि० अव्ययः आत्मा स्वभावो यस्य। अविनश्वरस्व–

अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+च्वि–भू करणे घञ् । व्याकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उपकुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम् "अव्ययीभावश्चेति" पा० सूत्रे तथाभिधानात् । "द्वन्द्वो-द्विगुरपि चाहं नित्यं मद्गृहेऽव्ययीभावः । तत्पुरुष! कर्म्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः" उद्भटः ।

अव्यर्थ त्रि० न व्यर्थः । १सफले २सार्थके च ।

अव्यलीक त्रि० विरोधे न०त० । १प्रिये सत्ये च "इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव सूततनयस्य तदाऽव्यलीकाः" माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न०ब० । १व्यवधानाभावे नैकट्ये "यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने नोपस्थितिः कारणम्" आसत्तौ मुक्ता० । न०ब० । २व्यवधानशून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च। पूर्वोत्तरक्षणादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम्।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चयउद्यमश्च अभावे न०त० । १निश्चयाभावे२उद्यमाभावे च।न०ब०।३व्यवसायशून्ये त्रि०।

अव्यवसायिन् त्रि० न व्यवस्यति वि+अव–षो–णिनि न०त० । १उद्यमाभाववति अनुद्यते २निश्चयाभाववति निश्चयशून्ये । "बहुधाऽव्यवसायिनाम्" गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था–अङ् अभावे विरोधे वा न०त०। "इदं कार्य्यमिदं नेति" १नियमाभावे, २शास्त्रादिविरुद्धायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । "किमव्यवस्थास्खलितोऽपि केशवः" माघः । न०ब० । ३मर्य्यादाशून्ये ४अविहिते ५स्थितिरहिते चले च त्रि०।"स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थामिति" कुमारः "अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्" मल्लि० ।

अव्यवस्थित त्रि०वि+अव–स्था+क्त न०त०। १शास्त्रादिमर्य्यादारहिते २अनियतरूपे "अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः" नीति० ३चञ्चले च ।

अव्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ–ण्यत् न०त० । शयनासनभोजनादौ एकत्रावस्थानायोग्ये पतितादौ "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते"स्मृतिः। अव्यवहार्य्यास्तु पातित्यहेतुकर्म्मकारिणः स्मृताश्चाक्षेप्याश्चेषां संसर्गविशेषोऽपि निषिद्धः यथा "याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः" देवलः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानपि" या०स्मृ०। स्त्रीघातकस्याव्यवहार्य्यत्वञ्च हीनवर्णोपभुक्तावृत्तिरिक्तविषयम् "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या वध्याऽपि वा भवेत्" इह०स्मृतौ तस्या वध्यत्वोक्तेः अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्य्यतोक्तेः अकृतप्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्वं प्रा०त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । "पापाभावे कथमव्यवहार्य्यता" इति चेत् या०स्मृतौ वचनादिह जायते इत्युक्तेस्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्त्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन "नास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हन्यते" इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ सान्निध्यम्" मिताक्षरायान्तु कामतो व्यवहार्य्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" या०स्मृ०। "प्रायश्चित्तैः वक्ष्यमाणैरज्ञानाद्येनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न कामतः कृतम्" किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्य्यो जायते इति" समर्थितश्चायमर्थ आशङ्कापूर्व्वकं तत्रैव यथा "ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात् कथं व्यवहार्य्यत्वम्? तदभावश्च "अनभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तमिति" वशिष्ठवचनात्, "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत्।

"यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति । तथा "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तत्राप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्व्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्याया एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो,न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथम्भवति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अकामकृते सर्व्वत्र पापक्षयः यत्र तु "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागमस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्य्यत्वं निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामतः कृते व्यवहार्य्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव । "अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयो भवत्येव फलान्तराभावात् । "नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हण्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा–क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्सम्बन्धे । "विशेषविधाविरहविशिष्टपक्षधर्मताव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति" दीधितिः ।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ–क्त न०त० । १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त० । १व्यसनाभावे न०ब० । व्यसनशून्ये। व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयो विदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्" ।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्तः विक्षिप्तः विपर्य्यस्तः पृथग्भूतो वा । १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ–क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते १बीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" श्रुतिः । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" छा०उ०भा० "इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु० अभावे न०त० । १छलाभावे "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु० । "अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि० । न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० व्याजस्य यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक त्रि० न०त० । १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च । व्यापकस्य स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्भिन्नत्वाद्यभावप्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वह्नेरव्यापकः तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयतान्यूनत्वम्" सामा०गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये । व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहितजनकः । यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । सहि इन्द्रियाद्युत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदिक्रियायां दात्रकाष्ठसंयोगः । तथा यागादौ अदृष्टम्, अनुमितौ परामर्शः, शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मुख्यम्। तथा "उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" हरिः।

अव्यापिन् त्रि० न व्याप्नोति वि—आप णिनि न०त० स्त्रियां ङीप्। १अव्यापके २परिच्छिन्ने च "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्" सां०तृ०सा०का० च। "अव्यापित्वं परिच्छिन्नत्वम्" सां०प्र०भा०।

अव्याप्त त्रि० न व्याप्तः। १व्याप्तभिन्ने इयत्तया २परिच्छिन्ने च।

अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त०। १व्याप्तेरभावे। व्याप्तिश्च तदभाववदवृत्तित्वम् व्यापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषो वा मतभेदेन ज्ञेया। २लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताववव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः।

अव्याप्य त्रि० व्याप्तिविशिष्टोव्याप्यः न०त०। व्याप्तिविशिष्टभिन्ने १व्याप्तिशून्ये यथा वह्निर्धूमस्य अव्याप्यः वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम्। वि+आप-ल्यप् न०त०। २सर्वावच्छेदमप्राप्येत्यर्थे अव्य०।

अव्याप्यवृत्ति त्रि० अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य। स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा संयोगादिर्घटादिश्च न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे वृक्षादौ तिष्ठति। तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा तिष्ठति। अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंशभेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम्। अव्याप्यवृत्तिनियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे क्वचित् कालस्य देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदेनासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम् एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकाले प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति। संयोगेन घटादयोऽपि दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः। "अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" भाषा० "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताविति" दीधितिः।

अव्यायाम पु० अभावे न०त०। १व्यायामाभावे परिश्रमसाधनव्यापाराभावे २विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अव्यावर्त्तक त्रि० न व्यावर्त्तयति इतरेभ्यो निवारयति वि+आ+वृत—णिच्—ण्वुल् न०त०। १इतरादव्यावर्त्तके २इतरव्यावृत्तभेदासाधके ३अविशेषके च।

अव्यावर्त्तन न० वि+आ-वृत—णिच्—ल्युट् अभावे न०त०। इतरस्मादनिवारणे न०ब०। व्यावृत्तिशून्ये त्रि०।

अव्याहत त्रि० विशेषेणाहतः प्रतिहतः न०त०। व्याघातशून्ये व्याघातश्च विरोधप्रतिसन्धानेनाप्रसङ्गः २अप्रतिहते च। "अव्याहताज्ञः सर्व्वत्र" पुरा० व्याहतं मिथ्यार्थकं तद्भिन्ने ३सत्ये वाक्ये न०।

अव्याहतत्व न० अव्याहतस्य भावः त्व। १व्याघाताभावे हेमचन्द्रोक्ते २वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमुपचारपरीतता। मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता॥ दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता। अव्याहतत्वं शिष्टत्वं संशयानामसम्भवः॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयङ्गमिताऽपि च। मिथःसाकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता॥ अप्रकीर्णप्रसृतत्वमसंश्लाघ्यान्यनिन्दिता। आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता॥ अमर्मवेधितौदार्य्यं धर्म्मार्थप्रतिबद्धता। कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिवियुक्तता॥ चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता। अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता। अव्युच्छित्तिरखेदित्वम्पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः"॥

अव्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद—क्त न०त०। समुदायशब्दस्यावयवयोऽर्थबोधकताशक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थशून्ये शब्दे, "उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्" पा०। २शब्दावयवार्थानभिज्ञे अवैयाकरणे च।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था—क्तिन् अभावे न०त०। उत्थानाभावे २वाक्यगुणभेदे च अव्याहतत्वशब्दे विवृतिः।

अव्रण त्रि० नास्ति व्रणोऽस्य। १व्रणशून्ये व्रणश्च क्षतादि "तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रन्थितमव्रणम्" सुश्रु० २नेत्ररोगभेदे "यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययाख्याप्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात्" इति विभज्य, तल्लक्षणमुक्तं सुश्रुते "सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्। विहायसीवाच्छघनानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति" "अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलोभिषक्" सुश्रु०।

अव्रत त्रि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य। शास्त्रविहितनियमशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजी-

विनाम्। नैषां प्रतिग्रहोदेवो न शिखा तारयेच्छि-
खाम्” मनुः।

अशत्य त्रि० अताय हितम् यत् न०त०। व्रतकाले-
अनाचरणीयेऽन्तकथनादौ “अव्रतं वा व्याहरति
तन्मिथ्या करोति व्रतम्” शत०ब्रा०।

अश संहतौ-व्याप्तौ च स्वादि०आत्म० सक० वेट्। अश्नुते
आशिष्ट आष्ट आनशे। अशिता—अष्टा अक्ष्यते-
अशिष्यते अश्नुवानः अंष्टः व्यष्टिः समष्टिः “स
प्राष्टेयश्चैरिव बाणयोऽव्ह्वैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य
भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः” रघुः।

अश भोजने क्र्यादि० पर०सक० सेट्। अश्नाति आशीत्।
आश। अशिता अशिष्यति। ‘त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात्
प्राजापत्यं चरन् द्विजः, मनुः तदहं भक्त्युपहृतम-
श्नामि प्रयतात्मनः” गीता।

अशकुन पु० न०अप्रशस्ते न०त०। दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके
काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधर-
णाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः। अमङ्गलशब्दे
२१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोषया निरस्ते
कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या। कलयन्निव सव्यथोऽ-
वतस्थेऽशकुनेन स्खलितं” किलेतरेण” माघः। “सा-
हस्र नैषाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष०।

अशक्त त्रि० न०त० “समर्थभिन्ने १कार्य्याक्षमे” २पूर्व्वोत्पन्न-
मशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्” सा०का०।

अशक्ति स्त्री अभावे न०त०। १सामर्थ्याभावे “अनेन तद-
शक्त्या वा न गुणानामियत्तया” रघुः। २अपाटवे सांख्य-
मतसिद्धे बुद्धेः १ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष
प्रत्ययसर्गो विपर्य्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः” इति सामान्यत
उक्त्वा “पञ्च विपर्य्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्।
अष्टाविंशतिभेदा” इति। अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रिय
बधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्य्य-
यात् तुष्टिसिद्धीनाम्” सा०का० “बाधिर्य्यं, कुष्टिताऽन्धत्वं,
जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदा-
वर्त्तमन्दताः”। यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां
बधाः एतावत्येव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे
भवति। तथा चैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्ति
रुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधि-
करण्यम्। तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्तिरुक्ता स्वरूप-
तोऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतोबधा

इत्यत आह सप्तदश बधा बुद्धेः, कुतः? विपर्य्ययात्तु
ष्टिसिद्धीनाम्, तुष्टयो नवधेति तद्विपर्य्ययात्तन्निरूपणा नव
भवन्ति। एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्य्ययास्तन्निरूपणात्
अष्टौ भवन्तीति” सा०कौ० दर्शिता। व्याख्यातञ्चैतदस्मा-
भिः “पूर्व्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुत्तरार्द्धे कर्मेन्द्रिया-
णामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादन्तेऽभिनिवेश इति
भेदः। तत्र बाधिर्य्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम्।
कुष्टिता त्वग्गतं स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्वं नेत्रगतं
रूपग्रहणापाटवम्। जडता रसनागतं रसग्रहणा-
पाटवम्। मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम्। कौण्यं
हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्वं पादगतं चलना-
पाटवम्। क्लैव्यमुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्तः
अपानगतं विष्ठोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगतं सुखा-
दिविषयग्रहणासामर्थ्यम्। एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि
पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्व-
कर्म्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्र-
हणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्या-
दि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः
सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः। तथा
च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”

अशकुम्भी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश—अच् अशा सुम्भाति
जलमाच्छादयति सुम्भ—बा०—ट पृषो० सलोपः टित्त्वात्
ङीप् कर्म्म०। अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते
(पाना) इति ख्याते तृणभेदे।

अशक्य त्रि० न शक्यते शक—क्यप् न०त०। असाध्ये “अश-
क्यशङ्कव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु” नैष०।

अशङ्का स्त्री अभावे न०त०। १संशयाभावे २त्रासाभावे च
न०त०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अशङ्कित त्रि० शकि—क्त न०त०। १अभीते २सन्देहरहिते च।

अशतु पु० न शातयति शद—णिच् तुन् न०त०। १चन्द्रे
शब्द्रच०। विरोधे न०त०। शत्रुभिन्ने २मित्रे च।

अशन न० पु० अश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु। १पीतशालवृक्षे
दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। भावे ल्युट्। २व्याप्तौ, ३भोजने च
“ऋषिभिर्ब्राह्मणानं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम्”
ति०त०स्मृ०। कर्म्मणि ल्युट्। ४भोज्ये अन्ने न०
“पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत्
प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः। पूजितं ह्यशनं नित्यं बल-
मूर्जञ्च यच्छति। अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः। “एवं

प्रयत्नं कुर्व्वीत शयनशय्यासनाशनैः” मनुः “अशन-पते ! अशनस्य नोदेहि” शत० ब्रा०।

अशनपर्णी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः। (आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतशालतुल्यपर्णा।

अशना स्त्री अशनमिच्छति–अशन+क्यच् क्विप्। भोजनेच्छायाम्। शनाद्यपि अशन इत्यादि। “अशनापिपासे सौम्य ! विजानीहि” छा०उ०।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ। भोजनेच्छायाम्। “क्षुताशनायः फलशश्चिभूत्या” भट्टिः “अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा” शत० ब्रा०।“अशनायया शनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत” बृ०उ०।

अशनायित त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त। १भोजनेच्छावति क्षुधिते। भावे क्त। २भोजनेच्छायां न०

अशनायुक त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन् स्वार्थे कन् वा। भोजनाभिलाषुके।“अन्नमेव तन्माध्यतो धीयते ऽशनायुको यजमानो भवन्त्यशनायुकाः प्रजाः” ता० ब्रा०।

अशनि पुं० स्त्री अश्नुते संहन्ति अश-अनि। १मेघोत्पन्ने १ज्योतिषि २इन्द्रे “स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः कतमः स्तनयित्नुरशनिः”शत०ब्रा०शतु घातके ३अनुयाजे “अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज” इत्युपक्रम्य “अशनिरिन्द्रोऽवहन्ति” शत०ब्रा० ४इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि ५उल्काविशेषे, ६विद्युति च। “अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः” कुमा० ७अग्नौ ८विद्युदग्नौ “तमब्रवीदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः” शत०ब्रा०। वज्रं च वृत्रासुरवधार्थमिन्द्रेण दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति भाग० ६स्क०। “मघवन् ! याहि भद्रं वो दध्यञ्चमृषिसत्तमम्। विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम्। स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्। यद्वा अश्वशिरो नाम तयोरमरतां व्यधात्। दध्यङ्ङाथर्व्वणस्त्वष्ट्रे वर्म्माभेद्यं मदात्मकम्। विश्वरूपाय यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः। युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गं स दास्यति”। ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनिर्म्मितः। येन वृत्रशिरो हर्त्ता मत्तेजउपबृंहितः”। इति विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह “तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान्। मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत !। अपि वृन्दारकायूयं न जानीत शरीरिणाम्। संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः। जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः। क उत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे” इति दधीचोक्ते देवैः पुनरुक्तम् यथा “किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानुकम्पिनाम्। भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकैककर्मणाम्। नूनं स्वार्थपरो लोको न वेद परसङ्कटम्। यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः। इत्युक्ते दधीचोक्तम् “धर्मं वः श्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः। एष वः प्रियमात्मानं दुस्त्यजं सन्त्यजाम्यहम्। योऽध्रुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं न यशः पुमान्। ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि। एतावानव्ययो धर्म्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः। यो भूतशोकहर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति। अहो दैन्यमहो कष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः। यन्नोपकुर्य्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञातिविग्रहैः। श्रीबादरायणिरुवाच। “एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्व्वणस्तनुम्। परे भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयन् जहौ। यताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग् ध्वस्तबन्धनः। आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे स्थितम्। अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा। मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्”।

अशब्द त्रि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य। १शब्दहीने, वेदे २वाचकशब्दवर्ज्जिते प्रधाने “ईक्षतेर्नाशब्दमिति” शारीरकसूत्रम् ३शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि च न० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” श्रुतिः

अशरीर त्रि०नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य। ‘प्रत्यगज्ञानशिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके। नेतिनेतिस्वरूपत्वादशरीरो भवत्ययम्” इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १परमात्मनि,२शरीराभिमानशून्ये जीवन्मुक्ते“अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिः। ३देहशून्ये ४मीमांसकोक्ते देवे ५ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरीरत्वम् “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्य चित्त्वं यदुक्तं तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्व्वकं शा०भा० तत् समर्थितं यथा “प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः।“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते।परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादोजवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति" च। ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी।"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति विज्ञातेति"श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः" भा०।जीवस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादिति चावोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। नह्यात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा०। "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्"। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति।

अशरीरिन् त्रि० न शरीरी। १देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च। शरीरमुच्चारयितृत्वेनास्त्यस्य इनि न०त०। ३शरीरेणानुच्चार्य्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "वागुवाचाशरीरिणी" भा०आ०प०। [शून्ये त्रि०।

अशर्मन् न० विरोधे न०त०। १शर्म्मभिन्ने दुःखे न०ब०। २सुख

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। स्थूलतृणे राजनि०। २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि०।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त०। शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य—अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता। [त्रि०।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त०। १शमाभावे न०ब०। २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः। अनित्ये अस्थिरे।

अशासन त्रि०अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ।

अशास्त्र न० शास–करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त०।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहितः छ न०त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्रि० शास–बा० क्यप्। शासितुमशक्ये दुर्दान्ते।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त०। शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ।

अशित त्रि० अश–कर्म्मणि क्त। १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ति" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ०। कर्त्तरि क्त। २अशनेन तृप्ते आशितङ्गवीनः भावे "क्त" ३अशने न०।

अशित्र पु० अश–संहतौ इत्र। १चौरे। भोजनार्थात् कर्म्मणि इत्र। देवभक्ष्ये २चरौ

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त०। शिथिलभिन्ने दृढे।

अशिपद त्रि०न क्षिपदः पदरोगभेदः वेदे पृ०सलोपः न०ब०। क्षिपदरोगशून्ये। "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः" ऋ० ७,५०,४।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्वधकर्म्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा–क उप०स०। अहिंसके "सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४।

अशिर पु० अश–इरच् । १राक्षसे २अग्नौ तस्य सर्व्व भक्षकत्वात्तथात्वम् ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् ६नार्य्यां स्त्री टाप् ।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य । १कबन्धे २अग्रशून्ये त्रि० ।

अशिरस्स्नान न०न शिरसा स्नानम्। शिरोमज्जनशून्ये स्नाने।

अशिव न० विरोधे न०त० । १मङ्गलभिन्ने २तद्वति त्रि० ३उग्रे च पु०न० । ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके त्रि०।

अशिशिषा स्त्री अशितुमिच्छा अश–सन्–भावे अ । भोजनेच्छायाम् "दृश्यते हूतुकान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याददातीति" का०उ०भा० ।

अशिशु पु० विरोधे न०त०। १शिशुभिन्ने तरुणे "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः" इति स्मृत्युक्तवयोऽतिक्रान्ते २मध्यमवयस्के च । नास्ति शिशुर्यस्य । ३शिशुशून्ये त्रि०। स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि क्वचित् "आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः" ऋ० ३,५५,१६ । "गो मा कुलानोऽष्टेभ्योधेनवोऽगुःस्तनाभुजो अशिश्वीः" ऋ०१,१२०,८ ।

अशिष्ट त्रि० न०त० । १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं तस्मिन् । शिष्टः साधुः विरोधे न०त० । २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरी ३तद्भिन्ने नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारप्रवृत्ते च "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया" वार्त्ति० ।

अशिष्ठ त्रि०अश्नाति अश–अच् अतिशायने इष्ठन् । १भोक्तृतमे २अग्नौ पु०तस्य सर्व्वभक्षकत्वात्तथात्वम् । "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्निः" शत०ब्रा० ।

अशीत न० विरोधे न० त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० । शीतं हिमं तद्बाधा न०ब० । हिमबाधाशून्ये त्रि० "अशीतास्तरवोमाघे"नीतिः । [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र ।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य । उष्णांशौ सूर्य्ये

अशीतम पु० अश्नाति अश–बा०इनि ततः तमप् वेदे दीर्घः । भोक्तृतमे अग्नौ "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्निः" शत०ब्रा० ।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणिता दशतिः नि०अशीत्यादेशः । अष्टगुणिते दशके (आशी) १संख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च । "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके" या०स्मृ० । "अर्वागब्दादशनशीत्यादशीतेरूर्द्ध्वमेव च" स्मृतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन्। अशीतिकः" तत्परिमिते त्रि० ।

अशीर्षिक त्रि० नास्ति शीर्षा यस्य ब्रीह्यादि० ठन् । अशीर्षवति १मस्तकशून्ये २अग्रशून्ये च ।

अशील न०विरोधे न०त०।१दुष्टशीले न०त०२शीलशून्ये त्रि०

अशुक् त्रि० नास्ति शुगस्य । शोकशून्ये ।

अशुचि त्रि० विरोधे न०त० । १शौचशून्ये २अपवित्रे मूत्रादौ च । स्त्रियां ङीप् । "अशुच्योनैव तास्ते न येन वैकारिकं हि तत्" शब्दः । शुचितत्कालजीविनां कर्म्माधिकारित्वेनाशुचेः पर्य्युदस्तत्वम् 'अशुचिद्रव्याणि च अशुद्धिशब्दे वक्ष्यन्ते" कृतानाद्युपवासानां श्राद्धादीनाञ्च सङ्गमे । करोति यः क्षौरकर्म सोऽशुचिः सर्व्वकर्म्मसु" स्मृतिः "त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" स्मृतिः । अशुचित्वं च वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकोधर्म्मविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च । सूतकनिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकृतञ्च कर्त्तृनिष्ठम् । द्रव्यगतन्तु वस्तुस्वभावकृतम् "यथा मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम् । नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्गयुतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिशब्दे वक्ष्यते । शुचिः शुभ्रः । तद्भिन्ने ३कृष्णवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप् । तस्य भावः अण् अशौचम् ष्यञ् आशौच्यम् । अशुचिभावे न० "आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च" स्मृतिः वा पूर्व्वपदवृद्धिः अशौच्यमपि तत्रैव । अशुचौ भवः ष्यञ् वा पूर्व्वपदादीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्भवे त्रि० ।

अशुद्ध त्रि० विरोधे न०त० । १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषश्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणाननुसारित्वं शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्म्मणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता । स्नानाद्यपनेयमलादेश्च सदोषता विवरणमशुद्धिशब्दे । "सर्व्वतीर्थेष्वपि स्नातोह्यशुद्धः पुनरेव सः" स्मृतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः ।

अशुद्धि स्त्री अभावे न०त० । १शुद्ध्यभावे दोषे न०त० । २शुद्धिशून्ये दुष्टे । तत्राशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ श्रा०ख०। ततः सारांशः । अशुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धिस्तदीयसंस्कारापादिता तन्निवृत्तिः । शुद्धिमतएव सकलकर्म्मोपयोगयोग्यत्वम् "श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् श्रद्धान्वितेन च" ब्रह्मा०पुरा० उक्तेः । अतो यथावत् शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैराचरणीयम् । ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये । नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धाशुद्ध्योः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिसंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रक्षालनाद्यपनीतगन्धञ्च शुद्धमिति, सत्यमयं

लोकव्यवहारः कश्चिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतस्तासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकृतो, नवा शुद्ध्यशुद्धितारतम्यविशेषकृतः । अतः सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशततयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धिः। तथा मूत्रपुरीषादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ या शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीनां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते स्मर्य्यमाणार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्रागुक्तब्राह्मणवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धेः, अशुद्धेश्च पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिर्दृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्धि ज्ञायेते यथाश्रुति" तदेवं यथा शुक्रमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मलाद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपक्षोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मसंयता, शरीरशौचं मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुरवर्ज्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्य्युपासितम्" । "बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्" इति च उश० । "अद्भिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्म्मे धर्म्मप्रेप्सुः शौचमाचरेत्" इति च बौधा० "अनिलानलसोमसूर्य्यकाञ्चनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजमुखवालधिगोमयरजश्चाद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति" हारी० "आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्म्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रव्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि० "ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्" सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः । प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति। मनुः "कालोऽग्निः कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्य्यकारिणां दानम्" क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता" या०स्मृ० "सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चमं मतम्" यमः "गात्रं मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतात्मसंयमात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन क्षेत्रवासेन दानेनेह परिक्षयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रदृशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

वस्त्रं पादहस्तयोः । असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते” वृद्ध० । “उच्छिष्टोपघातेऽभ्युक्षणाच्च विशिष्टत्वं संस्पृश्योन्मृज्याचम्य प्रयतोभवेत्” पैठी० “प्राणिनामथ सर्व्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्या देयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रु दूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः “तथा शरीरस्रोतोभ्यो मलनिष्यन्दयिस्रवः । अन्नादीनां प्रदेशस्य स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् । स्वप्नाद्वस्त्रविपर्य्यासात् क्षुताद्रुधिरपरिभ्रमात् । उक्त्वा वाचमनाच्छ्रुतिरन्यतं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुर्लङ्घ्य दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापकर्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भोगोमयादिभिः । लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव शौचार्थं वक्ष्यते विधिः” देवलः । “दुष्टाभिशस्तपतित तिर्य्यगधोवर्णोपहतानां संस्पर्शाच्चाश्रुस्वेदतोयपयशोणितकर्द्दमलालानिष्ठीवितरेणुकर्द्दमोच्छिष्टजलविण्मूत्रपुरीषादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपप्लुताभिरद्भिर्मृद्भिश्च भस्मगोमयौषधिमन्त्रलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पूतोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च । श्मश्रुकर्म्मणि कृते च । शवं शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्ज्जं पञ्चनखशवं तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्व्वं वस्त्रं नाप्रक्षालितं बिभृयात् । रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाऽश्नीयात् । क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्य सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डालम्लेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वोपहतोमृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति । अन्यत्रोपहतोमृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविड्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या द्विजातिभिः । माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्ज्जूरपानसे । मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः” “स्नानं तपोऽग्निराहारो मृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम् । वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्” विष्णुः । “ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेऽनुप्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् । मुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र स्नानं विशोधनम्” अङ्गि० । “रथ्याकर्द्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा तथा । नाभेरूर्द्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन शुध्यति” शङ्खः “स कर्द्दमेषु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् । जङ्घाभ्यां मृत्तिकास्तिस्रः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः” यमः । “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा । शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचम्य प्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्य्यान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरेकी स्नात्वा च घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्” मनुः । मैथुनिनः स्नानमृतौ गर्भशङ्कायामेव “अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” शातातपोक्तेः । “अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्ज्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्टमात्रस्तु कुर्व्वीत सेचनं प्लावनं जलैः” मनुः “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति” वृद्ध० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या० स्मृ० उदक्यादिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् । सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति । वृद्धशाता० । “श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतकर्मित्यादि शातातपवत्” परा० “अशुद्धान् स्वयमेवैतान् शुद्धश्च यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

5. The derivation and different meanings of the words of the Vedas.

6. Numerous Vaidik words not to be found in Bohtlingk's Sanskrit and German Dictionary.

Technical words and doctrines of the following systems of Philosophy are fully explained ;

Charvaka, Madhyamika Yogachar, Vaibhashika, Soutrantika, Arhata, Ramanuja, Madhya, Pashupata, Saiva, Pratyavijna, Rasheswara, Panini, Nyaya, Vaisheshika, Mimansa, Sankhya, Patanjala, and Vedanta.

7. The technical terms of the Shrauta and Grihya sutras.

8. The technical words of Hindu law.

9. The plan and scope of all the Purans and Upapurans.

10. Plan and scope of the Mahavarat and Ramayana

11. The History of the ancient kings of India as far as gathered from the Purans and Upapurans.

12. The position and discription of the different countries according to Hindu ancient Geography.

13. The technical terms of Hindu medical science are fully explained; also an account of Hindu anatomy and the preparation of drugs.

14. The explanations of the technical terms of Hindu astronomy. Also the theory of the celebrated Hindu astronomers regarding the celestial regions.

15. The principles of Hindu astrology.

16. The technical words of the Tantras, Politics, Rhetoric, Prosody, Musical science, Military science, Kookery, Siksha, Kalpa, science on Horses, Hatayoga, and Vastushastra.

17. Classification of the Vedas.

This work is expected to be completed before 1876. The price to subscribers is 50 Rs. Persons intending to subscribe are requested to communicate with the author. [In the Press.] The parts I and II of this important Sanskrit dictionary have been delivered from the press. The price of each part is 6 Rs.

Subscribers are to advance Rs. 20 before they get part I. The remaining sum of Rs. 30 is required to be advanced by the subscribers before the publication of the part IV. which is expected to be delivered from the press before January 1874. 60 „

27. कादम्बरी सटीक Kadambari. The celebrated Sanskrit prose work of Bana Bhatta with the commentary Professor Taranatha Tarkavachaspati. 4 „

28. राजप्रशस्ति Rajaprasasti. A poem by Prof. Tarkavachaspati. „ 2

29. अनुमानचिन्तामणि [अनुमानदीधिति [illegible]] Anumanachintamani by Gangesopadhyaya with the commentary of Raghunatha Shiromani, entitled, the Anumanadidhiti. A treatise on the inference of the Nyaya philoshophy. Edited by Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A. 4 „

30. सर्वदर्शनसंग्रह Sarvadarsanasangraha, or an epitome of the different systems of Hindu philosophy by Madhavacharya. edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

31. भामिनीविलास सटीक Bhaminibilasa, edited with notes by Prof Tarkavachaspati. 1 „

32. हितोपदेश सटीक Hitopodesha, edited with notes by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

33. भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित Bhashaparichheda and Muktavali. A treatise on the Nyaya philosophy, edited by Prof. Tarkavachaspati. 1 „

34. बहुविवाहवाद A discourse on Hindu polygamy by Tarkavachaspati. „ 4

35. दशकुमारचरित सटीक Dashakumaracharita. The prose work of Dandi, edited with notes by Prof Tarkavachaspati. 1 8

36. परिभाषेन्दुशेखर Paribhashendusekhara. A treatise on grammar by Nagoji Bhatta, edited by Prof Taranatha Tarkavachaspati. „ 12

37. कविकल्पद्रुम (वोपदेवकृत धातुपाठ) Kavikalpadruma on roots by Vopadeva, edited by Prof Taranatha Tarkavachaspati „ 8

38. चक्रदत्त (वैद्यक) Chakradatta. A medical work by Chakrapani Datta, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 8

39. उणादिसूत्र सटीक Unadisutras or Ruls for deriving, from the acknowledged verbal roots of the Sanskrit, a number of appellative nouns by means of a species of suffixes with a commentary by Ujjwaladatta, edited by Pandit Jabananda Vidyasagara B. A. 2 „

40. मेदिनी कोष Medinikosha, or, a dictionary of homonymous words by Medinikara, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 1 „

41. पञ्चतन्त्रम् [श्रीविष्णु-शर्म-सङ्कलितम्] (नीतिशास्त्रम्) Panchatantra compiled by Vishnusharma, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. 2 8

42. विद्वन्मोदतरङ्गिणी [चम्पूकाव्य] Bidwanmodatarangini, a poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B.A. „ 8

43. माधवचम्पू Madhavachampu. A poem in prose and verse by Chiranjib Bhattacharya, edited by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A. „ 6

44. [तर्कसंग्रह न्यायबोधिनी [illegible]] Tarkasangraha. A treatise on Logic by Anna Bhatta, edited with